

Ш. Наралиева, Н. Досметова,
Н. Абдалиев, М. Абдураупова, Ф. Абдалиев

ЎЗБЕК ТИЛИ

Умумтаълим мактабларининг
7-синфи учун дарслик

*Қозоғистон Республикаси Таълим ва
фан министрлиги тасдиқлаган*

Алматы
«Жазушы»
2017

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Узб-922
Н 34

Шартли белгилар:

– савол ва топшириқлар

– эслаб қолинг

– билиб олинг

– гуруҳларда ишлаш

– жуфтликда ишлаш

– якка тартибда ишлаш

– умумий топшириқлар

– тақдимот ўтказиш

Ўқиш

Сўзлаш

Ёзиш

Мулоқот

Тинглаш

Н 34 Наралиева Ш. ва бошқ.
Ўзбек тили. Умумтаълим мактабларининг 7-синфи учун дарслик.
/ Ш. Наралиева, Н. Досметова, Н. Абдалиев, М. Абдураупова, Ф. Абдалиев. – Алматы: Жазушы, 2017. – 176 бет, расмли.

ISBN 978-601-200-575-2

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Узб-922

© Ш. Наралиева, Н. Досметова, Н. Абдалиев,
М. Абдураупова, Ф. Абдалиев, 2017

© «Жазушы» баспасы, 2017

Барча ҳуқуқлар ҳимоя қилинган.
Нашрнинг мулкый ҳуқуқлари
«Жазушы» нашриётига тегишли.

ISBN 978-601-200-575-2

КИРИШ

7-синф учун мўлжалланган ушбу дарслик Қозоғистон Республикаси мазмуни янгиланган ўрта умуммажбурий таълим давлат стандарти талаблари асосида тайёрланган «Ўзбек тили» фанининг ўқув дастури бўйича ҳозирланди. Қўлингиздаги мазкур дарслик ўзбек тилининг морфология бўлими ҳақида маълумот беради.

Умумий ўрта таълим бериладиган мактабларда ўқитиладиган ўзбек тили фани тилнинг пайдо бўлиши ва тараққий этиш қонунларини, ривожланиш босқичларини, жаҳон тиллари ва уларнинг бир-бирларига ўзаро таъсири, таснифи каби умумий назарий масалалари ҳақида маълумотни ўргатади.

Ўзбек мактабларидаги «Ўзбек тили» фани ўқувчиларни олган билимларини амалда қўллай олиш малакаларини такомиллаштириш каби коммуникатив билимдонлик сари йўллайди. Бу ўқув материали умумий таълим мазмунининг ички алоқадорликларидан юзага келиб, ўқувчиларнинг ижодий фаолиятлари билан биргаликда қўшиб амалга оширилади.

Ўзбек тилини сифатли такомиллаштирган ҳар бир ўқувчи тил доирасидаги билимларинигина кенгайтириб қолмасдан, балки фанга, дарсга бўлган қизиқишларини, ҳавасини ҳам орттиради. Шунингдек, уларнинг эгаллаган билимларини амалда фойдаланишга ўргатадиган асосий ўқув воситаси ҳисобланади.

Умумий ўрта таълим берувчи ўзбек тилида таълим бериладиган мактабларда ўқитиладиган ўзбек тили фанининг асосий мақсади – ўқувчиларга ўзбек тили ва унинг бойликларидан баҳраманд бўлишларига ёрдам кўрсатиш. Болаларда оғзаки ва ёзма нутқдан фаол фойдаланиш кўникмаларини тараққий эттиришдан иборат.

Ўзбек тилини функционал-коммуникатив ва алоқадорлик-билимдонлик нуқтаи назардан ўқитиш, инсоният жамиятида тилнинг аҳамиятини тушунтириш, она тилининг бугунги кундаги ижтимоий вазифасини, бошқа тиллар билан ўзаро алоқаси, туркий тиллар билан умумийлиги ҳақида маълумот бериш, ўқувчиларнинг мантиқий фикрлаш, ахборотни қабул қилиш, фикр-мулоҳаза юритиш қобилиятларини ривожлантиради.

Ўзбек тили фанининг ўқитиш мақсади – умумий таълим берадиган асосий мактабларда ўзининг она тилини, она-Ватани – Қозоғистоннинг адабий-маданий, тарихий меросини, ёдгорликларини қадрлайдиган, тилнинг жамиятдаги аҳамиятини тушунадиган шахсни камол топтириш, шунингдек ўзбек адабий тили меъёрларини сақлаб, тўғри қўллай олишга, эркин мулоқотда бўлишга ва саводли ёзишга ўргатишдир.

Ўзбек тили дарслари ўқувчилар учун грамматик қоидаларни ёд олиб, турли машқларни бажаришга ўргатадиган тизимдан чиқиб, ўз она тилида авлодлари ва инсоният томонидан яратилган маданий меросларни эгаллаш, унинг алоқа-аралашув, муомала қуроли эканлиги ҳақидаги тушунчаларини шакллантирувчи фан бўлиб қолади.

Муаллифлар

ТАКРОРЛАШ

1-дарс. КИРИШ

Ўқиш

1-машқ. Шеърни ифодали ўқинг.

Ўзбек тилим

Она тилим – жону дилим,
Сенда ижод, сенда билим.
Қучоғингда яйратасан,
Булбул этиб сайратасан.
Тилим бурро сўзлагайман,
Келажакни кўзлагайман.
Сарҳад ошиб гул Ватандан,
Дўстликка бош ҳур Ватандан.
Тиллараро дилга ёққан,
Қуёш мисол кулиб боққан.
Кундан-кунга ўсар тилим,
Қиёси йўқ, гўзал тилим.

Вали Аҳмаджон

Мулоқот

Сўзлаш

Ёзиш

Савол ва топшириқлар.

Г

1. Шеър мазмунидан келиб чиқиб, она тилининг инсон ҳаётидаги ўрни ҳақида гуруҳларда муҳокама қилинг.
2. Тил ҳақида мақол-матал, ҳикматли фикрлар ёзинг.
3. Ажратилган сўзларнинг ёзилишига эътибор беринг.

Ўқиш

Мулоқот

2-машқ. Матни диққат билан ўқинг. Сарлавҳа танланг, изоҳланг.

Бир аср умр кўриб, ном-нишонсиз ўтганлар ҳам бор; оз умр кўриб абадий ном қолдирганлар ҳам бор. Йўқолган жавоҳир яна топилиши мумкин, аммо бекор кетган умр қайтиб келмайди. Бир марта бериладиган

азиз умрининг қадрига етиб, тўғри, ҳалол ва пок яшай билиш энг улур фазилатдир.

Бир куни, бой ўз ўғлига камбағалларнинг ҳаётини ўрнат сифатида кўрсатиш учун ўғлини қишлоққа олиб борибди ва улар у ерда бир кунларини ўтказишибди. Уйга қайтганларида эса отаси фарзандига қараб:

– Сенга саёҳатимиз ёқдими?

– Бу ажойиб эди, ота!

– Сен одамлар қанчалик камбағал бўлишини кўрдингми? – деб сўрабди отаси.

– Ҳа.

– Унда сен нимани ўргандинг?

Ўғли жавоб берибди:

– Мен, бизнинг уйимизда ит борлигини, уларникида эса тўртта кучук боласи борлигини кўрдим. Бизнинг боғимиз ўртасида ҳовуз борлигини, уларникида эса охири кўринмас чўмилиш ҳавзаси борлигини кўрдим. Биз ўз боғимизни чироқлар билан ёритамиз, уларникини эса юлдузлар ёритаган экан. Уйимиз орқасида томорқа бор, уларнинг уйини орқаси эса ҳатто кўринмайди ҳам, кенгликлардан иборат.

Бу гапларни эшитиб, бой нима дейишни ҳам билмай қолибди. Унга ўғли эса яна қўшиб:

– Ота, сизга раҳмат, у одамларнинг қанчалик бойлигини кўрсатганингиздан миннатдорман.

Ҳақиқатдан ҳам, барча нарса қандай нуқтаи назар билан қарашимизга боғлиқ эмасми?! Севги, дўстлар, оила, соғлиқ, яхши кайфият ва ҳаётга бўлган ижобий муносабатга эга бўлсангиз, сиз барча нарсага эришган бўласиз! Бирон нарса сотиб олиш эса имконсиз нарса эмас. Хоҳлаган нарсани сотиб олиб, унга эга бўлиш мумкин, аммо сизнинг қалбингиз тўла бўлмаса, уни ҳеч қандай пул ёки нарса тўлдиролмайди. Шунинг учун ҳам ҳаётда энг асосий нарса – қалб софлигидир. Мол-мулкни асрай оладиган соқчи топилади, лекин бефойда ўтган фурсатни сақлаб қоладиган соқчи топилмайди. Умрингизнинг ҳар бир дақиқасини эзгулик йўлида сарф этинг, комил инсон бўлинг.

«Оз-оз ўрганиб бўлур» китобидан

Сўзлаш

Ёзиш

Савол ва топшириқлар.

1. Гуруҳларда “Қадриятлар спектри” стратегияси асосида матнни таҳлил қилинг.

2. Ажратилган сўз бирикмаларини гуруҳларда муҳокама қилинг, фикрингизни ёзма баён этинг.

3. “... қадрига етинг” мавзусида эссе ёзинг.

2-дарс. ИНСОНИЙ ФАЗИЛАТЛАР

Ўқиш

3-машқ. Матни ўқинг, мазмунини изоҳланг.

Ҳар ким қуруқ гап сотувчи ва бировдан айб, камчилик изловчи бўлса, ҳеч кимга **мақбул** ва **марғуб** бўлмайди. Азиз умрини бекорга ўтказади. Ҳар ким халққа **хайрихоҳ** бўлмаса, эл ҳурматини қозонмайди, мартабаси ошмайди. Ҳар ким дилозор бўлса, халқни ранжитса, ҳамиша қайғуда, хавф-хатарда умр кечиради. Ҳар ким қаҳр-ғазаб ўтини чидам, **мулойим-лик** ва **андиша** суви билан ўчирмаса, кейин пушаймонлик гирдобига тушади. Ҳар ким **ҳарис**, **очкўз** бўлса, тинчлик юзини кўрмайди. Ҳар ким эзмаликдан, ёлғон сўзлашдан тийилмаса, ҳеч ким унинг сўзларига эътибор қилмайди, халқ қошида обрўси тўкилади. Ҳар ким **қўпол сўзли**, **аччиқ тилли** ва **бадмуомала** бўлса, ҳамманинг нафратига сазовор бўлади.

«Илм олиш сирлари» китобидан

Мулоқот

Сўзлаш

Ёзиш

Савол ва топшириқлар.

Ж

1.Олмошларни белгиланг, турини аниқланг.

Я

2.“Венн диаграммаси” асосида фикрларингизни таҳлил қилинг.

Г

3.Ажратилган сўзларни гуруҳларда муҳокама қилинг, изоҳини Интернет манбаларидан изланг.

4.Матни давом эттиринг.

Ўқиш

4-машқ. Матн билан танишиб чиқинг. Топшириқларни бажаринг.

Бир одамнинг қадрдон уч дўсти тақдир тақозоси билан уч шаҳарда яшар эди.

У дўстларининг садоқатини синамоқни мақсад қилди. Аввал бирига хизматкорини жўнатди. Хизматкор хожасининг иши юришмай, қарзга ботганини айтди.

Дўсти уни юпатиб, у айтган қарзни тўлашга етгулик миқдордаги пулни бериб, изига қайтарди. Синовчи дўст биродарининг бу қарамидан қувониб, хизматкорини иккинчи шаҳарга жўнатди. Иккинчи шаҳардаги киши ҳам дўстининг қарзга ботганини эшитиб ғоят қайғурди. Эртасига хизматкорнинг қўлига қарзни қоплайдиган ва яна ўн йил давомида ти-

рикчилигига асқотадиган маблағ бериб жўнатди. Синовчи дўст бундан ҳам қувонди, шундай дўстларни берганига Аллоҳга шукрлар қилди.

Учинчи шаҳарга жўнатишдан олдин хизматкорига қаттиқ тайинлади: “Бу дўстим бадавлат эмас, ўзи олим одам. Унда илмдан бошқа нарса йўқ. Шу сабабли “Хўжайинимнинг аҳволи хароб, катта қарзга ботган”, деб ваҳима қилма. “Ишлари ёмон эмас, фақат беш тангагина қарзлари бор, Худо хоҳласа яқин кунларда қарздан қутулиб, ишлари авж олиб кетади”, дегин.

Хизматкор олим дўст хузурига бориб хожасининг буюрганини бажарди. Олим дўст бу хабарни эшитиб, бошини эгди. Сўнг ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Хизматкор ўтирган уйига назар солди: йиртиқ полоса эски кўрпачадан бошқа ҳеч вақо йўқ экан. “Ҳеч бўлмаса беш тангаси бордир”, деб ўтирганида, уйига нотаниш одам кирди-да: “Хожаси беш танга қарз бўлиб қолган хизматкор сенмисан?”, – деб сўради. “Ҳа”, – деб жавоб берди хизматкор.

– Мана сенга беш танга, буни уй эгаси бериб юборди.

– Ўзи қани?

– Ўзи меникида. У қул бозорида ўзини менга беш тангага сотди.

Бу гапдан хизматкор ҳам ажабланди, ҳам даҳшатга тушди. Қулдорга эргашиб унинг уйига борди ва олим дўст қаршисида тиз чўкиб: “Ундай қилманг, пулни қайтариб берайлик”, деб ялинди. “Мен бу одам билан шартлашиб, беш танга эвазига беш йил ишлаб беришга ваъда бердим. Ваъдамга хилоф қила олмайман. Дўстимни муҳтожликдан қутқариш учун беш йил ишлаб бериш мен учун ҳеч гап эмас”, – деди олим дўст.

«Саодат калити» китобидан

Савол ва топшириқлар.

Г

Ж

1. Гуруҳларда матнга сарлавҳа топинг, фикрингизни изоҳланг.
2. Сиз дўстингиз учун нималардан воз кеча оласиз? Сиз учун бирор нарсасидан воз кеча оладиган дўстингиз борми? Жуфтликда ёки гуруҳда тақдимот ўтказинг.
3. Матн таркибида берилган олмошларни топиб, жадвални тўлдилинг.

Кишилик олмоши	Ўзлик олмоши	Кўрсатиш олмоши	Белгилаш олмоши	Бўлишсизлик олмоши	Гумон олмоши	Сўроқ олмоши

3-дарс. ГЛОБАЛ ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИ

Ўқиш

Тинглаш

5-машқ. Матни диққат билан ўқинг.

Глобал иқлим ўзгариши – ХХІ асрнинг асосий муаммоларидан бири. Инсониятнинг тараққиётга эришиш йўлида табиатга нисбатан хўжасизларча муносабатда бўлиши атроф-муҳитдаги мувозанатнинг издан чиқишига сабаб бўлаётир.

Об-ҳаво ва иқлим нима? Об-ҳаво маълум ҳудуддаги атмосферанинг 10-12 километр баландликда бир вақтдаги, бир кунлик физик ҳолатини ифодалайди. Об-ҳавонинг қатор метеорологик катталикларига ҳаво ҳарорати, ҳаво намлиги, ҳаво босими, шамол тезлиги ва йўналиши, булутлар ва турли атмосфера ёғинлари тури ва жадаллиги, нурли энергия ва иссиқлик оқимлари кабилар киради.

Иқлим эса маълум бир ҳудуддаги об-ҳавонинг кўп йиллик меъёрий тартиб билан ифодаланиб, жойнинг географик кенглиги, ер усти тузилиши (рельеф), денгиз сатҳига нисбатан баландлиги, океанга нисбатан узоқ ёки яқинлиги ва бошқа қатор омиллар билан аниқланади.

Иқлим атамаси грекча “клима” – қиялик маъносини, яъни қуёш нурларининг ерга тушган пайтида оғиш-тушиш қиялигини англатади. Бу атама юнон астрономи Гиппарх (мил.авв.160-125 йиллар) томонидан фанга киритилган.

Иқлим – қуёш атрофида ҳаракатланиб турадиган Ер сайёраси юзасига яқин бўлган атмосфера қобиғининг тропосфера қатламида рўй берадиган табиий жараёнлар натижасидир. Иқлим фасллар бўйича ўзгариш хусусиятига эга. Иқлимга таъриф берадиган бўлсак: “Иқлим деб маълум бир ҳудудда узоқ йиллар давомида такрорланиб турадиган об-ҳаво режимига айтилади”. Об-ҳаво эса иқлим кўрсаткичларининг айни жойдаги, айни

вақтдаги ҳолатидир. Об-ҳаво бир кеча-кундузда бир неча марта ўзгариши мумкин. Йил давомида маълум жойнинг иқлимида унинг фасллариға хос ҳолда об-ҳаво ҳолатлари содир бўлиб туради.

Иқлимни ҳосил қилувчи асосий омил, манба Қуёш ҳисобланади. Ер юзасига тушадиган қуёш нурларининг тушиш бурчаги қанча катта бўлса, нурларнинг иссиқлик ва ёруғлик даражаси, қуввати шунча кучли, аксинча бўлса, шунча кам ва кучсиз бўлади. Ернинг юзасида атмосфера ёки ҳаво қоплами мавжуд, ундан биз нафас оламиз ва усиз ерда ҳаёт бўлиши мумкин эмас. **Ҳар бир киши бир кеча-кундузда 1 килограмм озиқ-овқат, 3 литр сув ва 12 килограмм ҳаво истеъмол қилади.** Ер атмосфераси йигирмага яқин газ аралашмасидан ташкил топган. Уларнинг асосий қисми – азот ва кислороддан ҳамда сув буғи, озон ва мутлақ ҳолатда турувчи чанг ва бошқа аэрозоллардан иборат.

Иқлимшуносларнинг маълумотларига кўра, глобал иқлим исиши кузатилмоқда. Атмосферада иссиқлик газлари ҳаддан ташқари кўп миқдорда тўпланиши дунё миқёсидаги барқарор иқлим жараёнларининг ўзгаришига олиб келмоқда. Уларнинг бундай ғайритабиий кўпайиши инсон фаолияти, чунончи: энергия ишлаб чиқаришда, кимё саноатида ва бошқа ишлаб чиқаришларда нефть, газ ва кўмирдан ҳаддан ташқари кўп фойдаланилиши натижасида юз беради. Миқдори йилдан-йилга кўпайиб бораётган асосий иссиқлик газлари оксидланган газ ва метан бўлиб, маълумки, метан табиий газнинг асосий элементи ҳисобланади. **Ушбу газлар атмосферада тўпланиб, сайёранинг қизиган сирти таратувчи ортиқча иссиқлик космосга тарқалишига йўл қўймайди ва атмосфера-нинг исишига сабаб бўлади.**

Интернет манбаларидан

Топшириқлар.

1. “Мен сенга, сен менга” стратегияси асосида матн мазмунини ўрганинг.
2. Ажратилган гапларни кўчириб ёзинг.
3. Олмошларни белгиланг, турини аниқланг,

Олмош – от, сифат, сон ва бошқа сўзларнинг мавжудлигини бево-сита ифодаламай, уларнинг мавжудлигини кўрсатувчи мустақил сўз туркуми.

Олмошнинг маъно турлари – олмош ифодалайдиган модал маънолар.

Ёзиш

6-машқ. “Метафора” рукни асосида қуйидаги жадвални тўлдилинг:

Иқлим элементлари	Метафора
Ёмғир	осмоннинг кўз-ёши
Қор	
Шамол	

Кўрсатиш олмоши — нарса-буюм, белги, миқдор, вақт ва маконга нисбатан ишора қилади. Масалан: бу, шу, ўша...

4-дарс. ШАМОЛ

Ўқиш

7-машқ. Матнни диққат билан ўқинг.

Шамол — атмосферада ҳавонинг ер сиртига нисбатан горизонтал ҳаракати. Ҳаракатнинг **горизонтал** ташкил этувчиси шамол сифатида **та-саввур** қилинади. Баъзан, горизонтал, вертикал шамол ҳам бўлади. Кучли **вертикал** шамол ҳаво тоғ ён бағри бўйлаб пастга ҳаракат қилгандагина вужудга келади. Шамол босим горизонтал йўналишда нотекис тарқалган пайтда **атмосферанинг** ҳар хил бўлиши оқибатида пайдо бўлади. Шамол тезлиги ва йўналиши билан ифодаланади. Ер юзасидаги шамол тезлиги махсус асбоблар (**анемометр**), эркин атмосферада эса учаршар (**радио-зонд**) ёрдамида аниқланади. Шамол тезлиги м/сек, м/соат, йўналиши эса **флюгер, вимпел, шамол конуси** ва бошқалар ёрдамида аниқланади. 5-8 м/сек тезликдаги шамол ўртача, 14 м/сек тезликдаги шамол эса кучли ҳисобланади; 20-25 м/сек тезликдаги шамол довул (**шторм**), 30 м/сек тезликдаги шамол бўрон (**ураган**), унинг бирданига 20 м/сек. гача кескин кучайиши қасирға (**шквал**) дейилади. Тропик циклонларда айрим қаттиқ шамолларнинг тезлиги 100 м/сек. гача етиши мумкин. Тропосферадан юқори кўтарилган сари шамол тезлиги кучаяди, 8-10 км баландликда 60-70 м/сек. дан ҳам ортиб кетади. Ҳаво оқими **турбулент-лиги** туфайли ҳар доим шамол тезлиги ва йўналиши ўзгариб туради. Ер юзасида баъзан бутунлай шамол бўлмай сукунат (**штил**) юз беради. Шамол тезлиги ва йўналиши кеча ва кундузга ҳам боғлиқ.

«Википедия»дан Интернет тармоқларидан

Мулоқот

Сўзлаш

Ёзиш

Топшириқлар.

Г

1. Матн мазмунини гуруҳларда муҳокама қилинг.
2. Шамолларнинг ҳаракати ва хусусиятига кўра харитада тақдимотини ўтказинг.

Я

3. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг маъно, мазмун ва ёзилишига эътибор беринг, улар иштирокида гаплар тузинг.
4. Олмошларни аниқланг. Қандай сўроқларга жавоб бўлиши ва гапдаги вазифасини айтинг.

5-дарс. 16 СЕНТЯБРЬ – ХАЛҚАРО ОЗОН ҚАТЛАМИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ КУНИ

8-машқ. Матнини ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

16 сентябрь – Халқаро озон қатламини ҳимоя қилиш куни

Болалигимда борлиқ, ҳадсиз осмон чексиздай туюларди. Бағрига болалигимни яширган чўлнинг осмони тиниқ кўк, келинчакнинг мовий шоҳи рўмолидай кўркам бўларди. Даштнинг кенг далаларида баҳор кезлари самога тикилишни, ўркач-ўркач булутларни соатлаб кузатишни яхши кўрардим. Онам табиатан камгап, серфикр, сермулоҳаза, оқила аёл эди. Менинг осмон ҳақидаги қизиқишларим, болаларча ўй-хаёлларимни эшитиб, «осмоннинг оқ шоҳиси», «осмоннинг оқ пардаси» ҳақида ҳикоятлар айтиб берарди. Жаннати онам бу ҳикояни ўзи тўқиганми ёки бировдан эшитганми, билмайман.

Унинг матал қилишича, қадимда бир онанинг тўққиз ўғли бир қизи бўлган экан. Ўғиллар улғайиб отасидан қолган мол-мулк, ўрмонни, сувни бўлиб олишибди. Қобил ўғиллар юртини боғу бўстон қилибди, фақат бир нодони ўрмонга эга чиқиб, дарахтларни кесиб, ёғоч қилиб сотибди. Ногаҳон нодон ўғил ёққан гулхандан ўрмон ёниб, осмонни тутун қоплаб, тунда ой, юлдузлар кўринмай қолибди. Ёлғиз қизи Ойдиной даштга чиқиб, яратгандан оловни ўчиришини сўрабди. Шунда шаррос ёмғир қуйиб, ўрмонда яна ниҳоллар, дала-даштда кўклик униб чиқибди. Ва чақмоқдан овоз келибди: «Осмон билан ер орасидаги пардани олов тешибди...» Ойдин қиз шоша-пиша севгилиси тортиқ қилган оқ рўмолини шамолга учирибди. Шу-шу қизнинг рўмоли осмоннинг оқ пардасига айланибди. Англаган ҳақиқатим, осмоннинг оқ пардаси, бугун ўйласам, одамзоднинг тириклик тиргаги, онамнинг жайдари қилиб айтгани озон қатлами экан-да...

Онам айтган чақмоқ чақнаб яна борлиқ кўк тусга киргани мени кўп ўйлантиради. Ривоятларда ҳақиқат борми? Фанга маълумки, озон момақалдироқ бўлиб, чақмоқ чаққанда, ултрабинафша нурларнинг кислородга таъсири оқибатида ҳосил бўлади.

Сайёрамизнинг ҳаво қобиғидаги кислород ҳавосидан доимий равишда озон пайдо бўлиб туради. Атмосферанинг юқори қатламлари ердан 20-40 километр баландликда озон ҳосил бўладиган табиий макон ҳисобланади. Ернинг стратосфера қисмида озон энг кўп тўпланади ва озон қатламини

ташкил қилади. Олимларнинг таъкидлашича, атмосферада мавжуд бўлган озон миқдори уч миллиард тоннадан иборат бўлиб, у ҳавонинг миллиондан уч фоизини ташкил этар экан.

Дунё экологлари Арктика устида ҳам «озон туйнуги»нинг ҳосил бўлганини аниқладилар. Уларнинг илмий тадқиқотлари Арктикада қиш мавсумининг охири ва эрта баҳорда стратосферада озон ҳажмининг 10-15 фоизи йўқолиб бораётганини кўрсатяпти. Афсуски, озон фақат қутб минтақасидагина камайди, деб бўлмайди. Маълум бўлишича, сайёрамизнинг шимолий ярим шари устида охириги 30 йил ичида озон концентрацияси 3-5 фоизга пасайган. Шунингдек, Ернинг жанубий ярим шарида озон қатламининг сийраклашиши экватор зонасида ҳам кузатилган. Илмий ҳисоб-китобларга қараганда ер юзида ёнган маҳсулотларнинг атмосферага ташланиши оқибатида 1500 тоннадан ортиқ озон йўқолишига олиб келади.

Осмоннинг оқ пардаси одамзоднинг ҳаётини муҳофазалайдиган неъматдир. Чунки озон қатлами қуёшдан келаётган инфрақизил нурларнинг бир қисмини ютиб, тириклик учун керакли миқдордаги қулай ҳароратни сақлаб туради.

Мана, баҳор фасли эшик қоқиб турибди. Ҳадемай кунлар исиб, аҳоли яшаш жойлари, мактаб, боғча, ташкилот, идора, жамоат жойларида ободончилик ишлари саранжомлай бошланади, майиший чиқинди, шохшабба, барглари тўплаб орасталик ўрнатилади. Баъзилар, айниқса, хонадонларидан чиққан япроқларни ёқиб юборадилар. Мутахассисларнинг таъкидлашича, бир тонна хазон ёнганда атмосфера ҳавосига 30 килограмм углерод оксиди ташланади. Ёки битум ёқилганда ундан ажралиб чиққан қурум инсон организмида сил ва саратон касалликларини келтириб чиқаради.

Қишлоққа борганимда кўп кузатганман. Одамлар ёз ойларида панапасткам, паст-баланд жойларда қовжираб қолган ўт-ўланни, ҳосилдан бўшаган майдонлардаги пояларни ёқиб юборишади. Сўрасангиз: “Қим билади, одамлар айтади-ки, ёқилса ер ости ва устидаги ҳашаротлар йўқолиб, янаги йили ҳосил мўл бўлармиш...”, дейишади мужмал қилиб.

Отам ер “тили”ни билган инсон бўлганиданми, бир ҳовуч тупроқ, бир қарич ернинг зое кетишига йўл қўймасди. “Тупроқнинг ҳам заволи тутади” дерди оловда куйган далани кўрса...

Билмадим, тараққиётми, сершовқин шаҳарда яшаб дийдамиз қотиб кетяптими, ҳар ҳолда кўп нарсага эътибор бермаймиз. Биз шаҳарликлар, соф ҳаво нақадар зарурлигини биламиз, ҳаммасини тушунамиз, аммо лоқайдлигимиз бор-да... Бир чеккаси “озон қатламини” асраш учун катта-катта ишлар қилиш керак, деб яна ўзимизни оқлаб, юпатиб ҳам кўямиз.

Осмонни сиз ва биз, ҳаммамиз асраймиз. Йўқса, бир кун келиб осмон ҳам одамзодни “ўз ҳукмига солиши” мумкин эмасми!

Интернет тармоқларидан

Топшириқлар.

Г

1. «Жигсо» стратегияси асосида матни ўрганиб чиқинг. Матндаги ривоятни сўзлаб беринг, муаллифнинг “безовталиги” нимада?
2. Табiiй ҳодисаларнинг сабабини илм-фан қандай тушунтиради?
3. “Қизил китоб” ҳақида ахборот тўпланг, шу ҳақида тақдимот ўтказинг.

Ўқиш

6-дарс. ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИ

9-машқ. Матни тўхтаб-тўхтаб ўқиш усули орқали ўрганинг. Топшириқларни бажаринг.

Бизнинг фаолиятимиз иқлим ўзгаришига таъсир кўрсатадими?

Албатта иқлим ўзгариши натижасида кўрилиши мумкин бўлган зарарни ҳали ҳеч ким ҳисоблагани йўқ. Аввало, бу автомобиллардан чиқаётган захарли газлар, нефть, газ, кўмир ва ўтинни ёқиш оқибатида ажраладиган CO_2 , атмосферадаги аэрозоллар, цемент саноати. Шунингдек деҳқончилик, озон қатламининг юқалашиши, чорвачиликнинг ривож, ўрмонларнинг кесилиши ҳам иқлим ўзгаришига таъсир кўрсатади. Ер ўз юзасидаги инфракизил нурларни фазога қайта чиқармаслик хусусиятига эгадир. Улар ерни иссиқ “кўрпа”га ўраб, иссиқхона самарасини беради ва Ердаги ҳароратни сақлаб туради. Мазкур жараён Ерни ҳаёт учун яроқли қилади. Иссиқхона газларисиз Ер ҳозиргидан тахминан 30 даражага совуқроқ бўлар эди. Аммо афсуски, инсон фаолияти натижасида атмосферага юқорида келтириб ўтилган газлар чиқарилмоқда. Рақамларга эътибор берсангиз, бир кунда дунёда 9 миллиард литр нефть ёқилади. Бунинг натижасида ҳаводаги CO_2 нинг миқдори йилига 30% га ортиб бормоқда. Унинг оқибатлари эса

қуйидагича: ҳарорат ошиши натижасида музликлар эрийди. Музликлар эриганда океан сувининг ҳарорати ва физик хоссалари, океан оқимлари, мазкур оқимларга боғлиқ бўлган мамлакатларда иқлим, глобал гидрологик цикл ва иқлимни яратувчи глобал жараёнлар ўзгаради. Оқибатда ёғингарчиликлар амплитудасида катта ўзгаришлар юз бериб, у ўта кўп ёғин ёғиши ёки умуман ёғмаслиги билан белгиланади, қурғоқчилик ва тошқинлар сони кўпаяди, табиий офатлар – торнадо, тайфунлар, селлар, кўчкилар юз беради.

Интернет манбалари

Сўзлаш

Ёзиш

Савол ва топшириқлар.

Г

1. Иссиқхона газларининг юзага келиши сабаби нимада?

2. Музликлар эришининг оқибати нимага олиб келади?

Ж

3. Бизнинг фаолиятимиз иқлим ўзгаришига таъсир кўрсатадими?

Я

4. От ўрнида қўлланилган сўзларни аниқлаб, ёзинг.

Ўқиш

Бир қарашда бу унча қўрқинчли бўлиб туюлмаслиги мумкин. Аммо Ерда ҳарорат яна 5 даражага кўтарилса, барча жараёнлар орқага қайтариб бўлмайдиган тус олади ва сайёрамизда ҳар қандай ҳаётга жиддий хавф туғилади. Инсон биологик тур сифатида яшаб қолиши масаласи кун тартибидан ўрин олади. Айни шу сабабли бу муаммо оламшумул аҳамият касб этади. Мутахассисларнинг фикрига кўра, 1901-2012 йилларда ўртача глобал ҳарорат Цельсий бўйича 0,89 даражага кўтарилган. Бу 1400 йил мобайнидаги энг юқори кўрсаткичдир. Хавотирли томони шундаки, бу жараён давом этиши башорат қилинмоқда. Яъни, 2016-2035 йилларда сайёрамизда ҳаво ҳарорати яна 0,3-0,7 даражага кўтарилиши эҳтимолдан холи эмас. Бунинг оқибатида яқин ўн йилликда қиш чилласида ҳарорат 20-30 даража иссиққа кўтарилиши, ёзда эса ҳавонинг совуб кетишини кузатиш мумкин. Энг ачинарлиси, иссиқхона эффекти оқибатида дунё аҳолисини, хусусан, сизу бизнинг ичимлик сувимиз бўлмиш тоғлардаги музликларнинг заҳиралари эриши натижасида камайиб боради. 1960 йилдан бошлаб бугунги кунга қадар Ердаги қор ва муз қоплами 15 фоизга қисқарди.

Иқлим исиши, яъни ҳаво ҳароратининг глобал ортиши муаммосини бартараф қилиш жуда мураккаб вазифадир. Чунки бу муаммо ҳам “табиат-инсон-жамият” муносабатларига, яъни учликнинг мувозанатига, уйғун ривожланишига боғлиқдир.

Топшириқлар.

У

1. Матндан олмошларни белгиланг, турини аниқланг.

Г

2. Иқлимнинг асосий элементлари (ҳарорат, босим, шамоллар, ёғингарчилик ва иқлим минтақалари) ҳақида гуруҳларда муҳокама қилинг.

Ж

3. Ердаги ҳаёт учун атмосферанинг аҳамияти ҳақида матн ёзинг.

4. Ер шаригадаги иқлим ўзгаришининг оқибатлари ҳақида тақдимот ўтказинг.

Кишилиқ олмошлари шахсларни кўрсатади.

10-машқ. Юқорида олинган маълумотларга суяниб, “Оқилнинг олти қалпоғи” стратегияси асосида қуйидаги мавзулар бўйича билимларингизни мустаҳкамланг.

1.Иқлим ва ундаги ўзгаришлар.

2.Иссиқхона эффекти ва унинг оқибатлари.

Ўқиш

Сўзлаш

7-дарс. ЖАМИЯТ ВА ТАБИАТ

11-машқ. Матни тадқиқ қилиб ўқинг.

Иқлим ўзгариши ва унинг оқибатлари

Иқлим ўзгариши муаммоси жамиятда ва табиатда бўладиган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва табиий ҳодисалар (уруш, очлик-қашшоқлик, чўлланиш) каби муаммолар кўлами кенг, умумий ва йўналиши жиҳатидан хилма-хил ва бутун сайёрамизга таъсир этадиган глобал муаммолар қаторига киради.

Ер юзасида аҳоли сонининг ортиши, табиий ресурсларга бўлган талаб ва эҳтиёжнинг тўхтовсиз ва ниҳоят, фан ва техникани ривожланиши инсоннинг табиатга таъсир кучининг ортиб бориши Ер шари иқлимининг ўзгаришига олиб келди ва бу жараён шиддат билан давом этмоқда. Бу жараённи қуйидаги далиллар билан асослаш мумкин:

- Атмосферанинг кимёвий, физик таркибига инсон фаолият таъсирининг ортиб бораётганлиги, Озон қатламини емирувчи турли Ис газларини ҳамда карбонат ангидрид ва бошқа иссиқхона эффекти ҳосил қилувчи газларни ва аэрозолларни чиқариш, турли органик ёқилғиларни ёқиш ва энергия сарфлаш орқали атмосфера ҳароратига кўрсатилаётган таъсирнинг ортиб бораётганлиги;
- Табиий ресурсларнинг тез суръатлар билан ўзлаштирилиши (ер, сув, ўрмон, тоғ-кон) туфайли ер сирти кўринишининг ўзгариши;

- Дунё океани сатҳининг кўтарилиши ва сув таркибининг ифлосланиши, бузилиши туфайли атмосфера-океан-қуруқлик тизимида кечадиган модда, энергия ва газ алмашинувига салбий таъсир кўрсатиш;
- Ер шарида бўладиган, маиший ва саноат чиқиндиларининг табиатга тартибсиз катта миқдорда чиқарилаётгани;
- Инсон омили таъсири туфайли ер юзида модда, энергия алмашинуви туфайли, табиий, иқтисодий, ижтимоий жараёнларни шиддатининг ортаётганлиги;
- Космосни ўзлаштириш мақсадида ракетааларни космосга чиқарилиши натижасида Озон қатламига етказилаётган зарар ва бошқалар.

Иқлимшуносларнинг маълумотларига кўра, юқорида зикр қилинган маълумотлар, жараёнлар туфайли глобал иқлим исиши кузатилмоқда. Бунинг асосий сабаби ер юзасидан чиқадиغان узун тўлқинли радиацияни ютиб, атмосферада иссиқхона эффекти ҳосил қилаётган газлардир. Шу тоифага кирувчи газлар “Иссиқхона газлари” деб аталади. Бу жараённинг моҳияти қуйидагича: қуёшдан келадиган радиациянинг бир қисми (30%) атмосфера туфайли булутлар орқали космосга қайтади. 15% атрофидагиси эса атмосфера қатламларида ютилади, қолган энергия атмосферадан ўтиб ер юзасига етиб келади ва уни иситади. Иссиқхона ҳосил қиладиган газларнинг атмосферада ортиши эса, юқорида қайд қилинганидек, инсонларнинг фаолияти билан боғлиқ.

Интернет манбаларидан

Савол ва топшириқлар.

Г

1. “Жигсо” стратегияси асосида матн мазмунини ёритинг.

Ж

2. Матндаги олмошларни белгиланг, турини, гапдаги вазифасини аниқланг. Олмошларни кўчириб ёзинг.

3. Иқлим нима? Иқлим минтақалари қайсилар?

Г

4. Харитада ҳаво ҳарорати ва атмосфера босимининг тақсимланиши ҳақида гуруҳларда муҳокама қилинг (харита, постер билан ишланг).

8-дарс. ОНА ТАБИАТНИ АСРАЙЛИК

12-машқ. Матни диққат билан ўқинг.

Экологик вазиятни барқарорлаштириш йўлида

Қурғоқчилик – иқлим ўзгаришларининг асоратларидан бири. Африканинг бошқа шаҳарларидаги каби Жанубий Африка Республикасининг Йоханнесбург шаҳрида ҳам ёмғир мавсуми бошланди. Бу фақат тақвим бўйича холос. Амалда бунинг акси кузатилмоқда: бир неча ҳафтадирки, бу ерда ёғингарчилик кутилмаяпти. Халқаро ташкилотлар ҳамда дунё етакчилари бунинг устида бош қотирмоқда. Бироқ мазкур муаммоларни ечишда шаҳарларнинг кўмаги қандай бўлиши керак?

Йоханнесбург шаҳрида ташкил этилган “Африсити” саммитида мазкур саволга жавоб излаб кўрилди. Беш кун давом этган саммитда мазкур қитъанинг катта-кичик шаҳарларидан вакиллар иштирок этди. Абиджан, Лагос, Дуала, Кампала каби ўттизга яқин Африка шаҳарлари “Мэрлар пакти” лойиҳаси доирасида иқлим ўзгаришлари бўйича ўз ташаббусларини илгари сурди. Мақсад – муаммони глобал даражада эмас, балки ўзаро тор доирада, яъни шаҳарлар доирасида ҳал этиш чораларини кўриш, карбонат ангидрид ташланмалари миқдорини камайитиришдан иборат. Бунга эса яшил ўсимликларни экиб, экологияга кам зарар етказадиган транспорт воситаларидан фойдаланиш ҳисобига ҳам эришиш мумкин.

Бир гуруҳ немис олимлари Саҳрои Кабирда **ятрофа куркас** ўсимлигини экишни таклиф қилмоқда. 20 йилдан сўнг мазкур ўсимликнинг бир гектари 25 тонна карбонат ангидридни “ютиш”га қодир бўларкан. Барча антропоген ташланмаларни зарарсизлантириш учун эса 13 миллион квадрат километр майдонга ана шундай ўсимлик экишга тўғри келади. Бу ер юзидаги деярли барча саҳро майдонига тенг. Чиндан ҳам мазкур ўсимликнинг ҳатто қуруқ минтақаларда ҳам яхши кўпайиб кета олиши исботланган. Шу жиҳатдан қараганда мазкур лойиҳани ҳаётий ва экологик самарадор дейиш мумкин.

Интернет манбаларидан

Топшириқлар.

1. Олмошларнинг турини, гапдаги вазифасини аниқланг.
2. Матнда берилган асосий фикрларни гуруҳларда муҳокама қилинг.
3. Ўз фикрингизни ёзма баён қилинг.

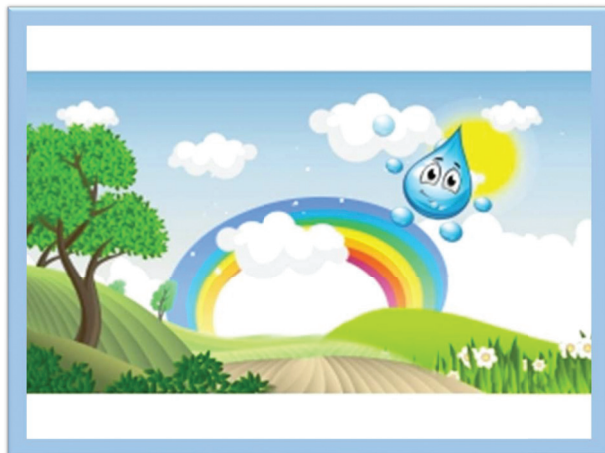
Ёзиш

13-машқ. Иқлим ва ундаги ўзгаришлар юзасидан олинган билимларнингизни “Қайднома журнали”га тушириб ёзинг.

Таянч билим	Янги тушунча
Мавзу бўйича мен нима билардим? Нима билишим керак эди?	Мавзу ҳақидан нима билиб олдим? Олинган билимларнинг муҳим аҳамияти нимада?

Ўзлик олмоши нарса-буюм, белги ва миқдорни таъкидлаб кўрсатади, тегишлилигини ифодалайди.

9-дарс. ИҚЛИМ ВА ЭКОЛОГИЯ

14-машқ. Матнини ўқинг.

Экология.

Экология – алоҳида бир фан бўлиб, унда тирик мавжудот ва уни ўраб турган табиат, ўсимлик дунёси, ҳайвонот оламини ўзида мужассамлаштирган фан ҳисобланади.

Ал-Бухорийнинг ҳадислар тўпламида экин ва дарахт экишнинг фазилати ҳақида шундай ёзилган: Анас разияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: “Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам: “Қайси бир мусулмон бирор дарахт ёхуд бирор экин экса-ю, унинг ҳосилидан инсон, қуш ёки ҳайвон еса, бунинг учун унга ажру савоб ато этилур” – деб марҳамат қиладилар.

Шуни эътироф этиш керакки, инсоннинг истиқболни ўйламай қилган хатти-ҳаракати туфайли табиат беҳад озор чекиб, кўп нарсалардан абдий жудо бўлмоқда. Марказий Осиёда суғориладиган деҳқончиликда қишлоқ ва сув хўжалик ишларида сув ҳамда ердан нотўғри фойдаланиш, кўплаб чўл ҳудудларини ўзлаштириб, пахта майдони кенгайтирилиши натижасида бир қанча экологик муаммоларни келтириб чиқарди.

Фикримизнинг исботини биргина Орол денгизи ва Орол бўйи муаммоси мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Орол ва Орол бўйида содир бўлаётган жадал равишдаги чўлланиш ҳодисаси дунё тажрибасида учратилмаган. Орол денгизининг қуриши иқлим ўзгаришига ҳам сабабчи бўлиб, денгиз ва қуруқлик ўртасидаги ҳароратнинг ўзгариши, шамол тезлигининг ортиши, сувнинг тўлқинланиш ҳодисасини кучайишига олиб келди.

Орол денгизининг қуриши, Орол бўйида яшаётган маҳаллий аҳолининг саломатлигига таъсир қилиб, кескин хавф солаётганлиги, шунингдек, саноати ривожланган мамлакатларда саноатдан чиқадиган чиқиндиларнинг океанга қуйилиши натижасида, океан сувларининг ифлосланиб, унинг маҳсулдорлигини кескин пасайтириб, атмосферада турли хил заҳарли газларнинг пайдо бўлиши, ҳавонинг ифлосланиши, таркибида олтингугурт, азот оксиди бўлган тузли ёмғирлар ёғиши кўпаймоқда. Бу иқлим ўзгаришлари, турли хил газлар ва ҳавонинг ифлосланиши жараёнида маҳаллий аҳоли ва инсоният саломатлигига хавф туғдираётганлиги турли хил аллергия, тери ва юқумли касалликларнинг келиб чиқиши, туғилаётган болаларнинг жисмоний носоғлом бўлаётганлиги, саратон, юрак-мушак хасталиги, инсульт, инфаркт, ўткир инфекцияли вирус ва бошқа касалликларнинг кўпайиши бунга яққол далил бўла олади.

Ҳаттоки, экологик муаммолар оқибатида ҳайвонот ва ўсимлик оламига ўз таъсирини ўтказиб, Қизил китобга киритилган камёб ўсимлик

турлари ва ҳайвонот оламидаги ноёб турларини қирилиб кетишига сабаб бўлмоқда. Шунингдек, Европа олимларининг олиб борган изланишларининг статистик маълумотларига қараганда, сув ва ҳавони заҳарланиши натижасида 7 млн. киши вафот этганлиги аниқланган. Улардаги заҳарланиш қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш жараёнида истеъмол қилинадиган маҳсулотларнинг сув, ҳаво орқали келадиган кимёвий заҳарлардан эканлиги кузатилган. Юқорида келтирган экологик муаммолардан, бугунги кунда инсон табиатга бўлган муносабатидан шуни хулоса қилишимиз мумкинки, аслида инсон ўзи ўтирган шохни кесаётганга ўхшайди. Инсон ҳаёти табиат билан чамбарчас боғлиқлигини, табиатнинг зарарланиши инсон ва унинг ҳаёти учун салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ҳар биримиз яхши англаб етмоғимиз лозим. Одамзоднинг соғлом ҳаёт кечириши учун табиий шароитнинг ўрни бекиёсдир. Экологик муаммо амалий тарзда ҳал қилинса, ҳозирги ва келгуси авлод турмуш тарзининг сифатини белгилаш имкониятини беради.

«Википедия»дан

Мулоқот

Сўзлаш

Ёзиш

Топшириқлар.

Ж

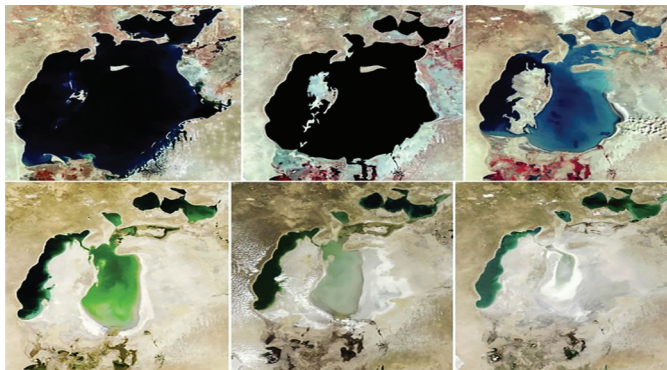
1. Олмошларни белгиланг, гапдаги вазифасини аниқланг.

Г

2. Экологик муаммонинг ечилиш йўллари гуруҳларда муҳокама қилинг.

3. Ўз ҳудудингиздаги экологик муаммолар ҳақида тақдимот ўтказинг.

4. “Табиатни муҳофаза қилинг” мавзусида ижодий матн тузинг.

Мулоқот

Сўзлаш

Г

15-машқ. “Эстафета” стратегияси асосида “Иқлим ва экология” мавзусида (Ким? Нима? Қарда? Нега? Қачон? Нечта?) гуруҳлар орасида мусобақа ўтказинг.

Сўроқ олмоши сўраш маъносини ифодалайди.

10-дарс. ЯРИМ КЎЧМАНЧИЛАР МАДАНИЯТИ

Ўқиш

16-машқ. Матн билан танишиб чиқинг.

Ярим кўчманчилар маданият

Мол боқиш – одамзоднинг азалдан шуғулланиб келаётган машғулотларидан бири, лекин бу касб тури бирдан пайдо бўлгани йўқ. Археологик текширишларга қараганда, **молни қўлга ўргатиш** тош асрининг ўрталарида бошланган. Янги тош асри даври эса **уруғчилик тузуми** парчаланиб, дарё кўллар билан булоқ бўйларига ўрнаша бошлаган босқични қамраб олади. Бундан кейинги мол ўстириш сезиларли ривожланган вақт – бронза даври. Агар биринчи босқичда мол уй атрофидан узоққа чиқарилмай боқилган бўлса, иккинчи босқичда яйловларда боқилган. Бу эса молнинг маҳсулдорлигини ошириш ва мол бошини кўпайтиришга ижобий таъсир кўрсатди. Темир даврида кўчманчи ва ярим кўчманчи мол чорвачилиги ўсиб борди. Мол ўстиришда **ер шароити** ва **иқлим** катта аҳамиятга эга. Айниқса, **бизнинг еримиз** ярим кўчманчи мол чорвачилиги билан шуғулланишга қулай. Доимий **қишлов**, кузги, кўкламги, **ёзги яйлов** ярим кўчманчиликни кўрсатса, айрим қишловлар атрофида

деҳқончилик билан ҳам шуғулланилган. Хўжаликнинг бундай тури-ни **ярим ўтроқ чорвачилик** деб аташ мумкин. Бинобарин, бундан мол ўстиришнинг ўзининг бир қанча тури бўлганини кўриш мумкин.

Доимий қишловлар **карвон йўллари** бўйида ёки унга яқин жойлашса, бундай қишловлар **қишлоқ** ёки **шаҳар**га айлана борган. Шаҳарлар билан ярим кўчманчилар орасида маданий ва иқтисодий алоқа ривожланиб борган. Мол ўстирувчилар ўзларининг молларидан олган **жун, гўшт, ёғ, тери** маҳсулотларини ёки ортиқча молларини қишлоқ ва шаҳар аҳолисига сотиб ёки **айирбошлаб**, ўзларига кундалик турмушда зарур бўлган буюмларни олиб туришган.

Археологик текширишларга қараганда, VI-IX асрларда Қозоғистоннинг жанубий ва Еттисувнинг жанубий-ғарбий ҳудудларида шаҳар маданияти ривожланган. Масалан, хитой йилномаларида Исфижоб шаҳрининг номи учрайди. Бу шаҳар Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишига қараганда, Сайрам деб аталган. У ҳозир ҳам Сайрам деб аталади. Шаҳар атрофидаги қишлоқларда деҳқонлар яшаган. Жанубий Қозоғистонда ўтроқ маданият марказлари ҳисобланган Ўтрор, Ясси, Саврон, Сигноқ, Қулан сингари бошқа шаҳарлар ҳам бўлган. Еттисув ҳудудида эса Тароз, Талхир, Олмалиқ, Қўйлиқ шаҳарларининг бўлганлиги **ярим кўчманчи чорвадорлар** билан чамбарчас боғлиқ.

Шу даврда (VI-IX аср) юқорида тилга олинган ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга юз буради. Мол ўстириш билан шуғулланувчи аҳоли орасидаги **қашшоқлашган** гуруҳлар **экин экиш, ҳунармандчилик** билан шуғулланиб, қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг сонини кўпайтиради. Бу эса **ўтроқ маданиятининг** юксалишига таъсир кўрсатди. Иккинчидан, шаҳар аҳолиси билан дала турғунлари орасида иқтисодий алоқа ривожланди. Бу алоқа ҳаёт талаби билан юзага келган мустаҳкам алоқа эди.

Қозоқ миллий энциклопедиясидан

Топшириқлар.

1. Олмошларни белгиланг, гапдаги вазифасини аниқланг.
2. Маданиятнинг тарихий тараққиёти сабабларини гуруҳларда аниқланг, муҳокама қилинг.
3. Шаҳар ва дала аҳолисининг маданий алоқаларини қандай тушуна-сиз? Фикрингизни ёзма баён қилинг.
4. Ажратилган сўзларни лексик маъноси, ёзилиши ва ифодасига эъти-бор беринг, изоҳланг. Қўшимча маълумотларни Интернет манбаларидан излаб топинг ва дафтарингизга ёзинг.

5. Матнга асосланиб, қуйидаги жадвални тўлдилинг.

Фикрлар	Далиллар

Ўқиш

17-машқ. Берилган гапларни кўчиринг. Топшириқларни бажаринг.

1. Ҳар кимки биров билан дўст тутинса ёки дўстлик даъвосини қилса, ўзига раво кўрмаганни дўстига раво кўрмаслиги керак. 2. Ҳаётимдаги ҳар бир куним дарс, учратган ҳар бир инсоним муаллимимдир. 3. Ҳар кимсаки, айламас ошукмоқни хаёл, Яфроғин ипак қилур, чечак баргини бол. 4. Нима учун кўча ҳаракати қоидасини бузган кишига полиция ҳуштак чалади-ю, бутун бир тилни бузаётган одамларга ҳеч ким ҳуштак чалмайди? 5. Нега «мумкин эмас»ни «қийин»дан ажратиш керак. Қийин – кўпроқ меҳнат талаб қилади, деган сўз. 6. Нега қоқилган одам йўлда ётган тошдан ўпкаланмайди? 7. Шундай одамлар ҳам бўладики, туғилганда ҳеч ким севинмаган бўлса ҳам, ўлганда бутун юрт аза тутади. 8. Юртни обод қиламан деган киши ўзи обод бўлади. 9. Нега кўкармаган дарахтни, албатта, кесиш ва ўрнига янгисини экиш керак? 10. Бошқаларга яхшилик қилиш – бу мажбурият эмас, бу қувонч, чунки у сизга саломатлик ва бахт инъом қилади.

Мулоқот

Сўзлаш

Ёзиш

Топшириқлар.

Я

1. Олмошларни белгиланг, гапдаги вазифасини аниқланг.

Г

2. Ажратилган бўлақларни гуруҳларда изоҳланг, фикрингиз тақдиротини ўтказинг.

Я

3. Юқорида берилган фикрлардан бирини қуйидагича ёзма баён қилинг: **Бош омон бўлса, дўппи топилар.** Бу мақол: «Одам учун энг зарур нарса, энг катта бойлик – тани соғлик. Соғлик бўлса, бошқа ҳамма нарсани топиш мумкин, аммо ҳеч бир нарса билан соғликни топиб бўлмайди», деган маънода ишлатилади. Бирор нарсага муҳтожликдан, етишмовчиликдан ҳасрат қилган одамга тасалли берганда ҳам қўллайдилар. Турдошлари: «Жон бўлса, жаҳон топилар, ош бўлса – қозон»; «Омон бўлса бу бошим, яна чиқар бу сочим»; «Боши омоннинг – моли тугал».

11-дарс. ЎРТА ОСИЁ МАДАНИЯТИ

18-машқ. Матни ўқинг.

Тарихни янгича ёндашув асосида тадқиқ қилишда скифлар ўтмишини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, Днепр дарёсидан Енисейгача чўзилган улкан дашт ва чўлликларда яшовчи жуда кўплаб халқ ва қабилалар антик давр юнон ва рим манбаларида скифлар номи билан тилга олинади.

Бу халқлар тарихини ёзиш Гомер, Эсхил, Аристей каби юнон адиблари томонидан бошланган, лекин скифлар ҳақидаги кенг ва аниқ маълумотларни биринчи бўлиб эрамиздан аввалги V асрда яшаган Геродот беради. Эрамиздан аввалги ва эрамиз бошларида яшаган кўплаб юнон ва римлик тарихчиларнинг асарларида скифлар турмуш тарзи, урф-одатлари ҳақида маълумотлар берилган.

Геродот Қора денгиз бўйларидаги Ольвия, Понта ярим ороли, Тавракия (Қрим), Борисфен (Днепр), Герр (Самара), Гиркис дарёлари бўйида яшовчи скифлар, шоҳлар ҳукмронлик қилган скифлар юрти деб кўрсатади. Уларга ўхшаш Андрофа, Невров эллари, Танаис (Дон) дарёси билан Азов денгизи оралиғидаги сарматлар юрти, улардан шимолда яшовчи Бидуинлар шарқда, Сибир, Урал томонларда яшовчи Тиссагет, исседон, иэроклар, Меотида денгизидан жануб томонга, Понта бўйларида чўзилган юртлар, Дон, Волга, Урал дарёлари соҳилларида яшовчи совраматлар эли, Кавказ тоғлари, Каспий бўйлари, сак, массагетлар юртлари ҳамда, бу ўлкаларда яшовчи халқларнинг хўжалиги ва яшаш тарзи тўғрисида маълумот бериб, бу улкан ҳудудлардаги аҳолини умумий ном билан скифлар деб атайти.

Евроосиё даштларидан топиб ўрганилган археологик ёдгорлик – мозорқўрғонлардаги моддий манбалар асосий хусусиятлари билан бирига ўхшаш. Скифлар деб аталувчи бу улкан ҳудуднинг аҳолиси турли қабилаларга бўлинган бўлиб, вақт ўта бориши билан улар яшаш тарзи, тили ва урф-одатларида фарқлар кўпая борган. Сак, массагет ва дахларнинг тарихий тараққиёти бошқа скиф халқларидан яшаш тарзи билан фарқ қилган. Массагет ва саклар эса қадимдан Ўрта Осиё деҳқончилик воҳалари билан кучли алоқа сабабли ўтроқликка ўтиб, муҳим ирригация иншоотлари, шаҳарлар қура бошлаганлар. Улар Ўрта Осиёнинг дастлабки қулдорлик давлати асосчилари ҳам бўлишган. Бир қисми эса кўчманчи ва ярим кўчманчилик ҳолдаги яшаш тарзини давом эттириб, Урал, Волга бўйи скифлари билан тинимсиз алоқани давом эттирган.

Уйгаракдаги қабрларда мурда тагига ёғоч, ўт-хашак, қамиш, тахтача, бошига чим қўйилган ҳолатда дафн этиш кўп кузатилади. Бу ҳолат Ўрта Сирдарё бўйи сакларида ҳам учрайди. Уйгарак ва Тагискендаги қабрлардан топилган қўлда ясалган турли хилдаги сопол идишлар, қурбонлик тошлари, ойна ва кўзгулар, меҳнат ва жанг қуролилари, от анжомлари, сополлардаги турли хил нақшларда соврама талар Қозоғистон ва Урал бўйларида ўрганилган кўчманчилар моддий маданиятига мансуб манбалар билан яқин ўхшашлик кузатилади.

Манбалар скифларнинг асосий хўжалик юритиши кўчманчилик тарздаги чорвачилик билан бирга баъзи қулай имкониятли жойларда деҳқончиликка асосланганлигини ҳам таъкидлайди. Скифлар буғдой, пиёз, саримсоқ ва мош истеъмол қилиб, буғдойни фақат ўзлари учунгина экиб қолмасдан, балки савдо-сотиқ учун ҳам экканлар.

Арриан эса скифлар учун бебаҳо терилар ва ундан тайёрланган турли хил буюмлар олтин ва кумуш даражасида қадрлангани, ҳайвонларнинг майин жунларидан қаҳратон қишларни ҳам писанд қилмайдиган ўтовлар ясалгани, ҳатто ҳайвонлар терисидан ўқ ўтмайдиган қалқон, эгар-жабдуқлар тайёрланганини таъкидлайди. Барча кўчманчиларда бўлгани каби чорвадор скифларда ҳам яйловлардан жамоа бўлиб фойдаланиш кенг тарқалган. Чорва эса хусусий мулк ҳисобланган.

Топшириқлар.

- Я** 1. Олмошларни белгиланг, турини, гаптаги вазифасини аниқланг.
- Г** 2. Матннинг асосий ғоясини гуруҳларда муҳокама қилинг, сарлавҳасини қўйинг, фикрингизни баён қилинг.
- Ж** 3. Қўшимча ахборот манбаларидан маълумот олинг. “М – Маълумот, С – Саволлар, Ў – Ўқиш, Ё – Ёзиш, У – Умумлаштириш” чизмасида ёзма ифодаланг.

12-дарс. МОДДИЙ ВА МАЪНАВИЙ ХАЗИНА

19-машқ. Матни диққат билан ўқинг.

Яйлов ерларига жамоа бўлиб эгалик қилиш, турли хил табиий шароитда ундан бир хил фойдаланиш ва қабилалар жипслигини таъминлаган. Биргаликда чорвага хусусий эгалик қилиш эса оилалар мустаҳкамлиги, унинг ичида чорва ва ишчи кучи бўлишни таъминлаган. Чорвадорларнинг ўзига хос бўғинли жамияти кишилар гуруҳи ўртасида бошқариладиган бир хил асосли қариндошчилик алоқалари, никоҳ муносабатларининг қариндош, ён қариндош-уруғлар билан боғланиши, ҳамкорликда умумий яшаш, кичик оилалардан йирик қабилалар ташкил топишига замин ҳозирлаган.

Тарихий ёзма манбаларда кўчманчилар бошқаруви ҳақида кўпгина маълумотлар берилган. Геродот, скифларнинг ўз подшоси борлиги, Плутарх уларнинг подшоларидан Иданфирс, Атея ҳақида, Страбон эса кўчманчи скифлар подшоси Сирм ҳақида маълумот бериб, уларнинг оддий одамлар эканлигини таъкидлайди. Сак ва уйсунларнинг ўтроқ ҳаёт тарзи билан боғлиқ янги маълумотлар, уларда давлат бўлганлиги ҳақидаги фикрни мустаҳкамлайди.

Кўчманчи чорвадорлар хўжалиги ва сиёсий тузилмаси бутун тарихи мобайнида деярли ўзгармади. Бир гуруҳ олимлар кўчманчилар тузган давлатлар вақтинчалик аҳамият касб этувчи қабила иттифоқлари тарзида мавжуд бўлганлигини таъкидлашади.

Деярли барча кўчманчиларда давлат вужудга келиши ўз қабиласи ва бошқаларни таъсирига олиб бўйсундира олган, жасур, оқил, ишларида омадли қабила бошчиси бўлган бир қабиланинг кучайиши билан

боғлиқлиги кўп кузатилади. Унинг йиқилиши эса уруғ ва қабилаларнинг мустақиллик учун интилишининг тобора кучайиб бориши таъсиридан озиқланадиган ўзаро низолар ҳисобига содир бўлади.

Уруғни бошқариш уруғ аслзода оқсоқол (етакчи)лари ихтиёрида бўлган. Улар йўлбошчи бийни сайлашган. Уруғ етакчиларидан ўнлик, юзлик бошқарувчилари ҳам бўлган. Қабилани бошқариш кўпинча бир уруғ қўлида бўлиб, у наслдан наслга ўтган. Қабилла-уруғчилик мафкураси кучли бўлиб, бой чорвадорнинг камбағал уруғдошлари уларнинг молларини боққан. Йирик чорвадорлар яқин қариндошларининг ёрдамисиз кўп сонли чорвани сақлай олмасди. Низоли масалалар анъана асосида патриархал уруғ доирасида ҳал қилинган.

Уларнинг ўзига хос бўғинли жамияти, кишилар гуруҳи ўртасида бошқариладиган бир хил асосли қариндошчилик алоқалари ва никоҳ муносабатларининг ён қариндош, кўпинча атроф уруғлар билан боғланиши, ҳамкорликдаги умумий яшашни, кичик оилалардан йирик қабилалар ташкил топишини таъминлаган. Қабилла ва уруғ жамоаларининг негизи катта оилалардан иборат бўларди. Оилалардан уруғлар, уруғлардан қабилалар, қабилалардан эса ўрда ва хонликлар ташкил топганлиги, яъни ўзига хос бўғинли ички бошқарув тартиби – оила ва қабилалардан иборат тузилмалар, катта давлатни қабилла оқсоқоллари орқали бошқаришни осонлаштирган.

Кўчманчиларнинг ўзига хос бошқарув тартиблари бўлиб, улар илк ўрта асрларда, айниқса, жадал шаклланди. Уларнинг барчаси қадимий туркий бошқарув удумлари билан қоришиб кетган эди.

Қозоқ миллий энциклопедиясидан

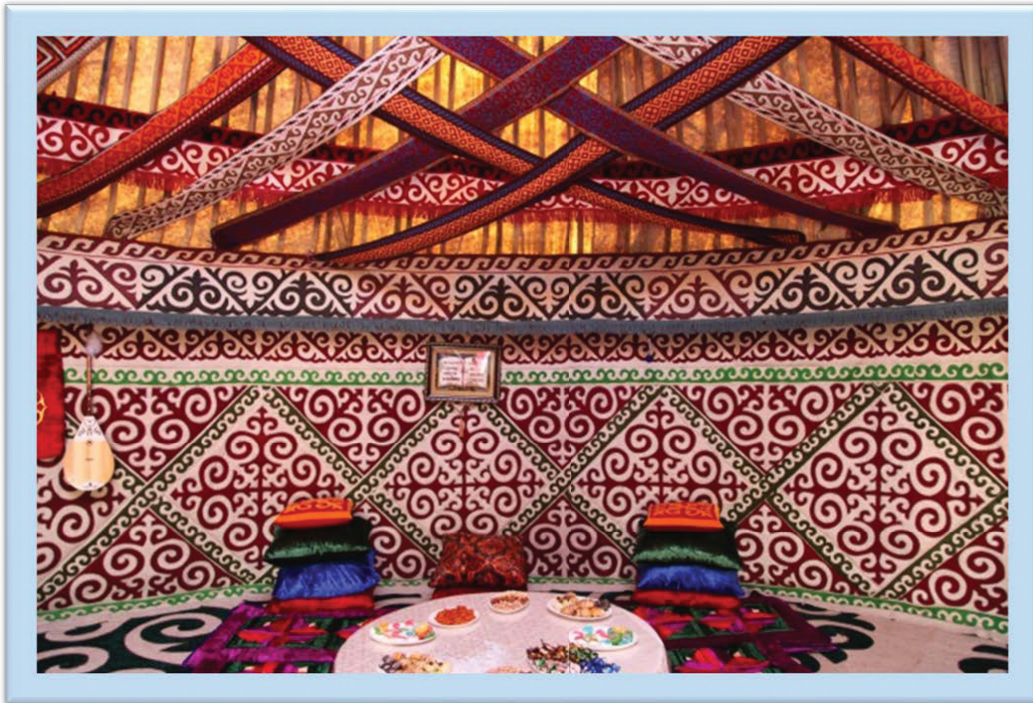
Топшириқлар.

- 1.Олмошларни аниқланг, изоҳланг.
- 2.Матннинг асосий фикрини аниқланг, сарлавҳа қўйинг, режа тузинг.
- 3.Асрлар оша маданиятнинг ривожланишига, ўзгаришига қандай омиллар асос бўлади? (харита билан ишлаш).

4.Моддий ва маънавий “хазина” мавзусида эссе ёзинг.

Белгилаш олмошлари нарс-буюм ва шахсларнинг йиғиндисини билдиради ёки уларни айириб кўрсатади, шунинг учун уларни иккига бўлиш мумкин: жамлаш ва белгилаш олмошлари.

13-дарс. МОДДИЙ МЕРОС

Ўқиш

20-машқ. Матни диққат билан ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

Ўтов – қозоқ, қирғиз, монгол, туркман, қалмиқ ва бошқа кўчманчи халқлар маданиятида кенг қўлланиладиган кўчма уй. Унинг иккинчи номи “юрта”. Ўтов сўзининг маъноси “ўтлоқ” сўзига яқин. Бунинг сабаби, кўчманчи халқлар, асосан, чорвачилик билан шуғуллангани учун, ўт-ўлан кўп бўлган жойларга кўчиб юришган. Қаерда ўтлоқ жой бўлса, ўша ерда уй қуришган. Ўтовнинг бошқа халқларда кенг тарқалган номи “юрта”, яъни юрт, халқ, ватан маъносини билдиради.

Ўтов кўчманчи оила учун энг қулай уй. Унинг тузилиши минг йиллар давомида такомиллаштирилиб, ҳар томонлама энг қулай кўринишга

келтирилган. Ўтов бир оила кучи билан 1-2 соат ичида қурилиши ёки бузиб тахланиши мумкин. Уни икки от ёки бир туя ёрдамида бир жойдан иккинчи жойга осонгина кўчириш мумкин. Унинг усти ва деворларига ёпилган кигиз ўтовни ёмғир, қор, шамол ва совуқдан яхши ҳимоя қилади. Ўтов остига туя юнгидан ясалган махсус кигиз солинади. Айтишларига қараганда, бундай кигиз илон, чаён ва бошқа зарарли қурт-қумурсқаларни чўчитар экан. Ўтовнинг энг тепасидаги мўри ўтовни ёритишга ҳамда ўтовда ёқилган олов тутунини чиқаришга ёрдам беради. Қадимдан ўтовнинг кириш жойи жанубга ёки шарққа қаратилган. Ўтовнинг энг тўри – эшикка қарама-қарши томон ҳисобланади. У ерда меҳмон ёки оиланинг каттаси ўтиради. Эшикдан киришдан ўтов икки қисмга бўлинади: ўнг томонда аёллар, чап томонда эркаклар қисми. Ўртада қозон ва ўчоқ жойлашган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон ва Ўрта Осиёнинг бошқа мамлакатларида ўтов туристларни узоқ тоғли ёки чўл ҳудудларида жойлаштириш учун ҳам ишлатилади. Албатта, бу ўтовларда барча қулайликлар яратилган.

«Википедия»дан

Топшириқлар.

1. Матндаги олмошлар қатнашган гапларни кўчириб ёзинг, гапдаги вазифасини аниқланг.
2. “Венн диаграммаси” асосида кўчманчи ва ўтроқ маданиятини таққосланг.
3. Меъморчилик санъатини қандай тушунасиз?

Гумон олмоши ноаниқ шахс, белги, миқдорни билдиради.

14-дарс. СОҒЛИГИНГ – САОДАТИНГ

Ўқиш

21-машқ. Матни ўқинг, топшириқларни бажаринг.

Соғлиғинг – саодатинг. Саломатлик – туман бойлик. Соғлик-саломатлик ҳақида гап борганда халқимизнинг бу каби ҳикматларини яна кўплаб келтириш мумкин.

Шарқнинг 7 тозалик қоидаси

Шарқ – нозик масала. Баъзида шарқ одамларининг маслаҳатлари ва қоидалари бошқа маданият вакиллари ҳаёт тарзига умуман мос тушмайди. Бироқ аслида бундай эмас.

1. “Қўл тозалиги” – ортиқча нарса олмаслик. Бегона кишининг буюми ёки пулини олмаслик керак, ахир у сизники эмас ва сизга насиб ҳам қилмайди.

2. “Қулоқлар тозалиги” – қўрқоқ, ғазабланган, майдагап кишилар гапини эшитмаслик, шунингдек, ўзи ҳам бекорчи ва беҳаё гап-сўзлар, ғийбатлардан сақланиш.

3. “Кўз тозалиги” – нигоҳингизни ҳасад билан ёки бировнинг нарсасига эғалик қилиш мақсадида ташламаслик. Бундан ташқари, кўзларингизни зўравонлик ва шафқатсизлик бўлаётган ҳолатларга қараб булғамаслик. Нигоҳни ҳамиша олам гўзаллиги ва мукамаллигига қаратиб тоза сақлаш.

4. “Оғиз тозалиги” – оғизни кўп гапириш ва сўкинч сўзлардан асраш. Билинг, сукут – бу олтин.

5. “Тана ва либос тозалиги” – танангиз ва кийимларингизни тоза тутинг. Шунинг учун ташқи кўринишингизга катта эътибор қаратинг.

6. “Фикр тозалиги” – хаёлдан салбий фикрлар ва ёвуз ниятларни чиқариб ташлаш. Бу ўзингизга ачиниш ҳисси бўлмаслиги кераклигини ҳам англатади. Бунинг сабаби нима? Ундан кўра ўзингизни тетикроқ ҳис қилиб, ёруғ келажагингизга ишонган яхши эмасми?!

7. “Қалб ва юрак тозалиги” – қалбдаги нозик туйғуларни асраш ва улардан воз кечмаслик даркор. Қалбингиз – сизнинг энг тоза ва самимий ҳамроҳингиз, шунинг учун унинг истакларини ҳеч қачон рад этманг. Агар сиз қалбингиз буюрган йўлдан кетсангиз, унда сиз ҳаётнинг энг ёрқин йўлларида ўтасиз.

«Саодат кучганлар ибрати»дан

Топшириқлар.

1. Олмошлар турини аниқланг.
2. Соғликни сақлашда тозаликни ўрни ҳақида гуруҳларда муҳокама қилинг.
3. Гуруҳларда қоидаларни давом эттиринг, тақдимот ўтказинг.

15-дарс. ИБН СИНО МЕРОСИ – БЕБАҲО ХАЗИНА

22-машқ. Матнни диққат билан ўқинг.

Ибн Сино мероси – бебаҳо хазина

“Ислом оламининг энг машҳур файласуфи ва қомусий алломаси ҳамда инсониятнинг энг буюк мутафаккирларидан бири” деган унвонга сазовор бўлган Абу Али ибн Синонинг ҳаёти ва фаолияти бугунги авлодларда алоҳида ғурур ва эҳтиром туйғуларини уйғотиши табиийдир.

Илмий тадқиқот ишларини 16 ёшида бошлаган бу улуг зот ўз умри давомида 450 дан ортиқ асар яратди. Лекин бизгача 160 га яқин аса-

ри етиб келган, холос. Уларнинг аксарияти аввало, тиббиёт ва фалсафа, шунингдек, мантиқ, кимё, физика, астрономия, математика, музика, адабиёт ва тилшунослик соҳаларига бағишланган. Леонардо да Винчи, Микеланжело, Фрэнсис Бэкон ва бошқа кўплаб олимлар унинг асарларини ўқиб, ҳайратга тушганлар.

Тиббиёт тарихида энг машҳур бўлган, “Тиб қонунлари” деб аталган ўзининг бебаҳо фундаментал асари билан Ибн Сино кейинги бир неча юз йиллар учун тиббиёт фанлари тараққиётининг асосий йўналишларини олдиндан белгилаб берди, ҳозирги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган амалий тиббиёт ва фармакология соҳаларининг энг муҳим усуллари асос солди. Бежиз эмаски, бу китоб Европада XV асрда чоп этилган дастлабки китоблардан бири бўлган ва Европанинг етакчи университетларида қарийб 500 йил давомида тиббиёт илми шу асар асосида ўқитиб келинган.

Буюк аждодимизнинг бебаҳо мероси ўз қийматини йўқотмай, инсоният камолоти ва жамият ривожига хизмат қилмоқда. Ибн Сино ўз даврида илм-фаннинг деярли барча соҳасида чуқур из қолдирган қомусий олимдир. Алломанинг билим доираси жуда кенг бўлган, лекин унинг буюк табиб сифатида тилга олинishi эса, қадим замонлардаёқ одамлар хасталикларнинг олдини олиш ва даволаш, соғлом ва узоқ умр кўриш сирларини англашга интилганлигида, деб биламиз. Ибн Сино яшаган давргача ҳам бу соҳада катта ютуқларга эришилган, яъни тиббиёт ҳунар даражасидан илм даражасига кўтарилган. Ўша даврга келиб Хоразм Маъмун академияси ва “Байт ул-ҳикмат”, яъни “Донишмандлик уйи” деган ном билан шуҳрат қозонган катта илмий марказларга асос солинган, муайян илмий салоҳият юзага келган. Марказий Осиё ҳудудида қадимдан шаклланган амалий тиббий билимлар ҳам унинг илмий фаолияти учун муҳим пойдевор вазифасини ўтаган. Ибн Сино ана шундай муҳитда камолга етади ва табиатан тиришқоқлиги, фавқулодда қобилияти туфайли болалигидаёқ ушбу илмларнинг барчасини эгаллашга муваффақ бўлган.

Аллома дунёда буюк табиб сифатида шуҳрат қозонгани билан араб манбалари уни “ҳаким” деб зикр қилганлар. Бу сўз эса одатда файласуфларга нисбатан ишлатилади. Умуман олганда, бу тўғри ҳам, чунки

табибнинг инсонларни даволай олиши, уларнинг дардларига малҳам бўла олиши учун, аввало, файласуф бўлиши талаб этилади. Зеро, инсонни яхшироқ англаш, унинг табиатига чуқурроқ кириб бориш учун, у яшаб турган борлиқни яхшироқ тушуниш лозим. Аллома фаннинг қайси бир соҳасига қўл урмасин, унга фалсафий тус берган. Унинг шоир ва адиб сифатида ёзган асарлари ҳам фалсафий жиҳатдан чуқур ғоялар асосида суғорилганлиги билан кўзга ташланиб туради.

Ахлоқ илми ёки ахлоқшунослик Ибн Сино фалсафий меросининг бир жиҳати бўлиб, бу борада олим қатор асарлар ёзган. Ана шундай асарларидан бири “Рисола фил-ахлоқ” асари араб тилида ёзилган бўлиб, Шарқ қўлёзмалари маркази хазинасидаги нодир тўплам сифатида сақланади. Рисола 1910 йилда “Илм ал-ахлоқ” номи билан Мисрда Муҳиддин Сабрий томонидан “Мажмуъат ар-расоил” (“Рисолалар тўплами”) таркибида нашр этилган.

“Илм ал-ахлоқ” асарида ёзилишича, “Ўз шахсига эътиборли кишигина ўзини ахлоқий фазилатлар билан безантириши мумкин”. Ахлоқсизлик нафақат оила ва жамиятга, балки ўзига эътиборсизлик, ўзини ҳурмат қилмасликдир. Бундай фазилатларга эса уларга эга бўлиш йўлини билиш орқали эришилади. “Киши ўз назарий қувватини саноқли илмлар билан тўлдириши, амалий қувватининг асослари эса иффат, жасорат, ҳикмат, адолатдан иборат, ҳар бири ўз қувватига эга бўлган фазилатлар билан мукамал қилиши шарт бўлади”. Яъни, аллома айтмоқчики, барча мақталган фазилатлар мазкур тўрт асоснинг таркибида намоён бўлади. Улар – саховат, қаноат, сабр, ҳалимлик, бағрикенглик, кечиримлилик, узрни қабул қилиш, авф этиш, қўли очиқлик, сирни ошкор этмаслик, донолик, зийраклик, фикри тўғрилиқ, эҳтиёткорлик, ростгўйлик, вафодорлик, раҳмдиллик, меҳр-муҳаббатли бўлиш, ҳаё, олийжаноблик, аҳдга вафо ва камтарлик кабилардир. Ибн Синонинг фикрича, мақталган инсоний сифатлар, асосан, нуқсонлар ва фазилатлар ўртасидаги, яъни суистеъмол ҳамда масъулиятни сезмаслик каби икки нуқсоннинг ўртасидаги сифатдир. Масалан, саховат – бахиллик ва исрофгарчилик ўртасидаги, адолат – золимлик ва мазлумлик ўртасидаги, қаноат – очкўзлик ва етарли миқдорга эга бўлишга эътиборсизлик ўртасидаги, шижоат – қўрқоқлик ва ўйламай-нетмай ўзини ўтга, чўққа ташлаш ўртасидаги сифатдир.

Ибн Синонинг фикрича, киши инсонларга яхшилик қила олиши учун, аввало, яхшилик қилишни сева билиши керак. Инсонда эса, одатда, ўз манфаати устун бўлади. Ҳақиқатан ҳам, бировга яхши нарсани тақдим қилишдан аввал, унинг “яхши” эканини ўзи билиб, кейин уни ўзига эмас, бошқага илиниш учун инсон ўз вужудида жиддий синовга дуч келади, яъни у ўз “мен”ига қарши бориши керак. Инсонларга

яхшилик қилиш унга одат бўлиб ўрнашмас экан, то унинг нафси бу “нохушлик”ни сева олмас экан, бу **нафс** энг камида “тарбияланиш”га муҳтож, акс ҳолда эса таҳқирланишга лойиқ.

Рисолада аллома нопок ишларда ҳамкорлик қилмаслик, адабсиз сўзлардан узоқ бўлиш, ўз оиласи, фарзандлари ва уларга алоқадор инсонларнинг сирларини сақлаш, дўстлар нафақат мавжудлигида, ҳатто йўқлигида ҳам уларнинг оилалари эҳтиёжини имкон қадар амалга ошириш, сўзларида беҳуда қасам бўлмай, ваъдага вафо қилиш, қалбни кўпчилик одамларнинг қўлларидан келмайдиган фазилат – инсонларга гина қилишдан тозалаш каби сифатлар ҳақида сўз юритаркан, “Қимки ўзини шу айтилган фазилатлар билан сифатлантиришга ва шу йўл билан ҳаёт тарзини олиб боришга аҳд қилса, у кўзлаган мақсадига етади”, дейди.

«Илм олиш сирлари»дан

Топшириқлар.

Г

1. “Жигсо” стратегияси асосида гуруҳларда матнни таҳлил қилинг.

У

2. Ибн Сино ҳақида қандай ривоятлар биласиз?

3. Олмошларни турларини аниқланг, гапдаги синтактик вазифасини белгиланг.

Ж

4. Ибн Сино, Авиценна, медицина сўзларининг этимологиясига Интернет манбаларидан фойдаланиб, ёзма изох беринг.

Г

5. “Блум кубини” стратегияси асосида гуруҳларингизда баҳс-мунозара ўтказинг.

Бўлишсизлик олмоши шахс, белги ва миқдорни инкор этади.

16-дарс. САЛОМАТЛИК – ТУМАН БОЙЛИК

23-машқ. Тўртликларни ифодали ўқинг.

Еган бўлсанг таоминг,
Хазм бўлмасдан олдин,
Яна устига-устак –
Емоққа йўқ зарурат.

Чайнашда тишлар ожиз –
Бўлган таомни ютма,
Таомнинг ёмони бу,
Қоринга бўлгай офат.

Кун аро ҳаммом тушмоқ
Одатин тарк айлама,
Танинг топар парвариш,
Юрурсан соғ-саломат.

Дори-дармон ичмоққа
Ўзингни кўп ўргатма,
Дору ичиш ножоиз,
Етмасдан катта иллат.

Ибн Сино

Топшириқлар.

1. Асарда берилган фикрларни аниқланг.
2. “Устувор фикрлар пирамидаси” стратегияси асосида “Соғлиқни сақлаш” мавзусида гуруҳларда муҳокама қилинг.
3. “Соғлиқ – бебаҳо хазина” мавзусида эссе ёзинг.

24-машқ. Гап таркибида келган *фақир*, *банда* сўзларининг маъносини изоҳланг.

1.Подшоҳим, камина бир бандаи бечорамен, бир қошиқ қонимдан кечинг. 2.... – Сен фақир, менга сўз қайтарасанми?– деди Мирзакаримбой. 3.Эй, бандаи ожиз умидсиз бўлма, ноумид шайтондир. 4.Каминанинг номлари – Мулло Али. 5.Камина, хизматингизга тайёрмен, бек ака, – деди йигит қўлини кўксига қўйиб.

Эски ўзбек тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам баъзан жуда кўтаринки, тантанавор нутқда камтарлик учун, манманлик қилмаслик мақсадида *мен* кишилик олмоши ўрнида *камина*, *баъзан фақир*, *банда* сўзлари қўлланилади.

17-дарс. СОҒЛИКНИ САҚЛАШ

25-машқ. Берилган гаплардаги ажратиб кўрсатилган сўз ва сўз бирикмаларини қавс ичида берилган олмошлар билан алмаштириб ёзинг, гапларни ўқинг ва иккала гап мазмунини қиёсланг, хулоса чиқаринг.

- 1.Қишлоқдан **бир киши** келиб, бир нима дебди (нимадир, кимдир).
- 2.**Бир вақтлар** одамлар фақат орзу қила олардилар (қачонлардир).
- 3.Узоқ вақт **бир ерларда** дайдиб, охири яна ўз уйига қайтди (қаерлардадир).
- 4.Сизни **бир одам** чақиряпти (кимдир).
- 5.Болаларнинг ҳаммаси банд: **бири** китоб ўқияпти, **бири** хаёлга берилиб ижод қилаяпти (кимдир, қайси бири, униси, буниси).

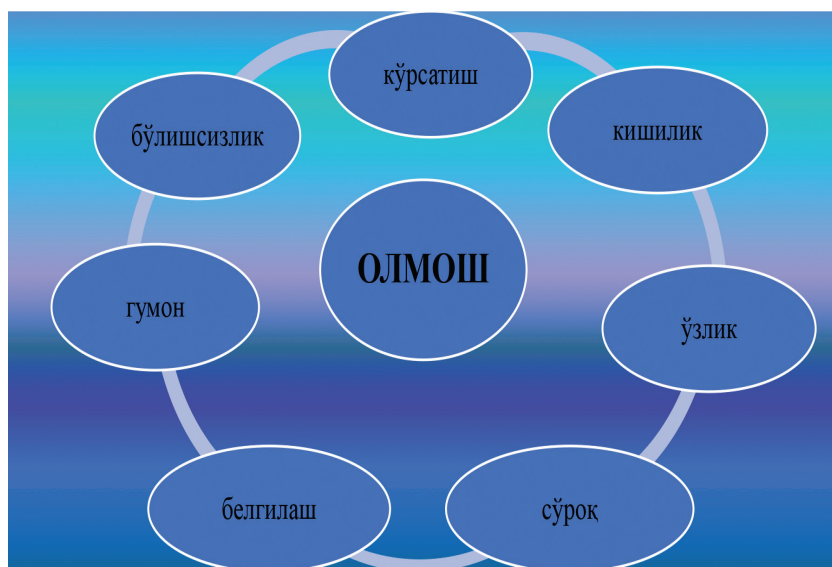

26-машқ. 1-топшириқ: *Кимдир*, *нимадир*, *аллақаерлардир*, *алланарсалардир* сингари олмошлар иштирокида гаплар тузинг. Бу олмошларни «бир + от», «алла+от» қолипли бирикмалар билан алмаштириб, маъно фарқларини аниқланг. Ёзилишига эътибор беринг.

2-топшириқ: Берилган гаплардаги ажратиб кўрсатилган олмошларнинг фарқини ва имлосини тушунтиринг. Машқни давом эттириб ёзинг.

1.Мезбон зудлик билан **у-бу** нарсаларни жавондан олиб дастурхонга қўйди. 2.Йигит **ўз-ўзига** деди: «Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур?» 3.Бу от **унча-мунча** юкни писанд қилмайди. 4.**Қанча-қанча** донолар бу масала устида бош қотирмади. 5.**Бизу сиз** бу масалани еча олмаймиз. 6.**Шу-шу** Мирам Чалабий Дарвешга ишонди (П.Қ.). 7.**Ўнта сиз-биздан** битта **жиз-биз** яхши. 8.**Ким-ким** – у шундай: на ўзи билиб қилади, на бошқаларнинг айтганини бажаради.

18-дарс. МЕҲР-ОҚИБАТ ВА ОИЛА

Ўқиш

27-машқ. Берилган диалогик матни ўқинг, ёрдамчи сўзларни топинг.

Отажон, ўн доллар бериб туринг...

Ота ишдан ҳориб, жиғибийрони чиққан ҳолда ярим кечаси уйига келди. Эшик остонасида 5 ёшли ўғли уни кутиб турарди.

- Ота, сиздан бир нарсани сўрасам майлими? – савол берди бола.
 - Майли, нимани сўрамоқчисан?
 - Отажон, бир соатда қанча пул топасиз?
 - Бу сенинг ишинг эмас. Нимага буни сўраяпсан?
 - Шунчаки билгим келяпти. Илтимос, айта қолинг! Бир соатда қанча пул топасиз?
 - Шунчалик билгинг келаётган экан, майли, айта қолай. 20 доллар топаман.
 - Эҳ, – деди бола бошини ҳам қилиб ва бир зум ўтмай яна сўрай бошлади:
 - Отажон, менга 10 доллар қарз бериб тура оласизми?
- Отанинг қоши уйилди.
- Мендан қанча пул топишимни сўрашдан мақсадинг бирор бир аҳмоқона ўйинчоқ ёки шунга ўхшаш бемаъни нарсаларни сотиб олиш бўлса, овора бўлма. Тур, хонангга бориб ухла! Мен кун бўйи узоқ ва қаттиқ меҳнат қиламан. Бунақа беҳуда майнавозчиликларга вақтим ҳам, тоқатим ҳам йўқ.

Болакай хонаси томон оҳиста қадам ташлади ва эшикни секингина ёпди. Боласининг қилиғи отанинг энсасини қотира бошлади. “Пул ундириш учун бундай саволлар беришга қандай ҳадди сиғди экан?” – ўйларди у. Бирор соатлардан сўнг ҳовуридан тушди. “Ўз боламга бироз қаттиққўллик қилиб юбормадиммикан?” – дея ўйга тола бошлади. “Эҳтимол ўғлим ўша 10 долларга чинакамига муҳтож бўлиб

қолгандир. Ахир бунчалик тез-тез пул сўраб турмасди-ку!”

Ота ўғлининг хонаси тарафга юрди ва эшикни очиб паст овозда сўради:

– Уйғоқмисан, ўғлим?

– Ҳа, уйғоқман – жавоб берди бола.

– Ўйлаб қарасам, боя сенга бироз ноҳақлик қилган эканман, – деди ота, – кун бўйи тўплаб юрган аламимни сендан олибман. Мана сенга 10 доллар. Боланинг чехраси ёришди ва отасининг қаршисига ўтириб хурсандлигидан қичқирди: «Вой, отажон, раҳмат сизга!» Бола ёстиғининг тагига қўлини тикиб озроқ майда пулларни чиқариб олди. Ўғлида пул борлигини кўриб, отанинг янада жаҳли чиқа бошлади. Бола пулларни жамлаб санади-да, отасига назар солди.

– Шунча пулинг бор экан, нега яна мендан сўрайсан? – овозини кўтарди ота.

– Чунки ўзимдаги етарли эмас эди. Ҳозир эса тўппа-тўғри бўлди, – жавоб берди бола, – Ота, мана менда 20 доллар пул бор. Бир соатингизни сотиб ола қолай. Бу вақтни мен билан ўтказинг!..

Интернет манбаларидан

Ёзиш

Мулоқот

Сўзлаш

Топшириқлар.

1. Бола отасидан нега 10 доллар қарз сўраганини фикрланг ва фикрингизни қисқача ёзма баён этинг.
2. Муаллиф кўтарган масалага атрофлича ёндошиб, расмга қараб, унга изоҳ беринг ва баҳоланг.

3. Ота ва бола ўртасидаги меҳр-оқибат масаласини қиёсий тарзда баён этинг «Т-жадвали» стратегияси орқали кўрсатиб беринг. Жадвални тўлдилинг.

Ота ва бола ўртасидаги меҳр-оқибат	
Афзаллиги	Камчилиги

19-дарс. ДОНОЛАР ХИСЛАТИ

Ўқиш

28-машқ. Берилган матни ўқинг ва қуйидаги топшириқларни бажаринг.

“Йиғлаганимнинг боиси...”

Абдуллоҳ ибн Муборак сафарларда ўз ҳамроҳларига ҳар доим яхшиликлар қилар, ҳожатларини чиқарар, одамларни ҳидоятга ва яхшиликка бошлашда бутун жону жаҳонини сарфлар эди. Башарти, қайси бир ҳамроҳини нотўғри йўлдан қайтариб, тўғри йўлга (ҳидоятга) бошлай олмаса, қаттиқ эзилиб, афсус-надоматлар чекарди.

Бир гал сафарга чиққанида, бадхулқ, тарбия кўрмаган бир одам унга ҳамроҳ бўлиб қолди. Бу одам ўзини ҳар хил куйга солиб, мунофиқлик қилиб, ибн ал-Муборакка анча азият етказди. Қачонки у манзилига етиб, карвондан ажраб кетган чоғида ибн ал-Муборак бир чеккага чиқиб йиғлай бошлади. Шунда карвондагилар ибн ал-Муборакдан бунинг сабабини сўрадилар.

– Тўғри, аслида биз ундан қутулганимиз учун қувонишимиз керак, негаки, у кела-келгунча менга ҳам, карвондаги бошқа йўловчиларга

ҳам озор бериб келди. Ҳайҳот, биз ундан қутулдиг-у, аммо у ўзининг ёмон қилиқларидан қутула олмади, уйига етиб боргач, бола-чақасига ҳам, қўни-қўшниларига ҳам яна озор бериб яшайверади. Мен шунга йиғлаяпман...

Интернет манбаларидан

Савол ва топшириқлар.

1. Абдуллоҳ ибн Муборак нега йиғлади?
2. Ўзингиз ўйлаб мулоҳаза юритинг, ҳаётда шундай бадхулқ, тарбия кўрмаган инсонларни учратдингизми, уларга қандай муносабатда бўлдингиз?
- Я** 3. Матндаги олмошларни аниқлаб, уларга изоҳ беринг.
4. Матндан мустақил сўзлар орасидаги грамматик муносабатларни ифодаловчи сўзларни топинг.
- Г** 5. Луғавий маънога эга эмас, гапда бирор гап бўлаги вазифасини бажармайдиган, фақат грамматик муносабатларни шакллантириш учун хизмат қиладиган сўзларга изоҳ беринг ва хулоса чиқаринг.

Меҳр-оқибат, аввало, ота-она ҳурматидан бошланади! Азиз фарзандлар, ота-онангизни ҳурмат қилишни асло эсингиздан чиқарманг. Ота-онангизга қандай муомала қилсангиз, келгусида ўз фарзандларингиздан шундай муомалани кўришингиз аниқдир!

20-дарс. ОТА-БОБОЛАР ЎГИТЛАРИ

29-машқ. Матнни диққат билан ўқинг, мазмунини қайта ҳикоя қилинг.

Отанга қилганинг болангдан қайтади

Бир йигит ўз отасини ҳақорат қилиб урганини кўрган одамлар нафратланиб, у адабсиз ўғилга ҳужум қилмоқчи бўлдилар. Лекин йигитнинг отаси одамларни тўхтатиб:

– Биродарлар, ўғлимга ҳужум қилманг, чунки бу ишда ўғлим эмас, ўзим айбдорман. Йигитлик вақтимда кунлардан бир кун худди мана

шу ерда отамни ҳақорат қилиб урган эдим. Отамга қилган адабсизлигим жазосини энди кўриб турибман. Илгари отамга қандай муомала қилган бўлсам, бугун ўшандай муомала ўз ўғлимдан қайтди. Нимани эксанг, шуни ўрасан, деб жуда тўғри айтганлар. Мен ота-онамни ҳурмат қилмадим, дилларини оғритдим, шунга кўра у муборак зотлар мендан норози бўлиб кетдилар, энди ўғлим айбдор эмас, биродарлар, айб ўзимда, – деб ўксиниб-ўксиниб йиғлади.

Йигит отасининг сўзларидан таъсирланиб, отаси томон талпиниб, дод-фарёд қилиб кўз ёшларини тўкди. Дарҳол отасини қучоқлаб, ўпиб, адабсизлиги учун ундан узр сўради. Ота эмасми, у ҳам ўғлининг гуноҳини кечирди, унинг кўз ёшларини артиб, қучоғига олиб эркалади. Бу воқеанинг гувоҳи бўлган халқ ҳам таъсирланиб, кўзларига ёш олдилар.

«Ибратли ҳикоятлар» китобидан

Савол ва топшириқлар.

Г

1. Матн сизда қандай таассурот қолдирди? Ота-бола муносабатини қандай баҳолайсиз?

Ж

2. Матн бўйича ҳаётий мисолларга таянган ҳолда ўз мулоҳазаларингизни қисқача баён этинг.

3. Матндаги ёрдамчи сўзларни аниқланг ва изоҳ беринг.

4. Матндаги мустақил сўз туркумларини аниқлаб, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

Ёрдамчи сўзлар мустақил сўзлар орасидаги грамматик муносабатларни ифодалайди. Ёрдамчи сўзлар луғавий маънога эга эмас, улар гапда бирор гап бўлаги вазифасини бажармайди, фақат грамматик муносабатларни шакллантириш учун хизмат қилади. Ёрдамчи сўзларга қуйидагилар киради: кўмакчилар, боғловчилар, юкламалар.

21-дарс. ОТА-ОНАГА ҲУРМАТ

30-машқ. Матни ўқинг ва матн турини аниқланг. Топшириқларни бажаринг.

Ота-онага ҳурмат

Бир азизи мўътабар одам бир йигитнинг ота-онасига қилган хизматларини эшитиб, уни зиёрат қилмоқчи бўлди. Бу йигит қассоб эди. Мўътабар одам қассобчилик бозоридан у йигитни излаб топди. У билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин:

– Ўғлим, бу кечани сизнинг уйингизда ўтказишни истайман, – деди. Йигит мўътабар одамнинг илтимосини бажонидил қабул этди, у билан бирга уйига келди. Уйнинг бир чеккасидаги тўшакда қариликдан жуда кичкина бўлиб қолган бир чол ётарди. Йигит мўътабар меҳмонига жой кўрсатиб:

– Азиз меҳмоним, қани, бемалол ўтириб дам олинг, тўшакда ётган муҳтарам чол менинг отам бўладилар. Онам яқинда вафот этдилар. Отамга мендан бошқа қарайдиган киши йўқ. Ҳар куни азиз отамнинг хизматларини қилиб, кейин ишга кетаман, – деди. Йигит дарҳол шўрва пиширишга киришди. Овқат тайёр бўлгандан кейин, бир косадада шўрва олиб отасининг ёнига келди. Унинг бошини секингина кўтариб, шўрвани ичирди. Йигит, чол отасини ухлатиб хотиржам бўлгандан кейин, меҳмон учун дастурхон ёзди. Ўзига ҳам, меҳмонга ҳам шўрва келтирди, биргалашиб овқатландилар. Мўътабар меҳмон:

– Ўғлим, отанг сендан жуда рози эканлар, сенинг ҳақингга дуо қиладилар, – деди.

– Ҳа, азиз меҳмон, марҳума онам ҳам мендан рози эдилар, доимо ҳақимга дуо қилардилар, – деди йигит.

Мўътабар одам йигитнинг сўзларини эшитгач, кўзларига ёш олиб:

– Баракалла, ўғлим! Сен ҳақиқий фарзанд экансан. Ота-она ҳурматини унутган фарзандлар сендан ибрат олсинлар. Офарин, ўғлим. Ота-онангга қилган хизматингни хайрли ажрини кўрасан, – деди ва йигит ҳақиқага дуо қилди. Эртаси кун эрталаб йигит билан хайрлашиб, ўз йўлига қайтди.

«Бола – одоби билан гўзал» китобидан

Савол ва топшириқлар.

У

1. Фарзандлик бурч деганда нимани ҳис қиласиз ва нимани тушунасиз?
2. Ота-онасининг қадрига етмаган фарзандни қандай ном билан атар эдингиз?

Я

3. Ота-онанинг ҳурматини қандай жойига қўйяпсиз, калит сўзларни (*табаррук, фарзандлар, гўдаклик чоқ, жаннат, она, меҳр нури, оқ сут, дуолар*) қўллаган ҳолда кичик матн яратинг.

Ж

4. Матндан ёрдамчи сўзларни топинг ва уларга изоҳ беринг.
5. Матндаги гаплар таркибида мустақил сўз туркумлари билан ёрдамчи сўз туркумларини солиштиринг, ўхшаш ва фарқли томонларини шарҳланг.

Ўқиш

Ёзиш

31-машқ. Нуқталар ўрнига *учун, билан, сари, томон, сингари, каби, қадар, орқали* кўмакчиларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Бу кўмакчилардан ҳар бири қандай маъно ифодалашини айтинг.

Ёмон кўрганим қиз болалар ... бир партада ўтириш. Улар қачон қарасанг, ақл ўргатишади. Бироқ бижилдоқ Назирани орқага ўтқазиб қўйишганидан севиниб кетдим. Мени индамас Анвар ... ўтқазишди. Жуда ҳам камгап бола. Анварнинг борган ... индамаслиги ... жонимга тегди. Рост-да, келганига бир ойча бўлиб қолди-ку, бирор марта на тўп ўйнаганини, на тўполон қилганини кўрмадим. Дарсдан чиқди дегандан уйи ... чопади. Кейин билсам бекорчилик ... унинг вақти йўқ экан. Қиз бола ... уйининг барча ишлари унинг зиммасида экан, чунки ... ота-онаси сафарда эканда.

Кўмакчилар: от ёки отлашган сўздан кейин келиб, шу сўзни бошқа сўз билан бирикишини таъминлайди; кўмакчилар маъно жиҳатидан келишиқ қўшимчаларига яқин. Шунинг учун келишиқ қўшимчалари ўрнида кўмакчилар ишлатилади: *сенга-сенинг учун, ручкада-ручка билан, уйга-уй томон* каби.

Кўмакчиларнинг қуйидаги турлари мавжуд:
Соф (асл) кўмакчилар: *билан, учун, каби, сайин, сари, сингари, узра, янглиғ, қадар*. Булар ўз луғавий маъносини йўқотиб, бутунлай кўмакчига айланган.

От кўмакчилар. От ёки равишдан кўмакчига айланган: *то-*

мон, бошқа, ташқари (отдан), илгари, бурун, аввал, сўнг, кейин (равишдан).

Феъл-кўмакчилар. Феълнинг бирор шаклидан кўмакчига айланган: қараб, кўра, яраша, бошлаб (равишдошдан), қараганда (сифатдошдан).

22-дарс. ХУЛҚИ ХУШ

32-машқ. Матни ўқинг. Матн мазмуни бўйича ўз фикрингизни баён этинг ва хулоса чиқаринг.

Ғийбатчининг жазоси

Эронда ҳукм сурган салжуқийларнинг олтинчи султони Санжар Мозийнинг вазири бир одамни ёмонлаб, султонга деди:

– Фалон киши жуда ярамас одам, сизнинг устингиздан ҳар хил бўлмаган сўзлар тарқатиб юради, давлатингиз учун қўрқинчли бу одамга жазо беришингиз керак.

Султон Санжар Мозий:

– Яхши айтдинг, эртага у одамни келтириб, сен айтгандек қилиб жазолайман, – деб вазирга ваъда берди.

Вазир хотиржам бўлиб ўз уйига қайтди. Султон эртасига у одамни чақирди, унга от, тўн, пул берди. У одам султоннинг инъом-эҳсонидан хурсанд бўлиб қайтди. Вазир султоннинг бу ишига жуда таажжубланиб:

– Ахир унга жазо бермоқчи эдингиз, билъакс инъом-эҳсонларингиз билан уни қўллаб-қувватладингиз, бу ишингиз мени жуда ҳам ҳайратда қолдирди, – деди.

Султон вазирига:

– Агар у одам сенинг дўстинг бўлсайди, ҳеч вақт менга ғийбат қилмасдинг. Душманинг бўлгани учун ўч олмоқчи бўлиб, уни ёмонлаб сўзладинг. Мен сен каби ғийбатчи, чақимчиларнинг сўзига эътибор қилмайман. Жазо бериш керак бўлса, унга эмас, сенга бериш лозимдир. Ғийбатчи, чақимчиларнинг сўзларига қулоқ солсам, халқнинг менга бўлган ишончини йўқотаман ва давлатимга путур етади, – деб жавоб берди.

Вазир шарманда бўлиб, кўп хижолат чекди.

Топшириқлар.

Я

1. Матндан соф кўмакчиларни топинг.

Ж

2. Кўмакчилар вазифасини изоҳланг.

3. Ёрдамчи кўмакчилар иштирокида гаплар тузинг.

Ёзиш

33-машқ. *Учун, сари, билан, қадар, каби, сингари, орқали* соф кўмакчилари иштирокида гаплар тузинг.

Кўмакчиларнинг келишиқдаги сўзлар билан қўлланилиши қуйидагича:

Бош келишиқдаги сўз билан: Сен *учун, билан, каби, сингари, янглиз, орқали, сари, сайин*, кўмакчилари қўлланилади.

Жўналиш келишигидаги сўз билан: Сенга *кўра, қадар, довур, томон, қараб, қараганда, яраша* кўмакчилари қўлланилади.

Чиқиш келишигидаги сўз билан: Сендан *бурун, олдин, аввал, илгари, кейин, кўра, сўнг, буён, бошқа, бери, ташқари*.

Кўмакчилар қуйидаги маъноларни билдиради:

Восита маъносини билдиради: *билан* (қалам билан ёзмоқ), *орқали*.

Йўналиш маъносини билдиради: *қадар, довур, томон, қараб, сўнг*.

Пайт маъносини билдиради: *аввал, олдин, илгари, бурун, кейин, сўнг*.

Мақсад маъносини билдиради: *учун* (ўқиш учун)

Ўхшатиш маъносини билдиради: *каби, сингари, сайин, янглиз, мисол*.

Кўмакчилардан билан (восита ва биргалик), **учун** (мақсад, сабаб) кўп маънолидир.

Ёзиш

34-машқ. Ажратиб кўрсатилган кўмакчиларни *-дан, -га, -да* қўшимчаларидан бири билан алмаштириб, гапларни кўчиринг. Бу гапларни ўзаро қиёслаб, мазмун фарқини изоҳланг.

1.Кўрғазмаларнинг барчаси ўзбек тили кабинетини **учун**. 2.Оталик қилганим **учун** мана бу чакмонни менга ўзинг кийдирдинг. 3.Султон бу чумчуқ бола сингари жавдираб, қалтираб ётган боласи **учун** йўқ дея

олмади. 4.Ўғлини ҳам ўзи каби бўлмоғи-чун, Маманиёз сарф қиларкан бутун кучин.

Соф кўмакчилар урғу олмайди, ўзи боғланган сўздан ҳамиша ажратиб ёзилади. *Учун, билан* кўмакчилари баъзан кўтаринки, тантанали услубда *-чун, -ла* шаклларида кўлланилади ва улар чизиқча билан ёзилади: *Сен-чун қурбон бўлди, Чўлпону Фитрат, Ватан! Сенинг-чун бутун элни, оғир уят тутсинми?..*

Ўқиш

Сўзлаш

35-машқ. Матнни диққат билан ўқинг. Мазмунини мулоҳаза қилиб, қайта ҳикоя қилинг.

Хулқи хуш

Абу Саид исмли бир мўътабар одам кунлардан бир кун ёру дўстлари учун зиёфат берди. Ошпазини чақириб:

– Мен яхши кўрган фалон хил таомни пишириб олиб кел, – деб буюрди. Ошпаз у буюрган таомни тайёрлаб, бошқа таомлар билан бирга олиб келди. Абу Саид ўзи буюрган таомдан бир луқма олганида, унда бир қилни кўриб олиб ташлади, иккинчи-учинчи марта олган луқмаларида ҳам қил учратди. Ниҳоят, у таомдан қўл тортиб, бошқа таомлардан ейишга мажбур бўлди.

Овқатдан кейин ошпазни чақириб:

– Мен буюрган таомни жуда ҳам лаззатли қилиб тайёрлагансан, эртага яна ўша таомдан ичида қил бўлмаслик шарти билан пишириб келтир, – деб буюрди. Зиёфатда ҳозир бўлганлар Абу Саиднинг латофатли сўзига кулишдилар ва таажжубланиб:

– Абу Саид дўстимиз ўз ошпазини шундай силлиқ ва мулойим сўзлар орқали уялтирдиларки, унга қаттиқроқ танбеҳ беришга ҳожат қолмади, – деб таҳсин, офарин айтдилар.

Байт:

Кўрмадик сайр айлабон офоқни

Хулқи хушдан ўзга яхшироқни.

Ёзиш

Ўқиш

Топшириқлар.

Ж

1. Матндаги кўмакчиларни топинг.

2. *Билан* кўмакчисининг вазифасини изоҳланг.

Я

3. Матннинг 2-абзацини гап бўлаклари юзасидан таҳлил қилинг.

36-машқ. Матни ўқинг.

Жўранинг ота-онаси далага кетди. Жўра уйда қолди. У дарс қилгани ўтирди. Бирдан қўшни хотинларнинг ғала-ғовурини эшитиб қолди. Гап нотаниш кишининг чегара томонга ўтиб кетгани ҳақида борарди.

Жўра жамоа хўжалиги отхонасига югурди. Отлардан бирини миниб, чегара томон ҳайдади. У нотаниш кишини қишлоқ чеккасида учратди. Лекин нотаниш киши отни чўчитиб қочиб қолди. Жўра отни қишлоққа бурди. Қишлоқдан чегарачиларга телефон қилди. Воқеани тушунтирди. Чегарачилар нотаниш кишини қўлга туширдилар. Улар ҳолис хизматлари учун бир гуруҳ кишиларни мукофотладилар. Мукофотланганлар орасида ўн бир ёшли Жўра ҳам бор эди.

Чегарачилар Жўрага дурбин совға қилишди. Жўра чегарачи бўлишга аҳд қилди.

Ёзиш

Мулоқот

Сўзлаш

Топшириқлар.

Г

1. Матни гуруҳларда ўқинг, сарлавҳа қўйинг, фикрингизни изоҳланг.

2. Кўмакчиларни топинг ва қўшимчалар билан алмаштиринг.

Ж

3. Кўмакчиларнинг маъно турларини аниқланг.

37-машқ. Гаплардаги *-га*, *-ча* қўшимчалари ва *қадар*, *довур* кўмакчиларини бир-бири билан алмаштириб кўчиринг. Маъно ва имлосидаги фарқларни тушунтиринг.

Юз қадамча йўл босилди. Фазли ака бир қўлида пичоқни маҳкам қисганича, тўсатдан бўлиб қоладиган ҳамлага тайёр ҳолда борарди. У кўз очиб юмгунга қадар бўри унинг қаршисида пайдо бўлди. Фазли ака ўнг қўлида пичоқ, чап қўлини букиб ҳамлага ҳозирлик кўрарди. Унга-ча бўри Фазли аканинг елкасига ташланди. Одам билан бўри ўртасида қонли жанг бошланган эди...

«Ибратли ҳикоятлар»дан

Ёзиш

Топшириқлар.

Г

1. Матнни гуруҳларда ижодий давом эттиринг. Фазли аканинг довураклиги сизда қандай таассурот уйғотди, кўрган, эшитган ҳаётий воқеалар асосида фикрингизни баён этинг.
2. Матндаги мустақил ва ёрдамчи сўзларни аниқлаб, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

Ўқиш

38-машқ. Матнни ўқинг. Маҳкам ота ва Меҳриниса опаларнинг рус ўғлини Витяга бўлган меҳр-оқибати ҳақида ўйлаб кўринг. “Сен етим эмассан” бадий фильмини Интернет тармоқларидан топиб томоша қилинг ва таассуротларингиз асосида уй иншоси ёзинг.

Улар сандал атрофига ўтиришди. Маҳкам ака гўштни тўғраб, биринчи бўлиб ўзи лаганга қўл узатди.

– Қани Витя, ол, буни палов дейдилар.

Витя лаганга қўл чўзиб, беш панжасини ошга ботирди-ю, бармоқлари куйиб шартта тортиб олди. Кўзидан ёш чиқиб кетди.

– Ие, ие, иссиқ эканми? Ҳа, аслида ўзига косага солиб берсак бўларкан.

Меҳриниса токчадан коса олди-да, ошдан солиб берди. Витя косани олдига қўйиб, қўли билан емоқчи бўлувди, олган оши панжалари орасидан кўрпага тўкилди. Маҳкам ака кулиб юборди. Улар гуноҳкорона чўчиб эр-хотинга қараган Витяни юпатдилар.

– Ҳечкиси йўқ, ўғлим, – деди Маҳкам ака кўрпадаги ошни сидириб оларкан, ўрганмагансан-да, ўрганиб кетасан. Қани, қошиқ бер-чи, онаси.

Витя заранг қошиқ билан тўкиб-сочиб ош ея бошлади. Эр-хотинга тақлид қилиб турпдан олиб кўрди. Оғзига ёқиб қолди шекилли, қарсиллатиб ея бошлади.

– Бу нима?

– Турп, ўғлим, сира емаганмидинг?

– Аччиқ бўлганда емасдим. Бу жуда ширин-ку.

Р. Файзий

Мулоқот

Сўзлаш

Ёзиш

Топшириқлар.

Г

1. Кўмакчиларни топинг, маъно турларини изоҳланг.

Ж

2. Гуруҳларда “Меҳмон ва мезбон одоби” мавзусида тақдимот ўтказинг.
3. Мавзу танлаб, матн тузинг, гапларни таҳлил қилинг.

23-дарс. ҲАҚИҚИЙ ДЎСТЛИК ҚАДРИ

Ўқиш

39-машқ. Нуқталар ўрнига қавсда берилган қўшимча кўмакчиларни қўйиб гапларни ўқинг. Кўмакчилар ва қўшимчалар маънодошлиги ҳақида хулоса чиқаринг.

1. Альпинистлар тоққа ... (томон, сари) юриб кетдилар.

2. Ўқ ... (дай, дек) учиб бораркан,

Тоғ ... (дай, дек) оғир қулади.

Қуш ... (сингари, каби) енгил тан.

3. Бу гуноҳинг ... (учун, туфайли) отамиздан эшитадиганимизни эшитамиз. 4.Кўп меҳнат қилганлиги ... (сабабли, туфайли) йигит қимирламай ухларди. 5.Дала ўртасидан тушган бу ёлғизоёқ йўл қишлоққа ... (қадар) чўзилган эди.

Ўқиш

Тинглаш

40-машқ. Матнни ўқиб эшиттиринг ва синфда муҳокама қилинг.

Дўстлик

Бир киши бир оз пулга муҳтож бўлиб қолди, шунинг учун дўстидан ёрдам олиш мақсадида унинг уйига келиб эшикни тақиллатди. Дўсти чиқиб, у билан кўришди, уйга таклиф қилса ҳам, у киши қабул қилмай:

– Дўстим, мени кечир, чунки уйга қилган таклифингни ҳозирча қабул эта олмайман, вақтим зиқ. Бир кишидан юз сўм қарздор эдим, бугун келиб пулини қистади. Қўлимда пул йўқ эди. Шунинг учун сенинг ҳузурингга келдим, ёрдам этарсан деб умид қиламан, – деди.

Уй эгаси дарҳол ичкаридан юз сўм олиб чиқиб, дўстининг қўлига берди.

– Дўстим, бирор нарсага муҳтож бўлиб қолсанг, мендан яширма, қўлимдан келганча ёрдам беришга тайёрман, – деб дўстининг кўнглини кўтарди. Дўсти хурсанд бўлиб, у билан хайрлашиб уйига қайтди. Уй

эгаси дўсти қайтиб кетгандан кейин йиғлаб уйига кирди. Хотини: «Эрим кўп пул бериб юборганига пушаймон қилиб йиғлаётган бўлса керак», – деб эрига:

– Бирор нарсани баҳона қилиб пул бермасдан қайтариб юборсангиз бўлмасмиди? Энди пушаймон қилиб йиғлайсиз, – деган эди, эри шундай жавоб берди:

– Йўқ, сен ўйлаганча эмас, сабаби дўстим пулга муҳтож бўлиб қолганини билмаганман. У келиб сўрамасдан олдин ўзим бориб:

– Дўстим, бирор нарсага муҳтожмисан, тортинма, айт, – деб сўрашим керак эди. Ғафлатда қолганим туфайли ачиниб йиғлайман.

«Ибратли ҳикоятлар»дан

Савол ва топшириқлар.

Г

1. Ҳақиқий дўстликни қандай тушунасиз?

2. Матндаги дўстга қандай баҳо бердингиз?

Я

3. Дўстлик ҳақида қандай шеър биласиз, ёддан ўқинг.

4. Матндаги ёрдамчи сўзларни аниқланг ва изоҳ беринг.

Кўмакчи отлар аслида мустақил маъноли сўзлар бўлиб, маълум шаклларида маъносини йўқотиб кўмакчига силжиб қолган сўзлардир.

Кўмакчи отлар қаратқич келишиги шаклидаги от билан боғланиб келади. Улар: *олд* (уйнинг олди), *орқа*, *ҳузур*, *кет*, *ён*, *ўрта*, *ич*, *ора*, *таг*, *ост*, *уст*, *тепа*, *тўғри*, *юза*, *бўй*, *қарши*, *ҳақ*, *хусус*, *бош*, *қош*, *ёқа* кўмакчи отлардир.

41-машқ. Матнини ўқинг.

Жиянлари Отақўзи билан Ҳайдаржон бўлса... Ростини айтганда, Ҳайдар ёмон йигит эмас. Бошда, ўқишга келган пайтларида камтаргина бир ўспирин эди. Лекин бора-бора аввал отасидан, кейин илмий раҳбари Воҳид Миробидовдан юқди шекилли, гап-сўзлари устознинг гап-сўзларига, қилиқлари унинг қилиқларига ўхшайдиган бўлди! Ҳовлиқма раҳбарининг маслаҳати билан ҳали кам ўрганилган, кам текширилган, ниҳоятда нозик бир мавзуни танлади, бир-икки йил ичида юмалоқ-ёстиқ қилиб, пала-партиш бир нарса ёзди-ю, мана энди шу ишини ҳимоя қилмоқчи бўляпти!

Топшириқлар.

1. Биргалик маъносида келган кўмакчиларни топинг.
2. *Билан* кўмакчисининг боғловчилик хусусиятига мисоллар ёзинг.
3. Гапларни сўз туркумлари юзасидан таҳлил қилинг.

42-машқ. Соф кўмакчилар ва кўмакчи қўшимчаларнинг кишилик ва кўрсатиш олмошлари билан бирикиш хусусиятларига эътибор бериб, хулоса чиқаринг. Шеърни ёддан ёзинг.

1. Кураш, нон, иш, ўз синфининг севгиси-чун (севгиси учун)
Тер тўкишга (тўкиш учун) ўз юртингда кўрсат кучингни.

2. Ҳар бир улуғ ишнинг замини – меҳнат,
Меҳнат-ла (билан) яралур шох асарлар ҳам.

3. Бу менинг қўлим-ла яратилган гул,
Қандай қила олай, менинг совғам шул.

4. Гулчилар гули билан,
Олим усули билан,
Ишчи маҳсули билан,
Шоирлар шеъри билан,
Боғбонлар узуми билан,
Кончи қора гавҳар-ла,
Лаббай, дейди она Ватан даъватларига,
Савлат қўшиб элу юртнинг савлатларига.

24-дарс. ДЎСТОНА БАҲС

Ўқиш

Тинглаш

43-машқ. Матни ўқинг. Матн мазмуни бўйича фикр юритинг. Қайси касб эгаси бўлиш яхши деб ўйлайсиз, ўз мулоҳазаларингизни далиллар билан баён этинг.

Баҳс

Оқсой қишлоғида Ҳалим, Салим, Карим деган болалар бор. Улар синфда ҳам ёнма-ён ўтиришади. Дарсни ҳам бирга тайёрлашади. Таътил яқинлашган пайтлар, улар чўзилиб, ёзда қиладиган ишлари тўғрисида узоқ-узоқ суҳбатлашадиган бўлиб қолишди.

– Ўқиш тугаган куннинг эртасига-ёқ яйловга кетаман,– деди Карим.– Бўрибосарни эргаштириб, қўй боқишда отамга кўмаклашаман. Тоғда мазза...

Бўрибосар оёғимнинг тагига келиб ётади. Пастда қўй-қўзилар ёйилиб юради. Ҳамма ёқ менга кафтдай кўриниб туради... Катта бўлсам-чи, отамдек чўпон бўламан. Чўпонликдан яхши касб йўқ оламда!

Каримнинг кейинги гапи Ҳалим билан Салимнинг яйраб турган кўнглига муздай тегиб, сапчитиб юборди.

– Нега энди?– дейишди икковлари бирданига.

– Мана, масалан, менинг отамдай бухгалтер бўлиш ёмон эканми?– деди аччиқланиб Ҳалим. Хўжаликнинг жамоасида ким қандай иш қилди, қанча иш ҳақи олади, сенинг отангдака чўпонлар давлатга қанча жун, гўшт, ёғ, сут етказиб берди, қанча даромад қилди, нимадан фойда, нимадан яхши, ҳисобини юритади.

– Сенинг отангнинг ҳисобчилик касби ҳам яхши...

– Сенинг отангнинг чўпонлик касби ҳам яхши!– деб унга қўшимча қилди Салим.

Учовининг ҳам ичларида чироқ ёнгандай чехралари ёришиб кетди...

С. Анорбоев

Ёзиш

Топшириқлар.

Я

1. Матндан кўмакчиларни топинг.

Ж

2. Кўмакчилар вазифасини изоҳланг.

3. Кўмакчиларнинг мустақил сўз туркуми вазифасида келишига мисол ёзинг.

Ёзиш

44-машқ. Берилган гаплардаги ажратиб кўрсатилган сўзларнинг қайси ўринда мустақил сўз, қачон кўмакчи эканлигини аниқланг.

1.Математика дарсида масалани **аввал** Отабек, **кейин** Шухрат, **энг** сўнг Фарҳод ечди. 2.Масалани Шухратдан **аввал** Отабек, **ундан кейин** Фарҳод ечди. 3.**Олдинда** чуқур анҳор, **орқасида** баланд чўққили тоғлар, **орада** каттагина яйлов. 4.Урушдан олдин бу ер бўм-бўш эди. 5.Ўткиржон гап **орасида** тез-тез оқсоқолга қараб қўяр, нимадандир безовта эди. 6.Кончилар бошларига темир қалпоқ киядилар. Ишнинг **бошига** раиснинг ўзи етиб келди. 7.Зилола хонтахта **устини** йиғиштирди. Кўзачани стол **устига** қўйди.

Олд, олдин, орқа, рўпара, қарши, аввал, кейин, сўнг, охир, томон, ост, уст, таг, тепа, ён, уч, ич, ўрта, аро каби ўрин ва пайт маъноли отлар, *бош, қош, лаб, оғиз, оёқ, қорин* каби тана аъзолари номлари, *қарийб, бўйлаб, бошлаб, кўра, дея, деб атаб, ўхшаб* каби равишдошлар жуда кўп ҳолларда кўмакчи вазифасида келади. Бундай ҳолларда бу сўзлар ўзи бирикиб келган сўз билан биргаликда бир гап бўлаги, кўпинча, ҳол бўлиб келади.

25-дарс. ҲАЁТ СОҒЛИҚ БИЛАН ГЎЗАЛДИР

Ўқиш

45-машқ. Матни ўқинг.

Жисмоний ва ақлий чиниқиш

Инсон учун (-га, -га атаб) берилган буюк неъмат – ҳаёт соғлиқ билан (**туфайли, сабабли**) гўзалдир. Шу боис (**шу сабабли**) инсон ўз соғлигини сақлаш учун (-га, **мақсадида**) курашиши лозим. Соғлиқни сақлашнинг энг асосий йўли эса ўз баданини чиниқтириш, тананинг ҳимоя имкониятларини оширишдан иборат. Чунки «соғлиқ» тушунчаси замирида одам танасининг ташқи муҳит таъсири учун (-га) чидамлилиқ даражаси ва иш қобилияти сифати тушунилади. Инсон бадани эса жисмоний меҳнат, спорт билан (**воситасида, туфайли, сабабли**) чиниқади. Хотира, кўриш, юриш қобилиятларини ошириш учун (**мақсадида**) уларни ривожлантирадиган фаолият билан муттасил шуғулланиш лозим. Биз жисмоний меҳнат, ҳаракатли бадантарбия воситасида (**билан, ёрдами-**

да, туфайли) ички ва ташқи мушак фаолиятини оширсак, уларнинг кучига куч қўшсак, мия қобилиятимизни ақлий бадантарбия, ақлий спорт ёрдамида (**билан, туфайли, асосида**) ривожлантирамиз. Ақлий тарбия турлари жуда кўп. Улардан шахмат, шашка, топишмоқлар ечишдек (**каби, сингари**) турлари расман спорт турлари деб (**сифатида**) тан олинган. Ақлий спорт турлари кундан-кунга кўпаймоқда. Чунки инсонларнинг фаолиятида ақлий мавқе ошиб бормоқда. Мактабда ўнлаб фанлар бўйича ечиладиган ва бажариладиган ранг-баранг машқ, масала, мисол, тажрибаларимиз шундай спорт машғулотларидир. Мана XXI асрга келиб, мактабларимизда компьютер спорт, ҳаттоки, ҳаракатни, жисмоний ўйинларни ҳам ақлий усул – фикрлаш, лойиҳалаш билан (**ёрдамида, туфайли, воситасида**) амалга оширади.

«Саломатлик сирлари» китобидан

Топшириқлар.

1. Кўмакчиларни қавсларда берилган маънодошлари билан алмаштиринг.
2. Кўмакчиларнинг маънодошлиги ва вазифадошлиги хусусида хулоса чиқаринг.
3. Венн диаграммаси стратегияси орқали фикрингизни изоҳланг.

46-машқ. Гаплардаги ажратиб кўрсатилган ярим кўмакчиларнинг маъноларини, қайси сўзлар ва қандай воситалар билан бирикканлигини ва гапда қайси бўлак вазифасида келганлигини изоҳланг.

1.Отлиқ шу томонга қараб келаверди. Анҳор лабига етгач, отнинг жировини бўш қўйди. Оти анҳордан сув ичгач, анҳор устидаги тахта кўприкдан ўтиб қоя остидаги ғор оғзига яқинлашибди ва булбулга ўхшаб уч марта сайрабди. 2.Улуғ Ватан уруши йилларида халқимизнинг асл ўғлонлари Ватан деб, халқ деб ўз жонларини фидо қилганлар. 3.Тиниқ кўлдаги сув шунчалар тиниқ эдики, сув остидаги майда балиқчалар шундоқ кўриниб турарди.

Билан, учун, каби, сингари, янглик, сайин, сари, сабабли, орқали, туфайли, чоғли, бўйлаб, бўйи, чамаси, ҳақида, тўғрисида, ҳолда, йўсинда каби кўмакчилар ўзлари бирикиб келган сўзларга ҳеч қандай қўшимчасиз боғланаверади.

Томон, қадар, кўра, гарчи, қарийб, қараганда, қарамасдан, қарамай, яраша, доир, асосан, биноан, мувофиқ, қарата каби

кўмакчилар ўзлари бирикиб келган сўздан -га қўшимчасини қабул қилишни талаб қилади. М: *шунга кўра, қонунга биноан, қилмишига яраша.*

Сўнг, кейин бошқа, ташқари, бўлак, ўзга, бери, буён, нари илгари, олдин, аввал, бошлаб кўмакчилари -дан қўшимчали сўзлар билан бирикади. М: бундан аввал, шундан бўлак, эртадан бошлаб, таътилдан кейин.

26-дарс. ТАБИАТНИ ЭЪЗОЗЛАШ

Ўқинг

47-машқ. Матнни ифодали ўқинг. Матн қай жанрда ёзилганлигини аниқланг, топшириқларни бажаринг.

Она табиатни асрайлик. Табиат – мўъжизакор, сиру синоатларга бой. Табиат инсон учун, одамзотнинг чиройли яшаши учун жуда кўп неъматлар инъом этади.

Дарҳақиқат, табиат бизга битмас-туганмас бойлик беради. Сув, тупроқ, дарахт, бизга доимо заррин нурларини сочиб турувчи қуёш, ой, оппоқ булутли само, дарёлар, гуллар ва гўзал манзаралар. Буларнинг бари табиат томонидан инсонга берилган бебаҳо неъматлардир.

Чуқур хаёлга ботган инсон оқиб турган зилол сувга тикилади. Ҳаётдан чарчаган, ноумид бўлганлар эса дарахтларга ва кўкка умид билан қарайди.

Дарахтлар.... Гўё инсонга ҳаёт бахш этади, қалбига эса чексиз орзу-умидларни муҳрлайди. Мусаффо осмон... Кимдир ҳаёт синовларига бардош бера олмай, кўзидаги умид ёшлари билан кўкка боқади. Шунда узоқ самога термулган инсон чарчоқлари чиқиб кетаётганини ҳис қилади.

Демак, она-табиат инсондан ҳаётдаги қийинчиликларни аритади. Ҳаёт бизга ана шундай мафтункор табиатни, бебаҳо неъматларни бахш этган экан, улардан оқилона фойдаланишимиз шарт. Бу фоний дунёда ҳеч ким абадий қолмайди. Бу та-

биат неъматларида келажак авлодларнинг ҳам ҳаққи бор. Шундай экан, муқаддас она заминни асраб-авайлаб, авлодларга безавол етказайлик.

Интернет манбаларидан

Савол ва топшириқлар.

У

1. Қандай ўйлайсиз, инсон ва табиатни нима боғлаб туради?

Г

2. Табиатни асраш нима учун керак, ўз фикрингизни баён этинг ва ёзинг.

Я

3. Матнда берилган ёрдамчи сўзларни топинг ва шарҳланг.

4. Тиниш белгиларининг қўлланишига диққат қилинг ва изоҳланг.

48-машқ. Берилган гапларни ўқинг, топшириқларни бажаринг.

1. Мактабимизга шу йўл орқали борилади. 2. Келтирилган китобларни сиз билан юборсам. 3. Она билан бола – гул билан лола. 4. Ақл бўлгани билан ўзингда ишонч, журъат бўлмаса, янгилик бўлмайди. 5. Бир вақтлар гектар-гектар ер кетмон билан чопиларди. 6. Баҳор келиши билан дарахтлар яшил барг ёзади. 7. Шу тупроқ, шу Ватан деб жонини фидо қилганлар ҳамиша халқ ардоғидадир. 8. Сизни, ёр-дўстларни деб бу ерга келдим. 9. Жаҳид адабиёти намояндалари миллатнинг эрки дея, истиқлоли дея жонини фидо қилдилар.

Топшириқлар.

1. *деб, дея* ярим қўшимчаларини ўрни билан *учун, сабабли, туфайли* кўмакчилардан бири билан алмаштириб, гапларни кўчиринг. Уларни таққослаб, маъно фарқи ҳақида хулоса чиқаринг.

2. Гаплардаги *билан* кўмакчисини ўрни билан *-да* қўшимчаси *орқали, воситасида, ёрдамида, сабабли* каби ярим кўмакчилар ва *-и (-ю), ҳам, ҳамда* боғловчилари билан алмаштириб, маънодошлик ҳақида хулоса чиқаринг.

27-дарс. НОН – БУЮК НЕЪМАТ

Ўқиш

49-машқ. Матнини ўқинг. Ажратилган ёрдамчи сўзларнинг маъно ва вазифаларини изоҳланг.

НОН – БУЮК НЕЪМАТ

Дунёда нон ҳидидан хушбўй, қадрлироқ **ва** оҳанрабо ҳид бўлмаса керак. Ер юзида ҳаёт пайдо бўлган кундан бошлабоқ жамики жонзотлар ўзлари **учун** озиқ-овқат ахтаришган. Одам эса буғдойни танлаган **ва** ўз онги, меҳнати билан уни ўзгартириб, ҳосилдорлигини оширган.

Ўрта Осиё халқларининг қадимги ёзуви **ҳам** нон билан чамбарчас боғланганлигини археологик топилмалар тасдиқлайди. Қашқа **ва** Сурхон воҳаларининг аҳоли истиқомат қилган манзилларидан топилган буғдой қолдиқлари бунга мисол бўла олади.

Халқимиз ғалла навларини етиштиришда кўп меҳнат қилмоқдалар, **шунинг учун** буғдойнинг хушбўй **ва** тўйимлилиқ даражаси **ҳам** ошиб бормоқда.

Ўрта Осиё **ва** қадимий юнонларда ноннинг йигирма тўрт хили маълум бўлган, **лекин** энг суюмли **ва** машҳур бўлган Самидамита нони энг кучли буғдой унидан тайёрланган нон бўлган.

Шуниси қизиққи, икки элат ўртасида душманлик пайдо бўлган, аммо нон дўстлик **ва** тинчлик элчиси вазифасини ўтаган. Шу нарса адабиётда **ҳам** ўз аксини топган. Искандар Зулқарнайн маҳаллий аҳоли **билан** тинчлик ўрнатиш мақсадида туб жой саркардаларининг қизларига уйланишга ҳаракат қилган. Македония одатига кўра никоҳ маросимида Самидамита нонини оқ рўмолчага ўраб Искандарга тутадилар, **бироқ** у қиличи билан нонни иккига бўлади **ва** ярмини ўзига, ярмини қайлиғига тутеди.

Имом Бухорий

Мулоқот

Сўзлаш

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матнда ишлатилган *ҳам*, *ва*, *шунинг учун*, *аммо*, *бироқ*, *лекин* боғловчиларини топинг. Уларнинг маъно ва вазифаларини изоҳланг.
2. Матнга яна қандай ном бериш мумкин, фикрингизни далиллар орқали асосланг.
3. Матндаги калит сўзларни аниқлаб, улар иштирокида баён ёзинг.

Ўқиш

50-машқ. Берилган гаплардаги ёрдамчи сўзларни топинг. Уларнинг турларини аниқланг.

I. 1. Илҳомжон ва Камола мактабга боришди. 2. Болалар китоб билан дафтарларини йиғиштирди. 3. Бу ерда на ғурбат, на офат, на ғам, бунда бор: ҳарорат, муҳаббат, шафқат ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам. (F. F.). 4. Чумоли ва ниначи бемалол суҳбатлашди.

5. Очилдими бойчечак?

Энди ҳар ён гул демак,

Шу митти гул – бойчечак.

III. Саъдулла

II. Биринчи тоифадагилар ўзининг пок виждони, мардлиги, шижоати, фидокорлиги, ҳалоллиги ва садоқати билан лочинларни эслатади. Иккинчи тоифадагилар эса ғаламислиги, товламачилиги, айёрлиги, панадан туриб одамлар ҳаётини заҳарлашга уриниши билан илонларга ўхшаб кетади. Шунинг учун ҳам халқимиз бундайлар ҳақида гап кетганда, илоннинг ёғини ялаган одам иборасини қўллайди.

Учинчи тоифадагилар эса ҳали ўзининг ҳаёт йўлини белгилаб олмаган, на лочинга, на илонга айланиб улгурмаган лоқайд одамлардир.

Биз одамлар орасида биринчи ва учинчи тоифадагиларни осонликча ажрата оламиз. Лекин иккинчи тоифадагилар, яъни илонсимон одамларни аниқлаб олиш жуда мушкул. Чунки улар илондек товланувчан, ўз тусини ўзгартиришга, шароитга мослашишга уста бўлишади.

Ёзиш

Мулоқот

Сўзлаш

Топшириқлар.

Я

1. Матндаги қайси сўзлар боғловчиларга мисол бўлади?

2. Боғловчиларнинг маъно турларини аниқланг ва шарҳланг.

Ж

3. Боғловчилар ва кўмакчилар орасидаги ўхшаш ва фарқли томонларини тушунтиринг.

Я

4. Матндаги уюшиқ бўлакларни аниқлаб, гапдаги вазифасига кўра тагига чизинг.

Боғловчилар гап бўлаклари ёки қўшма гап қисмларини боғлаш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўзлардир.

Боғловчилар яқка ҳолда ҳам, бошқа сўзларга қўшилган ҳолда ҳам бирор гап бўлаги бўлиб келмайди.

Боғловчилар қўлланилишига кўра икки хил: *якка боғловчилар, такрорланувчи боғловчилар.*

Якка боғловчилар: *ва, ҳамда, аммо, лекин, бироқ, чунки, агар, токи, балки, гўё, башарти, -ки, -ким, яъни, шунинг учун, гарчи.*

Такрорланувчи боғловчилар: *дам, ё, ёки, гоҳ, хоҳ, баъзан, бир.* Такрорланувчи боғловчилардан *ё, ёки, ёхуд* якка ҳолда ҳам ишлатилади.

На, хоҳ, гоҳ, дам якка ҳолда қўлланилмайди.

Боғловчилар вазифасига кўра икки хил: *а) тенг боғловчилар; б) эргаштирувчи боғловчилар.*

28-дарс. СЎЗ СЕҲРИ

Ўқиш

51-машқ. Берилган матни ўқинг ва қай жанрда ёзилганини изоҳланг. Қуйидаги топшириқларни бажаринг.

СЎЗ СЕҲРИ

«Яхши сўз – жон озиғи, ёмон сўз – бош қозиғи», деб бежиз айтилмаган. Чунки биргина сўз инсон кўнглини шод ёки барбод этиши мумкин.

Сўзнинг қудрати ва сеҳри шоирлар қаламида жилоланади, адиблар асарларида тобланади, олимларнинг илмий мақолаларида асосланади, сайқалланади. Барчаси ҳам инсон учун хизмат қилади.

Бугунги кунда тилимизда сўзлар миқдорининг янги кириб келаётган сўз ва терминлар ҳисобига бойиши табиий ҳолдир, албатта. Сабаби, фан-техника тараққий этмоқда. Натижада янги-янги сўзлар вужудга келмоқда. Ана шу сўзлардан оқилона фойдаланиш халқнинг зиммасига маълум маънода масъулият юклайди. Айниқса, бу масъулият педагогларни, журналист аҳлини доимо сергак бўлишга ундайди.

Кўча-кўйда, жамоат жойларида нафақат ёшларнинг, балки кўпни кўрган отахон ва онахонларнинг ноўрин сўзлардан фойдаланиши кишини таассуфга солиб қўяди.

Шу ўринда ота-онамнинг бизга берган тарбияси хусусида ўйлаб қолдим. Отам малакали педагог, адабиётшунос олим бўлгани боисми, бобом ва бувимнинг тарбияларини олгани сабабми, ниҳоятда маданиятли, ахлоқли киши эдилар. Мен ҳам ҳар бир айтар сўзимни чуқур ўйлаб гапираман. Шу билан бирга, зеҳнли бобом ва бувим сўзга бой эканлиги учун ҳар бир сўзнинг мазмун-моҳиятига алоҳида эътиборли эдилар. Сўзлаганда сўзларининг маъзини чақиб, фикрлашга интилардим. Бир сўзни бир неча маънода ўринли қўллашлари ақлимни лол қолдирарди. Танбеҳ бериш жоиз ўринларда ҳам доимо инсонларни яхши сўзлари

билан тарбиялардилар. Қалбларимизга фақат яхши сўзлар билан яхшилик уруғини сепганлигини ва бу билан бизларни барча ёмон хулқлардан асраганликларини энди англаб турибмиз. Тушуниб етдимки, фарзандга қандай сўз сингдирилса, у шунинг сеҳрида улғаяр экан. Инсон яхши сўз билан хушхулқли бўлиши мумкин. Ёмон сўзнинг таъсирида эса мурғак қалбларни заҳарлаганимизни сезмай қоларканмиз.

Хулоса ўрнида шунини таъкидлашим мумкинки, сўзнинг қудрати ўз зиммамизда, сўзнинг сеҳри эса имкониятимиз билан боғлиқ экан.

«Иқбол»дан

Топшириқлар.

- Я** 1. Матндаги боғловчиларни топинг ва улар қандай гап бўлакларини ёки гапларни боғлаб келганини тушунтирнг.
- Г** 2. Маттни қисмларга бўлинг, ҳар бирининг мазмунига мос сарлавҳа қўйинг.
- Я** 3. “Яхши сўз – жон озиғи...”, “Ширинкалом онамнинг ўғитлари”, “Яхши топиб гапирар – ёмон...” мавзуларнинг бирини танлаб, ўзингиз ҳаётий мисоллар, Интернет манбалари асосида ижодий иш-реферат тайёрланг ва тақдимот ўтказинг.
4. Энг яхши ёзилган ижодий иш маҳаллий матбуотда эълон қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

29-дарс. МУСИҚА САНЪАТИ ТАРИХИ

Ўқиш

52-машқ. Берилган матн ва гапларни ўқинг ва гапдаги тиниш белгиларининг қўлланишига диққат қилинг. Қуйидаги топшириқларни бажаринг.

I. – Раҳмат!– Сайфи Соқиевич гўё гап шикоят устида эмас, мақтов ҳақида бораётгандай жилмайди. – Бош устига, – деди ихчам пиёлада кўк чой узатаркан. – Сиз бизнинг камчилигимизни кўрсатамиз, ёрдам берамиз дейсиз-у, биз қувонмаймизми?

Шерзод пиёлани столнинг бир чеккасига қўйди-да, Сайфи Соқиевичнинг кўзига қаттиқ тикилиб сўради:

– Хатни ўқиб берайми ё мазмунини айтиб қўя қолайми?

Сайфиддин аканинг кўзларидаги табассум бир сония ҳам йўқолмади.

– Ўқинг-да, Шерзоджон, айбдор кимлигини билайлик, айбини бўйнига қўйиб жазосини берайлик...– деди эркаловчи оҳангда.

II.1.Отабек ва Тахмина бир синфда ўқийдилар. 2.Бу топшириқни Лайло ёки Одилга юклаш мумкин. 3.Ҳаво совуқ, лекин рутубатсиз эди. 4.Агар ғайрат камарини белингга боғлаб, олий мақсад сари интилсанг, ҳақ сенга ёрдир. 5.«Фойдага интил, аммо ўз манфаатим деб бировга зарар келтирма, ўғлим»,– деди ота ўғлига. 6.Оғаларим – Ватан посбони, шунинг учун тинчдир осмоним.

«Табаррук дастхатлар»дан

Ёзиш

Топшириқлар.

Я

1. Якка ва такрор боғловчиларни топинг.

2. Боғловчилар иштирок этган гапни таҳлил қилинг.

Ж

3. Машқда кўрсатилган боғловчиларнинг якка ҳолда ёки бири иккинчисини талаб қилишига кўра «якка ҳолда қўлланувчи боғловчилар» ва «такрор қўлланувчи боғловчилар» каби икки гуруҳга ажратинг.

Ўқиш

53-машқ. Матнни ўқинг.

Муסיқа тарихини варақлаб...

Тошкент консерваториясининг эски биносида Юнус Ражабий номидаги мақом ижрочилари танлови ўтмоқда эди. Одатда, бундай маросимларда ўзига хос тантанаворлик билан бир вақтда масъулиятли-

лик руҳи ҳукмрон бўлади. Шунинг учун бўлса керак, аксарият ёш ижрочиларнинг ҳаяжонланаётгани шундоққина сезилиб турар, аммо шунга қарамай, улар қадим куйларни имкон борича маҳорат билан ижро этишга ҳаракат қилишарди. Бироқ, кўп ўринларда, улар қўлидаги фабрикада тезкорлик билан ясалган чолғулар бор маҳоратни намоён қилишга ожиз қоларди. Олдинда, биринчи қаторда, таниқли созанда ва мусиқашунослардан иборат ҳайъат аъзолари ўтиришарди. Улар орасида Юнус Ражабийнинг суюкли фарзанди – Ҳасан Ражабий ҳам бор эди. Орадаги танаффус пайтида Ҳасан Ражабий:

– Тўхтамурод ака, кетиб қолманг, сизда зарур бир ишим бор! – деб, шошилганча ўтиб кетди.

– Отамнинг араб ёзувидаги дастхатларини жорий ёзувга ағдариб берсангиз. Биласизми, дастхатларда, айниқса, машҳур инсонларнинг дастхатларида, кишини ўзига тортувчи алақандай сеҳрли бир куч бор бўлади. Ҳасан Ражабийнинг сўзларидан кейин ўша сеҳрли куч ўз бағрига тортди. Айни пайтда: “Ўқий олармиканман?” деган хавотир йўлимни тўсди. Мен бироз сукут сақлаб турдим-да, иккилангандек оҳангда:

– Майли, уриниб кўраман.

Уч кундан кейин Юнус Ражабий дастхатлари солинган семизгина жилд (папка)ни оҳиста очдим ҳамда илк саҳифага нигоҳ ташладим. Бундай кезларда асосий диққат-эътибор ёзувга қаратилади. Чунки, дастхат соҳибининг ёзув маданияти кейинги жараён учун ўзига хос эшик вазифасини ўтайди. Айниқса, араб ёзувида ҳарфлар шаклини сақлаш, уларнинг ўзаро қўшилишидаги изчиллик ва нуқталарни ўз ўрнига қўйиш гоят муҳимдир. Юнус Ражабийнинг бу борада етук саводхонликларига амин бўлдим, шунинг учун дастхатларни оҳиста варақлай бошладим.

Мана, Юнус Ражабийнинг ўз устози, машҳур ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов ҳақидаги хотираси. Ундаги ҳар бир сўз устозга бўлган юксак эҳтиром билан йўғрилган. Мана, Юнус Ражабий ҳаёт йўлининг баёни. Мана, мақомларни рўёбга чиқариш йўлидаги изланишлар, уринишлар ва курашлар тафсилоти. Мана, музикали театр тарихига оид маълумотлар.

Хулоса қилиб айтганда, Юнус Ражабийнинг кўз нури ва қалб қўри билан битилган мазкур дастхатларни миллий мусиқамизга мансуб ўзига хос қўлёзма қомус десак, хато бўлмаса керак.

Мен деярли уч ой мобайнида, бу табаррук дастхатларни жорий ёзувга ағдариб, Ҳасан Ражабийга топширдим. Ҳозирда, улар Юнус Ражабий уй-музейи фондида сақланмоқда.

Хотима: Юнус Ражабий ўтиб бормоқда... Энди, у йўл бўйлаб эмас, балки йил бўйлаб, йиллар бўйлаб ўтиб бормоқда...

Ажиб бир ҳолат. Юнус Ражабий биздан қанчалик узоқлашган саяин унинг барҳаёт сиймоси янада яқинроқ ва янада ёрқинроқ бўлиб бормоқда...

Юнус Ражабий ўтиб бормоқда... Аммо, унинг ортида инжудек тиниқ суви замин бағридан қайнаб чиқаётган чашмага ўхшаш муסיқий мерос қолмоқда. Бу чашманинг ҳаётбахш сувидан фақат биз эмас, балки келгуси авлодлар ҳам баҳраманд бўладилар...

«Табаррук дастхатлар»дан

Топшириқлар.

Г

1. Матнни диққат билан гуруҳларда ўқиб чиқинг ва муҳокама қилинг.
2. Матнни “Жигсо” стратегияси орқали синфни гуруҳларга бўлиб ўрганинг. Ҳар бир гуруҳ ўзига топширилган вазифага кўра фикрларини ёзма тақдимот этиши лозим.

Я

3. Матндаги боғловчиларни аниқланг ва тушунтиринг.
4. Интернет тармоқларидан фойдаланиб, Юнус Ражабий ҳақида маълумотлар тўплаш ва реферат тайёрлаш вазифасини уйда бажаринг. Энг яхши ижодий иш мактаб деворий газетасида эълон қилинсин.

30-дарс. МУСИҚА САНЪАТИНИНГ ЁРҚИН ЮЛДУЗЛАРИ

54-машқ. Берилган матнни ўқинг ва муҳокама қилинг. Матндаги боғловчиларни аниқлаб, якка ва такрорланувчи боғловчиларга изоҳ беринг.

Дейдиларким, бебаҳолик нишони бўлмиш инжу, гавҳарларни уммон тубларидан ғаввослар чексиз машаққат чекиб терар эмишлар. Улар улкан умид ва жасорат «яроғи» билан қуролланган ҳолда даҳшатли наҳангларни оралаб, бурама чангалли улкан ўргимчаклар, бошқа йиртқичлар комидан ҳайиқмай, йиққан ноёб гавҳарларини сув қатламларидан ер сатҳига – инсонлар қошига олиб чиқадиладар. Шунинг учун ҳам у тошлар беқиёс қимматли. Узук ва сирғаларга кўз, безак, кошоналарга нақш бўлиб, кишилар ҳавасини уйғотармиш, бу жавоҳирлар...

Шундай ижодкор инсонлар ҳам борки, уларнинг юрагини ҳам дурдоналар тўла денгиз тубига қиёс қилиш мумкин. Қалб қаъридаги бебаҳо бойликни ардоқлаб, уни халқ хазинасига қўшиш орзусида яшай-

диган ажойиб ижодкор инсонлар бор, улар элда ҳамиша эъзозланади. Ўзбек мумтоз ва халқ муסיқасининг улкан арбоби, бугунги кундаги ўзбек хонанда ва созандаларининг оқсоқоли, сўз, соз, овоз соҳиби Юнус Ражабий ана шундай инсонлардан эди.

Бастакор, хонанда ва созанда, академик Юнус Ражабий, аввало, кенг маданий жамоатчиликка ўтқир ширали овозга эга бўлган истеъдодли хонанда сифатида танилган. Хонандаликни бастакорлик билан бақамти олиб борган санъаткор ўзбек муסיқали драма жанрида самарали ижод этиб, куйлар, ҳам қўшиқлар, ҳам рақс куйлари ҳамда

хор асарлари ёзди. У Ўзбекистон халқ артисти ҳамда «Буюк хизматлари учун» ордени ва Республика Давлат мукофоти соҳиби, шунингдек Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси эди.

Бастакор, хонанда ва созанда, ҳамда академик Юнус Ражабий 1897 йилда Тошкентда туғилган. 1934 йилда Тошкент Олий муסיқа мактабининг тайёрлов курсида, 1940–1941 йилларда Москвада бастакорлар курсида таълим олган Ю. Ражабий халқ муסיқа меросини ривожлантирмоқ мақсадида гоҳ Мирзақосим ҳофиз билан, гоҳ Ш. Шоумаров билан, гоҳо Тўйчи Ҳофиз ва Домла Ҳалим Ибодовлар билан тинимсиз меҳнат қилган, улардан халқ муסיқаси сирларини ўрганган эди.

Ўзбекистон муסיқа санъатининг улкан арбоби Юнус Ражабий 1976 йилда Тошкент шаҳрида вафот этди.

«Википедия»дан

Ёзиш

Мулоқот

Сўзлаш

Топшириқлар.

Я

1. Матндан ўзбек халқ муסיқасининг улкан арбобларини топинг ва дафтарингизга шу сўзларни боғловчилари билан бирга кўчиринг.
2. Сизни муסיқа санъати умуман қизиқтирадими, бўлса қайси тури, фикрингизни баён этинг.

Ж

3. Инсон ҳаётида муסיқа, қўшиқ нима учун керак эканлигини далиллар билан шарҳланг.
4. Жуфтликда ишлаш: қўшиқли ҳаёт ва қўшиқсиз ҳаёт ҳолатларини «Т-жадвал» стратегияси орқали кўрсатиб беринг. Жадвални тўлдириг:

Қўшиқли ҳаёт ва қўшиқсиз ҳаёт	
Афзаллиги	Камчилиги

31-дарс. ЎЗБЕК ЭСТРАДАСИ

Ўқиш

55-машқ. Машҳур rassom ва хонанда, режиссёр ва бастакор Ботир Зокиров ҳақидаги мақолани диққат билан ўқиб, ижодий изланишларингиз орқали фикр билдиринг.

Шаҳло кўз гўзаллар расмини кўмир билан оқ қоғозга эпчиллик билан чизган Ботир Зокиров ғамгин оҳангда гул ва чечаклар ҳақида қўшиқ куйлар эди. Ҳам расм чизиб, ҳам қўшиқ куйлаган rassom 60-йиллар томошабинини мутлақ мафтун қилган эди.

Бу мафтунлик баробарида одамлар орасида «Ботир Зокировнинг ўпкаси олиб ташланибди, қўшиқни ярим ўпка билан айтаётганмиш» деган хавотирли гаплар ҳам юрар эди. Ботир Зокиров 1936 йил 26 апрелда туғилган. Консерватория, сўнгра эса Театр ва rassomлик институтининг режиссёрлик факультетида ўқиган. 1985 йил 23 январда Ўзбекистон халқ артисти Ботир Зокиров 50 ёшга ҳам кирмасдан оғир хасталикдан вафот этди. У умрининг сўнгги дамларигача ҳам сахнани тарк этмади...

Парижнинг энг ҳашаматли Олимпия залида «Раъно» қўшиғи айтилганидан 45 йил ўтиб ҳам, қалбимизга ором ва фараҳ туйғуларини солади. Ботир Зокиров 60-70 йилларда ўзбек ёшлари учун тақлид объекти эди.

Барнолар ичра барно Раъно,
Гулмисан гуллармисан,
Ошиққа дилдормисан,
Ҳамма гуллардан аъло Раъно...

Ҳа, “Инсон умри пойиндор, қўшиқ умри поёнсиз”. Мана Ботир Зокировнинг умри поёнли бўлгани билан унинг қўшиқларининг умри поёнсиз. Мана шу “Раъно” деган қўшиқ одамларнинг эсида қолиб кетган экан-да. Нимага шунақа экан? – деган саволга укаси Фаррух Зокиров шундай жавоб беради: “Авваламбор, қўшиқ самимий бўлгани

учун. Ундан кейин шеърнинг юқори савияда ва содда тилда ёзилгани учун. Шеърнинг ёзилишида ҳам чуқур маъно бор. Халқнинг юрагига тез етиб борадиган самимий сўзлар... Ҳа, шеъри, мусиқаси ва албатта, бунинг ижрочиси Ботир акам қойилмақом қилиб, дилдан айтганлар. Учта компонентнинг ҳаммаси юқори савияда бўлгани учун ҳам халққа ва тингловчиларга жуда тез ва мангуга сингиб кетган...».

Интернет манбаларидан

Сўзлаш

Ёзиш

Савол ва топшириқлар.

У

1. Сиз Ботир Зокиров ҳақида эшитганмисиз?
2. Интернет тармоқлари орқали Б.Зокировнинг “Раъно” қўшиғини топинг ва тинглаб кўринг.
3. Қўшиқ сизда қандай таассурот қолдирди, тасаввурларингизни ёзма баён этинг.

Ж

4. Матндаги тенг боғловчиларни аниқланг, қандай сўз ва гапларни боғлаб келганини тушунтиринг.

Тенг боғловчилар сўз ва гапларни грамматик жиҳатдан тенг ҳуқуқли қилиб боғлайди. Тенг боғловчилар уч хил:

1. *Бириктирув боғловчилари.*
2. *Зидлов боғловчилари.*
3. *Айирув боғловчилари.*

Ёзиш

56-машқ. Расм асосида тенг боғловчи иштирокида гаплар тузинг. Такрор келувчи боғловчилар иштирокида гаплар тузинг ва изоҳланг. Ва, *ҳам* боғловчилари ўрнида *билан* ёрдамчи сўзини қўллаб гаплар тузинг, уларни таҳлил қилинг.

32-дарс. ДАРДЛАРГА ДАВО МУСИҚА

Ўқиш

57-машқ. Матнни ўқинг, диққат билан тингланг, мазмунини қайта ҳикоя қилинг. Гапдаги боғловчиларни аниқлаб, тиниш белгиларининг қўлланишига диққат қилинг.

Ибн Сино подшоҳлар таъқибидан қочиб юрган вақтларида ўзини танитмаслик учун, “Мен мусиқачи, бастакорман”, деб бир карвонга қўшилиб олди. У йўлда, от устида ҳам ёзадиган асарлари ҳақида ўйлаб борарди. Аммо карвон аҳлининг кўпчилиги савдогарлар бўлиб, улар гоҳ гап таллашиб, гоҳ қий-чув қилиб, аллома ўйлашига ҳалақит берар эдилар.

Ибн Сино бу мушкулнинг ҳам иложини топди. У кечаси карвон аҳли ухлаб ётганида туяларнинг бўйнидаги зангула-қўнғироқларнинг ўринларини алмаштирди ва ўзга бир садо чиқадиган қилиб қўйди. Эрта тонгда карвон йўлга тушганида қўнғироқ шундай бир маромда садо чиқардики, одамлар яна ухлаб қолдилар. Шу куни Ибн Сино анча ором топди ҳамда ёзажак асарини режалаб олди. Яна кеч бўлди ва карвон бир жойда тўхтади. Одамлар озроқ таом еб яна уйқуга кетди.

Ибн Сино карвон туяларининг қўнғироқларини яна ўринларини алмаштириб, бошқача оҳангга солди. Эртасига карвон йўлга тушганида қўнғироқлар шундай садо чиқардики, одамлар кула бошладилар.

Учинчи кеча Абу Али карвон аҳли ухлаб ётганида қўнғироқларини яна ўзгача жойлаштирди. Тонгда карвон йўлга тушганида қўнғироқлар шундай қайғули садо чиқардиларки, одамлар йиғлай бошладилар.

Тўртинчи кеча Абу Али қўнғироқлар тартибини яна ўзгартираётганида карвон аҳли бу ишларни ким қилаётганини билиб қолдилар ва алломага иззат-ҳурмат кўрсатиб, биз энди йўлда жим юрамиз, ўйларингизга ҳалақит бермаймиз, дедилар.

Ёзиш

Мулоқот

Сўзлаш

Топшириқлар.

Ж

1. Матн мазмунига мос сарлавҳа топиб қўйинг.
2. Ибн Сино тинчликни сақлаш учун қандай йўл тутганини тушунтиринг.
3. Одамларга ором бериб, уларни тинчлантирган куч ёки сир нимада эканлигини мисоллар орқали исботланг.
4. Сиз ҳам мусиқани тушуниб тинглайсизми, нима учун?

Я

5. 2-абзацни кўчириб, гапларни синтактик таҳлил қилинг.

Ўқиш

58-машқ. Матни ўқинг, боғловчилар ўрнида келган юкламалар ва боғловчиларни топинг ва изоҳланг.

I. Рустам ака болаларнинг қурилишга келганини кўриб хурсанд бўлди. У болаларни тўғонга олиб чиқди. Тўғоннинг ҳамма томони бетон эди... Шу тўғон ортида узала тушди-ю, ўжар дарёни бўғди. Дарёнинг хайқириб-пишқиришлари тўхтади. Илгари унинг суви бекор оқарди. Атрофдаги ерлар сувга ташна бўлиб ётарди-ю, сувни далага чиқариб бўлмасди. Далаларга сув чиқариш учун каналлар қазилди. Қишлоқларимизга ҳам бу каналдан сув оқади. Далалар ва кўчалар, уйлардаги ариқлардан ҳам шарқираб сувлар оқади.

II. Ойим айвонга чиқди-ю, елкамга қоқди. Кетмон сопидан тутиб турган Кимсан акам гоҳ Оқсоқолга, гоҳ менга қараб илжайди. Оқсоқол буванинг гапи – «Эртага дадангни обкеб бераман» дегандек туюлди-да, ўзимнинг ҳам кўнглим ёришди. Аммо индинига ёмон иш бўлди. Ранги захил, қулоғининг орқасида данакдек сўғали бор бегона одам келди ва дадамнинг китоб-дафтарларини роса титкилади. Анча-мунча нарсаларни олиб кетди. Бобом ўртага тушмоқчи бўлган эди, «Йўқол, унсур!» деб, кўзини ола-кула қилди... Бир ҳафтадан кейин мактабга бордим, аммо ўқитувчи хотин менга ёмон гап айтди. Бир вақтлар дадамга «Робиянинг саводи аллақачон чиққан экан, бир йўла учинчи синфга бораверса бўлади», деган худди ўша ўқитувчи хотин энди бутунлай бошқача гап қилди.

Ёзиш

Топшириқлар.

Я

Ж

1. Матндан ёрдамчи сўзларни ажратинг.
2. Ёрдамчиларга таъриф беринг.
3. Боғловчиларни аниқлаб, қандай гапларни боғлаб келганини тушунтиринг.
4. Матнда қўлланган тенг боғловчиларнинг турини аниқланг, бириктирув боғловчиларга изоҳ беринг.

ва, ҳам, ҳамда шунингдек билан кўмакчиси бириктирув боғловчиси вазифасида қўлланилади ва бу боғловчилар уюшиқ бўлаклар ҳамда қўшма гап таркибидаги содда гапларни боғлайди. Уюшиқ бўлакларни бириктиришда бу боғловчилар маънодош ва вазифадошдир. Мадина ва Лайло (Мадинаю Лайло, Мадина

билан Лайло, Мадина ҳамда Лайло, Мадина, Лайло) «Булбулча» ашула ва рақс тўғарагига қатнашадилар. Содда гапларни бир-бирига бириктиришда эса, асосан, *ва, -у, (-ю)*, жуда кам ҳолларда *ҳамда* бириктирув боғловчиси қатнашади: *Бироз ёмғир ёғди, (ёғди-ю) чанг босилди*. Бу боғловчилар гап бошида келиб, матн таркибидаги алоҳида гапларни, фикрларни ҳам боғлашга хизмат қилади (бу ҳақида сиз кейинроқ маълумот оласиз).

Талаффузда ярим тўхтам, ёзувда эса вергул бириктирув боғловчиларини алмаштира олади. *Бироз ёмғир ёғди, чанг босилди*.

Бу боғловчилар ўрнида *-у, -ю, -да* юкламалари ҳам қўлланилади. Масалан, Ҳалиги йигит бошни кўтариб Саидийга бир *қаради-да*, яна ўз иши билан машғул бўлди. (А.Қ)

59-машқ. Нуқталар ўрнига қавсда берилган якка ва такрор боғловчиларни қўйиб, гапларни ўқинг. Қуйидаги топшириқларни бажаринг.

1. Узумзорга ... 7-«А» ... 7-«В» синф ўқувчилари қарайди. 2. ... ёмғир ёғади, ... ҳаво очилиб кетади. 3. Бу майдончага ... буғдой, ... пахта экилади. 4. ўқиймиз, ишлаймиз, вақтида дам оламиз. 5. ...офтоб чиқади, ...ҳаво исийди.

Ёзиш

Топшириқлар.

Я

Қайси боғловчилар шу гап таркибига мос келса, ўша гапни боғловчиси билан тиниш белгиларини қўйиб, алоҳида қаторга кўчиринг ва фақат боғловчилари билан фарқланувчи гаплар қаторини ҳосил қилинг. Намунадагидек ёзинг.

(ва, -у, -ю, ҳамда, билан, ҳам, ... ҳам, бир, ...бир, гоҳ, ... гоҳ, дам, ... дам, баъзан, ... баъзан, ё, ... ё, на, ... на)

Намуна:

1. Узумзорга 7-«А» ва 7-«В» синф ўқувчилари қарайди. 2. Узумзорга 7-«А» билан 7-«В» синф ўқувчилари қарайди. 3. Узумзорга на 7-«А», на 7-«В» синф ўқувчилари қарайди. 4. Узумзорга 7-«А», баъзан 7-«В» синф ўқувчилари қарайди.

33-дарс. ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ЧОЛҒУ АСБОБЛАРИ

Ўқинг

60-машқ. Матнларни диққат билан ўқинг. Гуруҳларда ишлаш. Берилган икки матнни ўқинг, мазмун ва маъносига эътибор беринг. Қўшимча ахборотли материаллардан фойдаланиб, матндаги маълумотларни тўлдириш ва мулоҳазаларингизни баён этинг.

Дўмбира

Дўмбира чолғу асбоби икки хил бўлиб, торли тирнама чолғу асбобидир. Дутор тузилишидаги дўмбирада ипак ёки ичакдан қилинган иккита тор бўлиб бу торлар қўпроқ кварта оралиғида соланади. Дўмбира дастасида боғланган ёки доимий парда бўлмайди.

Қозоқ дўмбираси дастага боғланган пардалар билан ажралиб туради.

Торли-тирнаб чалинадиган қозоқ халқ асбоби дўмбира 30-йилларда қайта ишланди ва унинг пиккало, прима, тенор, бас ва контрабас турлари ишлаб чиқилган. Пардалар хроматик қилиниб ишланган. Қозоқ дўмбираси 1934 йил ташкил қилинган Қурманғози номидаги Қозоғистон Давлат халқ чолғу оркестрида асосий ўрин эгаллайди.

Дутор

Дутор ўзбек, тожик, туркман ва уйғур халқлари ўртасида кенг тарқалган торли тирнама чолғу асбоб. Дутор икки қисмдан: даста ва косадан иборат бўлиб, уларни бирлаштирувчи қисми «бўғиз» деб аталади. Дутор косаси ўйма ёки «қобирға» чаларнинг бирлашганидан ясалиши мумкин. Ўйма дутор Самарқанд, Хоразм ва Туркманистонда қўлланилиб, бир бўлак тут ёғочдан ўйиб ишланади. Дутор Марказий ва Жанубий Осиёнинг икки торли чертиб чалинадиган чолғу асбоби. Одатда, 1 метрдан 2 метргача узунликда, ноксимон резонаторли бўлади. Тахминан XV асрда чўпонлар ўртасида пайдо бўлган. Дутор ўзбек халқининг узоқ йиллик ажралмас қисмидир. Дутор сўзи “икки тор” маъносини англатади.

Савол ва топшириқлар.

Я

1.Қандай ўзбек халқ чолғу асбобларини биласиз?

У

2.Дўмбира, асосан, қозоқ халқ чолғу асбоби, унинг қандай турлари ҳақида маълумот олдингиз? Интернет тармоқлари, видеофильмлар орқали халқ чолғу асбоблари ансамбли ижросида концерт томоша қилинг ва кичик ижодий иш ёзинг.

3.Дуторнинг пири устаси деб кимни биласиз? Чимкентлик хонанда Неъматжон Қулабдуллаев ҳақида нима биласиз, манбалар орқали изланинг.

Я

4.Матндаги боғловчиларни топинг ва шарҳланг.

34-дарс. МЕҲНАТДАН ТОПАСАН РОҲАТ

Ўқиш

61-машқ. Матни ўқинг. Мазмунини қайта ҳикоя қилинг ва кўчириб ёзинг.

Ақлли боғбон

Бир боғбоннинг уч ўғли бор эди. Лекин болалар дангаса ва ишёқмас ўсган эканлар. Отадан уларга мерос қоладиган танга тилло йўқ. Бу кетишда эса уларнинг кўп ўтмай хор-зор бўлиши аниқ. Ота умри тугаётганини билиб фарзандлари тақдиридан ташвишга тушади. Ўйлаб-ўйлаб шундай йўл тутади. Ҳар учала ўғлини ёнига чақиради. «Ўғлонларим, – дейди у, – менинг ажалим етганга ўхшайди. Кўзим очиқ экан, васиятимни сизларга айтиб кетай. Меҳнату машаққат билан бир кўза олтин йиққанман. Уни мана шу боққа, тоқларнинг бирини тагига кўмганман. У – сизларники. Бироқ бу ишга кўп йил бўлди. Ҳарчанд уринсам ҳам кўмилган жойини хотирлай олмадим. Уни ўзларингиз излаб топинглар ва ўзаро бўлишиб олинглар». Кўп ўтмай, чол жон берибди. Бир кўза тилла дарагини эшитган уч ишёқмас уни излашга тушиб кетадилар. Боғнинг ҳамма ерини ковлаб чиқадилар, аммо сирли кўза чиқмайди. Яна эринмасдан ковлашга тушадилар, қолбуки кутилган натижа эса ҳамон йўқ. Шу тахлит боғ ичи бир неча қайта ағдар-тўнтар қилинади. Ерлар қазилавериш тупроқлари кулга айланиб кетади ҳамки, бироқ олтин кўза топилмайди. Бу орада узумзордаги тоқларнинг энг чуқур илдизларигача очиб кўмилади ва боғда ўша йили шундай ҳосил битадики, ундан бир неча кўзани тўлдиргулик олтин оладилар. Уч дангаса ота гапларининг асл маъносини, олтин – меҳнатда эканлигини тушуниб етадилар.

Топшириқлар.

У

1. Мазмунан зид бўлган гапларни боғлаган боғловчиларни топинг, шарҳланг.

Ж

2. Гапларни гап бўлаклари юзасидан таҳлил қилинг.

3. Азиз ўқувчилар, ақлли боғбоннинг тутган йўлига қандай баҳо бера-сиз, далиллар билан фикрингизни баён этинг.

4. Меҳнат ҳақида қандай мақоллар биласиз? Ўйланг, изланг, ёзинг.

5. Ҳақиқий бойлик – меҳнатда эканлигини ўз сўзингиз билан қисқача баён этинг.

Аммо, лекин, бироқ, ҳолбуки боғловчилари мазмунан зид бўлган уюшиқ бўлакларни ва гапларни боғлайди. Зидлов боғловчилари ўрнида ҳам -у, -ю, -да юкламалари қўлланилиши мумкин. Озроқ мизғиб олмоқчи бўлди-ю, танасининг зирқираб оғришидан кўзи илинмади. (С.А) Гапда зидлов боғловчилардан олдин вергул қўйилади, агар зидлов боғловчилари гап бошида келса, унда вергул қўйилмайди.

Ёзиш

62-машқ. Қўшма гап таркибий қисмларини ўзаро боғлаш учун нуқталар ўрнига аммо, лекин, бироқ зидлов боғловчиларини қўйиб ёзинг. Зидлов боғловчиларининг маънодошлиги (синонимлиги) ҳақида хулоса чиқаринг.

1. Мурод ака Анварнинг гапига ишонмадилар ... уни қийнаб сўроққа тутмадилар. 2. Нилуфардан қутулишга қутулдим-у, ... ёнимга янги келган Анвар деган боланинг ўтиргани чатоқ бўлди. 3. Мен ҳам дарсда ўқитувчиларнинг гапини диққат билан эшитаман ..., тўғриси айтсам, гоҳида кўзим ўқитувчида бўлса ҳам, хаёлим бошқа ёқларда кезиб юради. 4. Комилжон кўчага жон-жон деб чиқарди-ю, ... қўрқув унга йўл бермасди. 5. Болалар ётавериб зерикишди, ... қандай қилиб ўзларини овутишни топишолмасди. 6. Уйда тирикчилик ўша-ўша-ю, лекин Собиржоннинг феъли ўзгара бошлади. 7. Онанинг бу далдаларидан кейин Зебонинг кўнгли бир оз тинчигандек бўлди-ю, аммо узоққа чўзилмади. 8. Асаблари чарчаган қиз ўзини диванга ташлади-ю, лекин кўз юммади, калласига бири-биридан қўрқинчли хаёллар кела бошлади.

35-дарс. МУСИҚА СЕҲРИ

Ўқиш

63-машқ. Қуйидаги расмлар асосида мавзу танланг ва ижодий иншо ёзинг.

64-машқ. Қуйидаги матнлар билан танишинг. Топшириқларни бажаринг.

Муסיқа сеҳри кўнгилларга эзгулик бахш этади

Мутахассислар фикрича, фарзанд камолоти йўлида илму маърифат сингари муסיқа ва санъатнинг ҳам ўрни беқиёс экан. Дилбар куй, хо-нишга ошно тутинган болаларнинг фикрлаш қобилияти, дунёқараши ҳам бошқача бўлади.

Рубоб

Осиёнинг айрим халқлари, хусусан, ўзбекларда қадимдан кенг тарқалган торли тирнама чолғу асбоб рубобдир. Ўрта Осиё халқларига нисбатан Жанубий Хитойнинг Синьцзян вилоятида яшовчи уйғурлар ўртасида кенг тарқалган тури қашқар рубоби дейилади. Рубоб косаси казма, яъни ўйилиб, устига тери копланган, дас-тасига ипак ёки ичакдан қилинган пардалар боғланган. Рубобда бешта тор бўлиб, учтаси ипак тор, иккитаси сим тордир. Аввалда уйида рубоб ва доираси бўлмаган оила кам учрарди. Чунки санъатга ошуфта диллар, мусиқа мағзини чақа оладиган, уни дил-дилидан тушуниб ет-диган ёшлар кўп эди. Мактаб ва клубларда тўғараклар ишлаб турарди...

Афғон рубоби – ўзбек халқ чолғу асбоблари ораси-да ўзининг ташқи тузилиши билан ажралиб туради. У

жуда бой тембр товушига эгадир. Афғон рубоби нафақат республикамизда, балки Тожикистон, Афғонистон, Бухоро ва бошқа воҳаларда ҳам кенг тарқалган. Бу чолғу асбобда халқ куйлари билан бир қаторда, барча қардош композитор куйларини ҳам моҳирона ижро этиш мумкин. Афғон рубобини Бухоро рубоби ҳам дейишади. Ўзбекистонга ҳам бу чолғу асбобини Бухоролик чолғучи, созандачилар олиб келишган. Афғон рубоби қайта такомил-лаштирилгандан кейин 1960 йили Тошкентдаги Глиэр номли мусиқа мактаб-интернатида афғон рубоби синфи очилди ва кейинчалик Тошкент Дав-лат консерваториясининг ўзбек чолғу асбоблари бўлимида 1964 йили шу синф очилди. Бу синфда қашқар рубобида ўқиган талабалар олиниб, улар

шу синфни тугатишиб, бошқа вилоятларда ҳам афғон рубоби синфи вужудга келди. Бу рубоб ҳам ўзбек халқининг куй ва қўшиқларига ҳамоҳанг янграмоқда.

Танбур

Танбур – бу тан, юрак, дил, яъни юракни қитиқламоқ, ларзага солмоқ демакдир. Танбур ҳам узок асрлардан бери ўзбек, тожик ва уйғур халқларига маданий хизмат қилиб келаётган сернола ва серсадо, сероҳанг ва дилрабо миллий муסיқа чолғуларимиздан бири бўлиб, уни тинглаётган шинавандалар қалбини ларзага солиб келмоқда.

Танбурнинг косаси тут ёғочидан, дастаси эса асосан ўрик ва бошқа ёғочлардан йўнилиб, дастасига ичак пардалар боғланади, торлари мисдан тортилиб, нохун деб аталувчи металлдан ишланган мослама ёрдамида чалинади.

Ғижжак

Ғижжак – Марказий Осиё халқлари, хусусан, ўзбеклар орасида қадимдан кенг тарқалган камонча билан чалинадиган торли чолғу асбоб, косаси қовоқдан, ўртаси ковак қилиб ўйилган ёғочдан ясалади. Косанинг устига балиқ териси ё пуфак қопланади. Дастаси думалоқ бўлиб, косага яқинлашган сари ингичкалаштириб ишланади. Косага ўрнатилган темир оёқчани ижрочи тиззасига қўйиб ўтириб чалади.

Ғижжакнинг овози ниҳоятда ёқимли ва таъсирчан. Унинг гоҳ ҳазин, гоҳида шўхчан садолари инсон қалбининг энг теран, энг муқаддас туйғуларини уйғотади, ички ҳиссиётларини қўзғатади, жунбушга келтиради. Беҳаловат кўнгилларга эса ором, осойишталик бахш этади. Улуғ мутафаккир, беназир ҳаким Абу Али ибн Сино асаб касалликларини ғижжак оҳанглари билан даволаганлар.

Ғижжакнинг торлари тўрттагина. Аммо унинг бетакрор жозибаси, турфа ранг садолари кишини беихтиёр ўзига ром этади. Инсон ўзи сезмаган ҳолда эркаловчи оҳанглар асирига айланади, ўз сийратидаги илоҳий мўъжизаларни, ташвишлардан иборат суронли ҳаётнинг қудратини англаб этади. Илоҳий яратиқлар, мўъжизаларнинг энг мукаммали Ҳазрати инсон эканлиги, инсоний фазилатларнинг энг ноёби эса эзгулик ва бағрикенглик эканлигини бутун вужуди билан туюди.

Мулоқот

Топшириқлар.

1. “Жигсо” стратегияси асосида ҳар бир гуруҳ матнларни ўрганади, бириктирув ва зидлов боғловчиларини топиб, изоҳлайдилар.
2. Интернет ва бошқа манбалардан фойдаланиб, матндаги маълумотларни тўлдиринг.
3. Синфда ҳар бир гуруҳ сардорлари тақдимот тайёрлаб, ёқлайдилар, иш жараёнида кўргазмали қуроллардан фойдаланиш ўринли.

36-дарс. ХАЛҚ АРДОҒИДАГИ САНЪАТКОР

Ўқиш

65-машқ. Матнни ўқинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдириг. Бастакорнинг қандай қўшиқларини биласиз? Жуфтликда муҳокама қилинг.

Шамши Қалдаяқов – қозоқ эстрадасининг ёрқин юлдузи

Халқ орасида ҳофизлару бастакорлар жуда кўп. Лекин бир бастакорнинг қўшиқларини бутун халқ севиб куйлаши сийрак учрайдиган ҳодисадир. Бундай бастакор – буюк бастакор.

Шамши Қалдаяқов – бутун қозоқ халқига қўшиқ куйлатган бастакор бўлди.

У Жанубий Қозоғистон вилоятининг Қизилқум туманида туғилган. Отаси Қалдаяқ ҳам татарнинг гармони, қозоқнинг қўбизи билан дўмбирасини моҳирлик билан чертадиган куйчи бўлган. Шамши ёш вақтлариданоқ ажойиб қўшиқлар ёза бошлаган. Унинг қўшиқлари қозоқ эстрадасини бойитди. Жаҳон мусиқаси тарихида Штраус, Шопеннинг вальслари қандай ўрин олса, Шамшининг вальс мақомлари ҳам шундай ўрин олади. Шунинг учун қозоқ халқи Шамшини вальснинг қироли, деб аташади.

Истеъдодли Шамши Қалдаяқов машҳур бастакор, қўшиқчилик санъатининг забардаст вакили, Қозоғистон маданиятининг хизмат кўрсатган ходими, замонавий қозоқ эстрадасининг асосчиларидан бири, Қозоғистон халқ артисти каби унвонларга сазовор бўлган.

Айниқса, халқ орасида ватанпарварлик, элпарварликнинг нозик нотаси бўлган “Менинг Қозоғистоним” асари алоҳида машҳур бўлди. 2005 йили “Менинг Қозоғистоним” қўшиғи Қозоғистон Республикасининг Давлат мадҳияси бўлиб тасдиқланди.

Ёшу қари, қандай касб соҳиби бўлмасин, қайси миллат вакили бўлмасин, барчасини бирдай ўз қўшиқларига маҳлиё эта олган Шамши қўшиқлари билан ҳамиша барҳаётдир.

Топшириқ:

Интернет ва бошқа манбалардан фойдаланиб, ўзингиз севган санъаткор ижодини ўрганинг.

Айирув боғловчилари: ё, ёки, дам, гоҳ, хоҳ, баъзан.

Бу боғловчилар асосан такрорланган ҳолда қўлланилиб, гап бўлаклари ва гапларни бир-биридан ажратиш ҳамда воқеа-ҳодисанинг олдин-кейинлигини кўрсатиш учун қўлланилади. Масалан, *гоҳ олмазор, гоҳ шафтолизор, гоҳ теракзорлар орасидан ўтиб борардим. (Х.Т)*

Ё.., ...ё, ёхуд...,ёхуд, ёки ... ёки, гоҳ ... гоҳ, дам ... дам, бир ... бир, баъзан ... баъзан, хоҳ ... хоҳ боғловчилари айирув боғловчиларидир. Улар баён этилган фикрнинг саналган нарса, белги, хусусият ҳаракатлардан фақат биттасига алоқадор эканлигини кўрсатиб, уни бошқалардан ажратади.

Қиёсланг: *Анжир ва анор олинг* (икки хил мева олинг маъносида). Такрор қўлланувчи айирув боғловчилари кетма-кетлик маъносини ифодалайди: *Баъзан булбулнинг, баъзан каккунинг ёқимли овози кишига ором бағишлаб, баргларнинг шивир-шивирига жўр бўлади.*

Такрор қўлланувчи боғловчилардан олдин, агар улардан бири гап бошида келган бўлса, вергул қўйилади: *Гоҳ дарахт шоҳида, гоҳ бута остида, баъзан майса ичида қандайдир шитирлаши, ниманингдир секин ҳаракатидан чиққан овоз эшитилади. Ўрмон ҳеч қачон жимжит бўлмайди.*

37-дарс. ВИРТУАЛ ОЛАМ

Ўқиш

66-машқ. Матнни ўқинг, мазмунини қайта ҳикоя қилинг. Топшириқларни бажаринг.

Ижтимоий тармоқлар интернет алоқаси пайдо бўлиши билан бир вақтда ривожлана бошлаган. Бугунги кунда Facebook, Twitter, LinkedIn, ВКонтакте, Одноклассники – дунёни энг машҳур ижтимоий тармоқлари ҳисобланадилар. Инсонлар бу тармоқлар орқали бир-бирлари билан танишадилар, дўстлари ва қариндошларидан бохабар бўлишадилар, фотосуратлар билан алмашишадилар. Хуллас, ижтимоий тармоқлар бизнинг бугунги ҳаётимизнинг ажралмас қисмига айланиб бормоқдаки, гўё унингсиз ҳаёт йўқдек. Мабодо сиз ижтимоий тармоқлардан бирига уланишни хоҳласангиз, агар фотосуратларни юклашни хоҳласангиз, башарти ўз профилингизни тармоқдан бутунлай ўчиришни хоҳласангиз, ижтимоий тармоқ ходимлари сизга ёрдам беришадилар.

Мулоқот

Ёзиш

Топшириқлар.

Ж

1. Матндаги қўшма гап таркибидаги содда гапларни эргашиш (тобелаш) муносабати асосида боғлаган боғловчиларни топинг ва тушунтиринг.
2. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар орасидаги тиниш белгиларининг қўлланишига диққат қилинг ва изоҳланг.

Я

3. Матн мазмунидан қандай хулоса чиқардингиз, Интернет тармоқлари нимага зарур, фикрингизни ҳаётий мисоллар орқали ёзма баён этинг.

38-дарс МЕН ВА ИЖТИМОЙ ТАРМОҚЛАР

Ўқиш

67-машқ. Берилган матнни ўқинг ва фикр-мулоҳаза юритинг.

Ижтимоий тармоқларнинг зарари ҳам борми?

Ижтимоий тармоқлар, айниқса, ўсмир ёшларга маънавий ва психологик жиҳатдан салбий таъсир этади, чунки айнан ўтиш давридаги ўсмирларда турли ахборий хуружлар натижасида оғувчанлик куч-

ли бўлиши кузатилади. Ижтимоий тармоқларга қарамлик натижасида ўсмирларда, ҳатто вояга етган инсонларда ҳам жамиятдан узоқлашиш, виртуалликка мойиллик устунлиги, асабийлик вужудга келади. Энг ёмони шундаки, ҳозирги кунда ёшларнинг 90 фоизи асосий ахборот манбаи сифатида Интернетга мурожаат қилади. 49 фоиз компьютер ўйинлари зўравонлик ва ёвузликни тарғиб қилаётир. Шу боис ёшларни ижтимоий тармоқнинг салбий

оқибатларидан асраш учун уларда ахборот истеъмоли маданиятини шакллантириш, миллий манфаатларимиз ва қадриятларимизга ҳурматни кучайтириш олдимизда турган долзарб вазифа ҳисобланади. Шунинг учун ёшларда миллий доменимиздаги сайтлар, ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш, мустақил фикр юритиш кўникмасини шакллантириш, ҳолис ва ноҳолис ахборотларни бир-биридан фарқлаш, зарарли маълумотларга қарши иммунитетни кучайтириш кенг жамоатчилик ҳамкорликда фаолият юритиши мақсадга мувофиқдир.

Ёзиш

Мулоқот

Савол ва топшириқлар.

Ж

1. Матндаги кўтарилган масалага қандай қарайсиз?

Г

2. Ҳаётга назар ташланг, ёшлар орасидаги асабийлашиш, бир-бирига нисбатан зулмкорликда ижтимоий тармоқларнинг роли борми? Матн асосида ўз қарашларингизни кичик муҳокама матни орқали баён этинг ва синфдошлар орасида тақдимот қилинг.

Я

3. Матндаги боғловчиларни аниқланг, турини шарҳланг.

-ки (-ким), чунки, гўё, гўёки, токи, агар, башарти, гарчи, яъни, шунинг учун, мабодо эргаштирувчи боғловчилар қўшма гап таркибидаги содда гапларни эргашиш (тобелаш) муносабати асосида боғлайди:

Эргаштирувчи боғловчилар маъноларига кўра қуйидагича:

1. Аниқловчи боғловчилари: -ки (-ким), яъни.

2. Сабаб боғловчилари: чунки, шунинг учун.

3. Чоғиштирув боғловчиси: гўё, гўёки.

4.Мақсад боғловчиси: токи.

5.Шарт ва тўсиқсизлик боғловчилари: агар (гар), агарчи, гарчи, гарчанд, башарти, мабодо.

Ўқиш

68-машқ. Берилган матнни ўқинг ва сарлавҳа қўйинг. Топшириқларни бажаринг.

Бугун мен Google-дан дунёқарашимни кенгайтириш йўлида фойдаланаман. Масалан, биз куни кеча ҳайвонот боғида ўрнатилган камерада суратга туширилган видео орқали Африка филлари қандай овқатланишини кузатдик. Бир неча кун олдин эса, Ниагара шаршарасига онлайн саёҳат қилгандик. YouTube орқали эса нарсаларнинг қандай пайдо бўлиши ҳақидаги мультфильмни томоша қилдик. Ozon.ru орқали эса, ухлашдан олдин ўқийдиган исталган китобимизни осонгина топа оламиз. Агар бир неча кунга ажралишимизга тўғри келса, Viber орқали қанча истасак, шунча гаплашамиз.

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Ўйланг, фикр юритинг, ижтимоий тармоқлардан қандай фойдаланмоқ лозим, фикрингизни қисқа ёзма баён этинг.
2. Мавзу танланг, шу мавзу асосида онлайн саёҳат қилинг.

Кесимларнинг от-кесим, феъл-кесимларга бўлиниши ва шахс-сонда тусланишини мисоллар билан изоҳлай олишни ўрганамиз.

Ёзиш

69-машқ. Қуйидаги гапларни кўчиринг ва бош бўлақларни аниқланг.

1. Бу китобларни мен ўқидим. 2. Сиз китобларни ўқинг ва сўзлаб беринг. 3. Уларнинг ишларига сиз аралашманг, аммо ишнинг боришини кузатинг. 4. Улар Бўстоннинг олдига боришдилар. 5. Ундан ҳол-аҳвол сўрашдилар. 6. Жонни жонга бериб мен қушларга дон сепдим.

Топшириқлар.

У

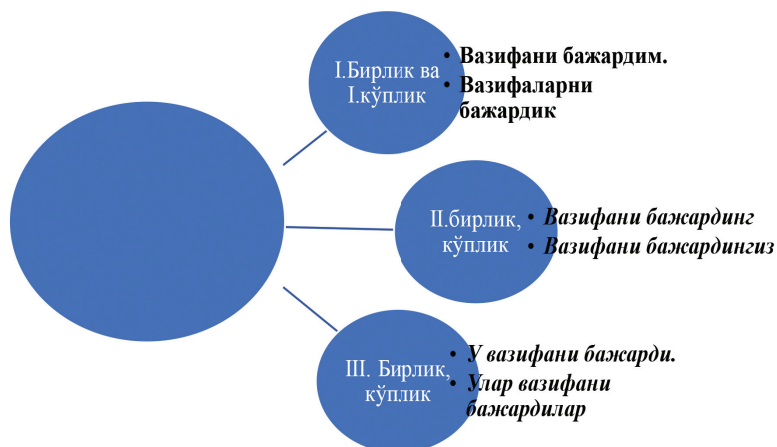
1. Кесим ва унинг ифодаланишини мисоллар билан изоҳланг.

Я

2. Кесим ва унинг турлари ҳақида маълумот беринг.

3. Кесимларнинг тусланишини ўзингиз мисоллар билан тушунтиринг.

39-дарс. ИНТЕРНЕТ – АХБОРОТ МАНБАИ

70-машқ. Чизма билан танишиб чиқинг. Топшириқларни бажаринг.

Ёзиш

Савол ва топшириқлар.

Ж

1. Юқоридаги чизма ҳақида фикр билдиринг.

Я

2. Кесимларнинг тусланишини мисоллар билан изоҳланг.

3. Сиз бошқача чизма ҳосил қилиб кўринг.

4. Кесимлар қайси сўз туркумлари билан ифодаланади?

Феъл-кесимлар тузулишига кўра икки турга бўлинади: содда феъл-кесим ва мураккаб феъл-кесимлар. Мураккаб феъл-кесимлар икки қисмдан яъни етакчи ва кўмакчи феъллардан иборат бўлади. Масалан: Одамлар бирин-кетин тарқала бошладилар. Биз томонларга ҳам бориб турунг. Содда феъл-кесимлар: мустақил феъллар содда феъл-кесим бўлиб келади. Масалан: ўтирмақ, ишламоқ, сўзламоқ;

Ўқиш

71-машқ. Матни ўқинг ва сарлавҳа топинг.

Компьютер технологиялари ва Интернет тармоғи турмушимизда кўп қулайликлар яратади, жамиятнинг турли соҳаларини тараққий эттиришга хизмат қилиш билан бирга, ундан нотўғри ва мақсадсиз фойдаланиш катта муаммоларга олиб келиши мумкинлигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлайди. Президентимиз таъкидлаганидек, Интернет – бу катта бир дўкон. Дўконга борганда, одам хоҳлаган молини сотиб олади. Интернетни ҳам шундай бир бозор, яъни ахборот бозори, – деб тушунишимиз керак.

Ёзиш

Ўқиш

Топшириқлар.

1. Компьютер ҳаётга енгиллик киритганми? Матн ҳақида фикрингизни айтинг ва матн мазмунига мос саволлар тузинг.
2. Ўзингиз матн тузинг ва кесимларини изоҳланг.

40-дарс. “ЎРГИМЧАК ТҶУРИ”ДАН ЭҲТИЁТ БЎЛИНГ**72-машқ. Матни диққат билан ўқинг.****Виртуал олам – эҳтиёт бўл, болам!**

XXI аср техника тараққиёти асри. Бу асрда инсон қўли билан яратиладиган кашфиётлар инсонларнинг жамиятда яшашини енгиллаштириб, уларнинг ҳаёт мазмунини таъминлаб бермоқда. Интернет тармоғида инсонларнинг виртуал муҳитдаги хатти-ҳаракатлари, уларнинг ўзаро суҳбатларини таъминловчи ижтимоий тармоқлар ҳам шундай кашфиётлар сирасига киради.

“The Roal Pingdom” таҳлилий компанияси маълумотларига кўра бугунги кунда Ер юзида 2,1 миллиард интернетдан фойдаланувчилар бўлиб, шундан 44 фоизи (922,2 миллион) Осиё минтақасига тўғри келмоқда. Бу кўрсаткич Европада 23 фоиз (476,2 миллион), Шимолий Америкада 13 фоиз (271,1 миллион)га яқин, Африкада 6 фоиз (118,6 миллион), Яқин Шарқ минтақасида 3 фоиз (68,6 миллион), Австралияда эса 1 фоиз (21,3 миллион)ни ташкил этади. Шулардан тахминан етти юз миллион аҳоли

ижтимоий тармоқдан фойдаланади, бу эса дунё аҳолисининг тахминан 10% ни ташкил этади.

Мамлакатимизда Интернет тармоғидан фойдаланувчилар сони кўпайиб бораётгани бизни қувонтиради, албатта. Аммо ҳар бир кашфиётнинг ижобий томонлари билан бир қаторда унинг салбий тарафлари мавжуд. Бунинг ижтимоий тармоқлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Ҳозирги кунда ижтимоий тармоқлардан фойдаланувчиларнинг кўпчилигини ёшлар ташкил этишини ҳисобга олсак, “ўргимчак тўри”нинг салбий тарафлари айнан ёшларга таъсир ўтказишини кўришимиз мумкин. Бугун дунё аҳолисини ларзага солаётган, миллий маданиятни йўқ қилаётган глобаллашув жараёни ижтимоий тармоқларда ўз салбий таъсирини шундай ўтказмоқдаки, мафкуравий иммунитетни шаклландириб қолмоқда.

Хўш, ижтимоий тармоқларнинг тузилиши қандай ва унинг салбий жиҳатлари нимада? Ижтимоий тармоқларнинг тузилиши, схемаси жуда содда бўлиб, шахсий саҳифалари, асосан, микроблог, баҳо, фотография, меҳмон, байрамлар, реклама ҳамда қидирув бўлимларидан иборат. Ижтимоий тармоқлардан фойдаланишда, асосан, ёрқин ранглардан фойдаланилади. Мисол учун ижтимоий тармоқларнинг энг кўзга кўринганларидан бири “Facebook” тармоғини олсак. Бугун “Facebook” ижтимоий тармоғидан фойдаланувчилар сони 1 миллиардни ташкил этади. Бу эса мажозий маънода аҳоли сони бўйича дунёда Хитой ва Ҳиндистондан кейинги учинчи виртуал мамлакат ҳисобланади.

Ижтимоий тармоқдан фойдаланувчи киши тармоқдаги бошқа иштирокчилар билан виртуал ҳолатда мулоқотга киришгани сабабли, ўзини реал мулоқотдагидан кўра анча эркин ҳис қилади, шахсий саҳифасини ўзини хуш кўрган расмлари билан тўлдиришга, мақтов гапларини ёзишга ҳаракат қилади. Бир сўз билан айтганда, у виртуал дунёда ўзини идеал тасаввур этади, бу эса унинг реал жамиятда инсонлар билан мулоқотида кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради.

Ҳозирги кунда мобилли алоқа воситаларидан нафақат катта ёшдагилар, балки аҳолининг энг ёш қатлами бўлмиш мактаб ўқувчилари, лицей ва коллеж талабалари ҳам фойдаланмоқда. Мобилли алоқа воситасининг афзал жиҳатлари унинг кўп функциялилигида, лекин ушбу афзалликлар бугун мактаб, лицей ҳамда коллеж ўқувчиларининг зарарига хизмат қилмоқда.

Хўш, Интернет ва ундаги ижтимоий тармоқларнинг салбий оқибатларини олдини олиш чоралари қандай? Ўқув даргоҳларида ахборот хуружи, ижтимоий тармоқларнинг салбий жиҳатлари мавзусидаги маъруза ва семинар-тренинглари узлуксиз равишда ташкил этилса, оммавий ахборот воситаларида ижтимоий тармоқларнинг салбий жиҳатлари доимий ёритиб борилса ва энг асосийси, ота-оналар фарзандларининг

тутаётган мобил алоқа воситаси, ўтказаетган бўш вақтларини доимий назорат қилиб боришса, ёшларни “ўргимчак тўри” га ем бўлишликдан сақлаган бўламиз.

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини “Жигсо” стратегияси асосида сўзланг.
2. Гуруҳларда “Т-жадвали” асосида Интернет тармоқлари ҳақида баҳс-мунозара ўтказинг.

Интернет тармоқлари	
Афзалликлари	Камчиликлари

73-машқ. Матнни давом эттиринг.

Биз бугун иншога режа тузишни ўргандик. Режадан кейин эпиграф ёзилади. Ҳаммамиз режадан кейин ёзиладиган эпиграфни танладик. Синфда иш бошладик, аммо қўнғироқдан кейин уйда давом эттиришга берилди.

Топшириқлар.

1. Матнни ижодий давом эттиринг ва мазмунини қайта ҳикоя қилинг.

2. Матн бўйича саволлар тузинг ва таъриф беринг.

3. “Биринчи иншом” мавзусида иншо ёзинг.

41-дарс. ДЎСТЛИК ПОЙДЕВОРИ

Ўқиниш

74-машқ. Матнини ўқинг ва от-кесимларни аниқланг.

Жанубий Қозоғистонда турли миллат вакиллари яшайди. Ўз эрки, Ватани бўлган ва киндик қони тўкилган жой ҳар бир миллатнинг она Ватани ҳисобланади. Шунга кўра юртимизда бир юз ўттиздан ортиқ миллат вакиллари ҳаёт кечирилади. Ватанимиз чиройи кундан-кунга ортмоқда. Ҳар йили биз “Ўзбек халқининг тили, маданияти ва анъаналари куни” ни байрам сифатида нишонлаймиз. Бу байрамда фақат ўзбеклар эмас, бошқа миллат вакиллари ҳам иштирок этадилар. Отабоболаримиз қадимдан шу ерда яшаганлар. Осмонимиз, динимиз, урф-одатларимиздаги ўхшашликлар туфайли биз барча миллат вакиллари билан оға-ини, қариндош, жондош бўлиб кетганмиз. Дўстликнинг мустаҳкам пойдевори остида аҳил, меҳр-оқибат билан яшамоқдамиз. Дўстлик пойдеворининг бузилишига йўл қўймаймиз.

Топшириқлар.

Я

1. Матнинг мазмунини сўзланг ва дўстлик ҳақидаги шеърлардан парчалар келтиринг.

Ж

2. Дўстлик ҳақидаги мақолларни келтириб, ўз сўзингиз билан изоҳланг.

Я

3. “Дўстсиз бошим – тузсиз ошим” мақолига изоҳ беринг, фикрингизни ёзма баён қилинг.

42-дарс. БИР ВАТАН, БИР ТАҚДИР

75-машқ. Матни диққат билан ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

Миллатлараро тотувлик

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда мустақиллик йилларида Президентимиз раҳнамолигида миллатлараро аҳиллик ва конфессиялараро тотувликни мустаҳкамлаш, маънавий-ахлоқий тарбияни кучайтириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бу барча соҳаларда олиб борилаётган кенг кўламли ислохотлар, халқимиз турмуш даражасини янада юксалтириш йўлидаги эзгу саъй-ҳаракатларнинг муҳим асоси бўлиб хизмат қилаётир.

Бугун юртимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бир оила фарзандларидек тенг ҳуқуқлилиқ ҳамда ўзаро ҳамжиҳатлик шароитида яшаб, Ватанимизни янада равнақ топтириш йўлида меҳнат қилиб келишмоқда. Уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини таъминлаш, таълим олишлари, қизиқиш ва лаёқатлари бўйича касб-ҳунар эгаллашлари, маданиятлари, анъана ҳамда қадриятларини сақлаш, ривожлантиришлари учун барча зарур шарт-шароитлар

яратиб берилган. Бундай эътибор натижасида кўп миллатли халқимизнинг бой тарихий-маданий мероси қайта тикланди, кадр топди.

Барча миллат вакилларининг давлат бошқаруви, ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий жараёнларда эркин иштирок этиши кафолатланди. Бундан ташқари, умумтаълим мактабларимизда таълимни беш тилда олиб бориш йўлга қўйилгани, кўп сонли миллатлар тилида газета-журналлар чоп этилаётгани, радио ва теледастурлар эфирга узатилаётгани алоҳида эътиборга лойиқ.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда 150 дан зиёд миллий маданий марказлар фаолият юритяпти. Президентимиз ташаббуси билан мазкур марказлар фаолиятини мувофиқлаштириш, уларга амалий ва услубий ёрдам кўрсатиш мақсадида 1995 йил Қозоғистон халқи Ассамблеяси ташкил этилган. У жамиятимиздаги тинчлик ва осойишталик, миллатлараро тотувликни янада мустаҳкамлаш, миллий ва умумбашарий анъаналарни раванқ топтириш, уларнинг мазмун-моҳиятини кенг тарғиб қилишга баҳоли қудрат ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда. Ташкил этилаётган кўплаб тадбирлар, концерт дастурлари, кечалар, фестиваллар, кўрик-танловлар, конференциялар шулар жумласидандир. Масалан, “Қозоғистон – умумий уйимиз”, “Ватан ягонадир, Ватан биттадир”, “Қудратимиз – бирлик ва ҳамжиҳатликда” каби шиорлар остидаги фестиваллар кўп миллатли юртимизнинг чинакам дўстлик байрамига айланиб улгурган, десак, муболаға қилмаган бўламиз. Ҳар йили миллий айёмларимиз ҳам марказимиз бошчилигида миллий маданий марказлар билан биргаликда муносиб нишонланмоқда. Шунингдек, Қозоғистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинган санага бағишлаб илмий-амалий конференциялар, учрашувлар ўтказиш йўлга қўйилган. Булар сирасига миллий маданият кунлари, декадалари, миллий байрамларни ҳам киритиш мум-

кин. Дарҳақиқат, мамлакатимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элат вакиллари ягона оила бўлиб, Ватанимиз равнақи йўлида сидқидилдан меҳнат қилиб, бундан рағбат, файзу барака топмоқдалар. Зеро, бағрикенглик тинчликнинг бош мезони бўлса, тинчлик тараққиёт гаровидир.

(Газетадан)

Топшириқлар.

1. Кесим ва унинг турларини аниқланг.
2. Гуруҳларда матнни муҳокама қилинг, “Қадриятлар спектри” стратегияси асосида матнни таҳлил қилинг.
3. “Бирлигимиз ярашган”, “Ќозоғистон – дўстлик макони” мавзуларида эссе ёзинг.

43-дарс. ДЎСТЛИК – ТИЛ ВА ДИЛ БИРЛИГИ

76-машқ. Матнни ўқинг.

Дўстлик ва садоқат тушунчалари бир-бирига маънодош ва бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлган сўзлардир. Тўғрироғи, садоқат бу – дўстлик дегани, дўстлик эса садоқат демакдир. Зеро, араб тилидан кириб келган садоқат сўзи дўстлик маъносини ифода қилади. Чунки, ҳақиқий дўст садоқатли бўлади. Содик дўст деган сўз ҳам шундан келиб чиққан. Садоқат, дўстлик киши учун насиб қилиши мумкин бўлган неъматларнинг энг яхшилари билан биридир, деб айтсак хато қилмаган бўламиз. Бу неъматни фақат ҳақиқий дўсти бор одамгина тўлақонли ҳис қила олади.

Дўстлик шундай бир дарахтдирки, уруғи вафо, шохлари умид, япроқлари саодатдир...

(Одобномадан)

Топшириқлар.

1. Матнни ижодий давом эттиринг.
2. “Дарахт – илдизи билан, Одам – дўстлари билан”, “Дўстинг – бойлигинг” мавзусида эссе ёзинг.

44-дарс. СОҒЛОМ БЎЛАЙ ДЕСАНГ.

77-машқ. Берилган маттни ижодий таҳлил қилинг.

Далада маккажўхори, кунгабоқар, нўхат ва шолилар суҳбат қуришди. Осмонга қараб бош кўтарган маккажўхори нўхатни туртиб, силтаб ўзини мақтай кетди. Шоли билан кунгабоқар уларнинг гапларини тингладилар. Маккажўхори: “Менинг донларим ва поям, ҳатто, попукларим жуда фойдали. Сенинг зараринг бор, фойдангдир йўқ. Қани сўзла, ҳолингни баён этгайсан. Бир оз тузлансам, – деди маккажўхори, – молларни семиртираман, жўхориларимни қишин-ёзин одамлар ейишади. Турли енгил таомларга ҳам қўшишади. Турган битганим кони фойдадир.

Попукларим ошқозон, буйракка ва ичакларга фойда келтиради. Сен-чи? Ер бағирлаб, сувсиз дон боғлайсан. Пўстингдан ажратиб оладилар, ични дам қилишдан бошқасини билмайсан. Бир паловга онда-сонда солишади,” – деб даkki берди.

– Нўхатвой, – деди гуруч, – Мени ўриб-ўриб бошимни қашқа қилдилар, танамдан ўзгани бошқа қилдилар, барчага бирдайман,

палов билан ҳамдамман. Уларнинг гапларини эшитган кунгабоқар бир хўрсиниб олди ва:

– Мунча керилдинг, мақтандинг. Сендан ўтганлар ҳам бор. Мени доим катта-кичик олади, қўлларида қўймайди, чиройли халтачаларга соладилар, сотадилар.

Кенг далада суҳбат қуриб толмаймиз, бу нима? Камситманг, бир-бирингизни аҳил бўлсангиз, енгасиз, қадрингизга етишади.

Ёзиш

Топшириқлар.

Я

1. Матнни ўқинг ва ўз сўзингиз билан қайта ҳикоя қилинг.
2. Гапларнинг кесимларини топиб қўчиринг ва уларнинг гапдаги вазифаларини аниқлаб, тагига чизинг.
3. Ўзингиз мустақил матн тузинг.

Г

4. Гуруҳларда семантик карта тузинг.

Кесим гапнинг эгаси билан шахс ва сонда мослашади. Шунинг учун эганинг шахси ва сони ўзгарса, кесим таркибидаги шахс-сон қўшимчалари ҳам ўзгаради. Кесимнинг шахс-сон қўшимчалари билан ўзгариши кесимнинг тусланиши дейилади.

Ўқиш

78-машқ. Қуйидаги шеърӣй парчани ўқинг ва кесимларини аниқланг.

Хазон яфроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида сарғардим.
Кўруб, раҳм айлагин, эй лола руҳ, бу чехраи зардин.
Сен эй гул қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз.
Аёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим.
Латофат гулшанида гул киби сен сабзу хуррам қол.
Мен гарчи даҳр боғидан хазон япроғидек бордим.

Ёзиш

Топшириқлар.

Ж

1. Шеърни ифодали ўқинг.
2. Шеърӣй парчани шарҳланг. Кесимларнинг шахс-сонини аниқланг. Ажратилган сўзларга диққат қилинг ва уларнинг қайси гап бўлаги эканлигини изоҳланг.

Икки бош бўлакли гапни синтактик таҳлил қилиш тартиби.

1. Гапнинг мақсадига кўра тури.
2. Ҳис-ҳаяжон гап (ҳис-ҳаяжон гап таҳлил қилингандагина айтилади).
3. Икки бош бўлакли гап, бир бош бўлакли гап.
4. Ёйиқ содда гап, йиғиқ содда гап.
5. Грамматик асосини топиш.
6. Аввал бош бўлаклар, кейин иккинчи даражали бўлакларнинг ҳар бири ҳақида қуйидагилар кўрсатилади:
 - а) қайси сўроққа жавоб бўлади?
 - б) гапнинг қайси бўлаги?
 - в) нима билан ифодаланган?
 - г) гапнинг қайси бўлаги билан боғланган?
7. Эга гуруҳи, кесим гуруҳи.

Таҳлил намунаси

Биз дам олиш куни ўқитувчимиз билан музейга борамиз.

Дарак гап, икки бош бўлакли гап, ёйиқ содда гап, грамматик асоси – *Биз борамиз.*

биз – ким? сўроғига жавоб бўлади, эга, олмош билан ифодаганган, кесим билан боғланган;

борамиз – нима қиламиз? сўроғига жавоб бўлади, кесим, феъл билан ифодаланган, эга билан боғланган;

дам олиш куни – қачон? сўроғига жавоб бўлади, пайт ҳоли, сўз бирикмаси билан ифодаланган, кесим билан боғланган;

ўқитувчимиз билан – ким билан? сўроғига жавоб бўлади, воситали тўлдирувчи, кўмакчили от билан ифодаланган, кесим билан боғланган;

музейга – қаерга? сўроғига жавоб бўлади, ўрин ҳоли, от билан ифодаланган, кесим билан боғланган;

Эга гуруҳи – *биз*, кесим гуруҳи – *дам олиш куни ўқитувчимиз билан музейга борамиз.*

45-дарс. ДАРДЛАРГА ДАРМОН

Ўқиш

79-машқ. Матни ўқинг ва ижодий ёндошинг.

Кўк пиёз иштаҳа очувчи кўкат сифатида истеъмол қилинади. У инсон организми учун ниҳоятда зарур оқсил моддаси, С витамини, углевод моддаларга бой ҳисобланади. Кўк пиёз барра бўлганда, хомлигича овқат билан истеъмол қилинади.

Пиёзнинг шифобахшлиги шундаки, у микробларни йўқотади, цингга касаллигининг олдини олади. Пиёз тўғраганда чиққан фитоцидлар

грипп микробларини ўлдиради, сочни бақувват ўстиради.

Кўк пиёз салқин хонада сақланади. Ҳарорат ноль даражада бир ҳафта мобайнида ранги ва мазасини ўзгартирмайди. Пиёзнинг яшил ранги ўзгарган бўлса, ундан фойдаланилмаган маъқул. Ёз кунлари икки-уч кундан ортиқ сақланган кўк пиёз ўз хусусиятларини йўқотади. Кўк пиёзни таом билан кунига 3-4 дона истеъмол қилиш жуда кони фойда бўлади.

Топшириқлар.

1. Уч гуруҳга бўлининг. Матнни ҳам учга бўлинг ва ўзингиз танлаган қисм ҳақида фикр билдиринг. Кўк пиёз истеъмол қилганмисиз? Унинг фойдали томонларини тушунтиринг.
2. Кесимларнинг тусланишини тушунтириб ёзинг.
3. Ўзингиз истаган гапларни таҳлил қилинг.

80-машқ. Матнни ўқинг. Матн мазмунини гуруҳда муҳокама қилинг.

Болалар учун нонуштанинг фойдаси

(Тиббий маслаҳат)

Болаларнинг нонуштаси ҳар кунлик ҳаракатлари ва ўқишни қай даражада ўзлаштиришларига таъсир қилади. Кунни яхши нонушта билан бошлаган болаларнинг мактабда яхши ўқишлари ва танловсиз истеъмолга хоҳиш билдирмасликлари маълум бўлган.

Нонуштада тоза меванинг шарбати ёки сут, пишлоқ, тухум, кепаги олинмаган унли нон истеъмол қилиш жуда фойдали. Нонушта қилмаган ўқувчиларнинг фикрини жамлашда қийналишлари, беҳузур бўлишлари ва қондаги қанд миқдори пасайиб, янада тез чарчашлари кузатилган. Уйқу ҳам етарли бўлмаса, стресс (тушкунлик, руҳий босим) гормонлари ортади ва керагидан зиёд калория истеъмолига замин ҳозирлайди.

Тадқиқотлар нонуштанинг имтиҳон баҳоларига ҳам таъсир кўрсатишини тасдиқлади. Нонушта қилиш одатини давом эттириш болаликдаги депрессия ва гиперактивлик борасида ҳам ҳимояловчи таъсирга эгадир. Нонушта билан кунни бошлаган болаларнинг диққат ва зеҳни ўткир бўлади.

«Бола – одоби билан азиз» китобидан

Ёзиш

Савол ва топшириқлар.

1. Сиз нонушта қиласизми?
2. Биз ўқиймиз, ўрганамиз ва баҳслашамиз стратегиясидан фойдаланиб, кесимларнинг шахс-сонини таърифланг.
3. Кесимларнинг буюриш, хабар бериш ва бажарилиши шарт бўлган ҳолатларини билдиришини изоҳланг.

Эга ва кесим бир хил сон ва шахсда келиши мумкин.

Масалан: Мен суҳбатлашдим. Биз суҳбатлашдик. Улар суҳбатлашдилар.

1. Феъл-кесим I ва II шахсда доимо мослашади. Масалан: Факультатив машғулотларга мен қатнашяпман. Биз ҳосил байрамига тайёрландик.

2. Аммо феъл-кесим III шахсда ҳамма вақт мос бўлавермайди. Масалан: Бола кимнингдир йўталидан чўчиб уйғонди. Деҳқонлар баҳорги ишларини бошлаб юбордилар.

Баъзан кўпликдаги эга шахсни эмас, нарсა-буюмни билдирса, феъл-кесим мослашмайди. Масалан: Ўтлар баҳор келиши билан кўкарди.

46-дарс. ЭҲТИЁТКОРЛИК – СОҒЛИК ҒАРОВИ

Ўқиш

81-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг.

Дўконда

1. Чиройли тахланган расталарда ял-ял ёниб помидор, кўм-кўк майса рангли бодринг, нақшиндор олма, лимонсимон ноклар, қаҳрабо узумлар кўзларни қамаштиради. Ўйланиб қоласан. Қайси бирини харид қилмай, мазаси ҳам тил ёрар бўлади. Димоққа урилган ҳидлардан маст бўласан. Дилларинг яйраб кетади.

2. Бу меваларнинг генетик ўзгаришга учраганлигини, менимча, ҳеч бир кимса тан олгиси келмайди. Дастурхон кўрки

бўлсин деб, икки баробар қимматига оламиз. Буларда фойдадан кўп кони зарар бўлади. Буларни ҳатто қуртлар ҳам тарк этади. Инсон боласи ейди. Ахир, меваларга химикатларни ўзимиз берамиз.

3. Иссиқхоналарда етиштирилаётган помидор, бодринг, қулупнай, райхон ва кўкатларнинг ҳаммаси сунъийликка айланди. Лимонни иссиқхонада етиштирганини истеъмол қилиб кўрганмисиз? Пўсти қуруқ, сувлари кам, тахир бўлади.

Савол ва топшириқлар.

1. Матнни “БББ” стратегияси асосида ўрганинг.
2. Сиз меваларнинг бузилишини кузатганмисиз? Мева ва сабзавотларнинг қандай сақланишини таърифланг, тақдимот ўтказинг.
3. Гапнинг кесимларини аниқланг ва шахс-сондаги ҳолатини таърифланг.

82-машқ. Қуйидаги матн жумлаларини давом эттиринг.

Олимжон дадасига молларни парвариш қилишда ёрдамлашади. Ем-хашак ва озиқ-овқатларига семиртирадиган дориворлар, минераллар солиб беришадилар. Уларнинг моллари бошқаларнинг молларига қараганда семиз бўлади. Гўштдор моллар зотига кирган бу молларни улар бир йил давомида парвариш қилиб гўштга топширадилар.

Савол ва топшириқлар.

1. Матн мазмунини хаёлингизда тасвирлаб, қайта ҳикоя қилинг.
2. Бу молларнинг гўштлири ўзгарадими? Истеъмол қилиб кўрганмисиз? Сиз қандай фикрдасиз? Инсонлар кўриниши ва ҳолатида генетик таомларнинг таъсирини кузатганмисиз?
3. Гуруҳларда “Оқилнинг олти қалпоғи” стратегиясини қўлланг.

Кесим шахс-сон қўшимчалари билан тусланади.

От-кесимлар шахс-сон қўшимчаларини олганда бир хил сонда қолмайди, улар ҳар хил кўринишда тусланади. Масалан: Бобо ва чўпонлар, Алихон акалар стол атрофида бор эди.

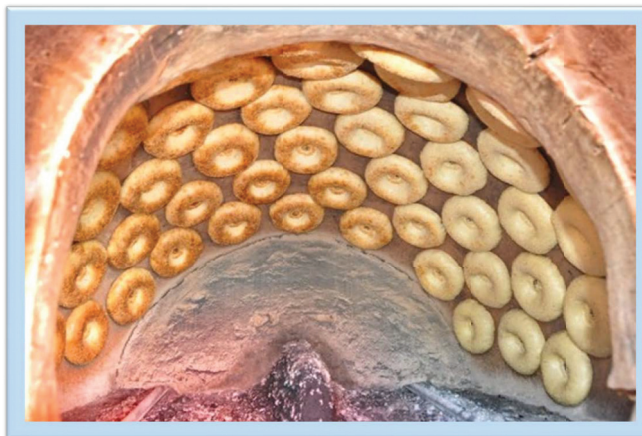
47-дарс. НОН БЎЛСА БАС, ЎЗГАСИ ҲАВАС

Ўқиш

83-машқ. Матни ўқинг ва феълларига эътибор беринг.

Буғдой бошоқларининг ёқимли шивирлашидан кўзларинг қамашади. Олтин бошоқларнинг комбайн тегирмонига тушишини кўрганмисиз... Шошмай қаранг. Бу тегирмонга ҳар бир буғдой бошоғи тушади. Тегирмон ундан нон тайёрланади. Тандир нонининг ёқимли ҳиди одамга ҳузур беради. Нон ушоғи ҳам нондир. Нонлар ҳар хил бўлади. Ширмой нон, патир нон,

кулча нон, мой патир кабилар жуда машҳурдир. Ҳар доим нонлар кишини ўзига тартади. Ялтираган юзи, тандир оловидан қизарган бетидан бир тўйиб ўпнинг келади. Мана шу нонда ҳам ўзгаришлар бор бўлса керак. Ҳозирги кунда ўзгаришсиз, айнан, ҳеч қандай қўшилмаларсиз нарсанинг ўзини топиш қийиндир... Албатта, унга туздан ташқари, сунъий хамиртуриш, кўтарилиши учун керакли зираворлар солинади. Рақобат майдонида нон тайёрловчи тадбиркорлар ким ўзарга нон тайёрлайди. Бундай нонлар бир кундаёқ ўз сифатини йўқотиб бормоқда. Нон ўртасидан нохуш ҳид таралади, бундай нонларни истеъмол қилиш мумкинми?

Чин фазилят топди деҳқон нон билан,
Дилда шодлик, белда дармон нон билан,
Сийланаркан барча меҳмон нон билан,
Аҳли инсон сурди даврон нон билан.

Пўлат Мўмин

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини қайта ҳикоя қилинг.
2. Матн мазмунига мос саволлар тузинг ва матндан асосий мазмунни ифодалаган гапни кўчиринг.

3. “Тандирда нон ёпиш” мавзусида матн тузинг ва феълнинг майллари топинг.
4. Феъл майллари изохланг.

Сўзловчининг баён этаётган фикрига муносабати майл дейилади. Ўзбек тилида уч хил майл бор: 1) хабар майли; 2) буйруқ-истак майли; 3) шарт майли; Бўлишли ва бўлишсизлик, замон, шахс-сон шакллари ва маънолари кесимлик учун зарурий қисмлардир. Шунинг учун истаган гапдаги кесим таркибида, албатта, бўлишли-бўлишсизлик, майл, замон, шахс-сон маънолари (кўпинча қўшимчалари ҳам) бўлади.

84-машқ. Матнни ўқинг.

Оламга машҳур олим ва подшоҳ Улуғбек Мирзо кунлардан бир кун ўз амалдорлари билан сафарга кетаётган экан.

Мирзо Улуғбек йўл ёқасида ётган нон бурдасини кўради ва дарров отдан тушади ва нонни олиб қўйнига солади.

Вазир: “Нега бизга буюрмай, ўзингиз отдан тушдингиз?” – деб сўрайди. Улуғбек: “Нонни дастлаб мен кўрдим, уни ердан олишни бировга буюриш нонга нисбатан ҳурматсизлик бўларди”, – деб жавоб берган экан.

Дарҳақиқат, халқимиз хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо бўлсин, нонни азалдан ҳурмат қилади, уни ҳамма нарсадан афзал, азиз ва муқаддас деб билади. Удум ва анъаналаримизга биноан ҳатто нонни дастурхонга тескари қўймайдилар, унинг устига бошқа нарсалар қўйиш мумкин эмас. Ноннинг устидан ҳатлаб ўтиш гуноҳ саналади. Буларнинг барчаси нонни эъзозлаш, исроф этмасликдан келиб чиққан яхши одатлардандир.

«Х.Даврон кутубхонаси»дан

Ёзиш

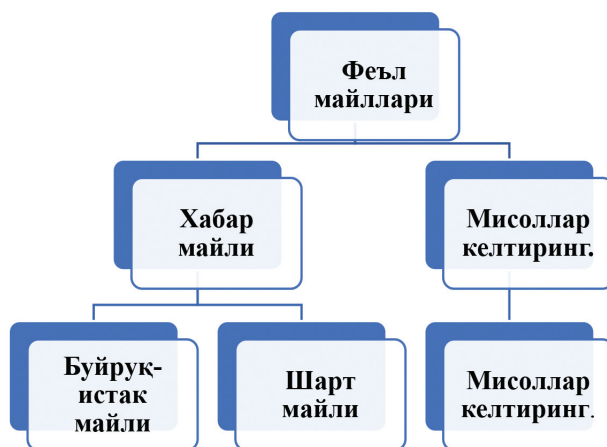

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини сўзлаб беринг.
2. Матн асосида саволлар тузинг.
3. Феъл майллари аниқланг ва ҳосил бўлишини тушунтиринг.
4. Матнни “Жигсо” стратегияси асосида ўрганинг. Ҳар бир гуруҳ ўзига топширилган вазифага кўра фикрларини ёзма тақдимот этиши лозим.

85-машқ. Қуйидаги чизма билан ишланг. Феъл майлларини тушунтиринг. Жуфтликда ишланг.

Топшириқлар.

1. Феъл майлларини қатнаштириб матн тузинг.
2. Матнни ўз сўзларингиз билан қайта ҳикоя қилинг.

86-машқ. Қуйидаги сўзлардан буйруқ-истакни, хабар ва шартни билдирган феъллар ҳосил қилинг.

Ўқи, юбор, ташла, айт, бошла, йўлла, ёз, ёдла, тур, тарқат, ишла, сана, севин, тортди, хабарла, югур, хотирла, бажар.

Топшириқлар.

Г

1. Сўзлардан бирикмалар ҳосил қилинг ва бирикмалар иштирокида гаплар тузинг.
2. Буйруқ-истак майлидаги феъллар қатнашган матн тузинг.
3. Матннинг мазмунини сўзланг. 3-4 та гапларни кўчириб ёзинг.

48-дарс. РЕЖАЛИ ИШ БУЗИЛМАС

Ўқиш

87-машқ. Ўқинг. Топшириқларни жуфтликда бажаринг.

1. Аввал ўйла, кейин сўйла. 2. Машиналар тинимсиз ишласин!.. 3. Тинимсиз ишласанг, ишни тезроқ тугатасан. 4. Аввал ўйлансанг, ишларингни пухта, режали ва пишиқ бўлганини кўрасан.

II. 1. Устозингиз кўп билим берсинлар. 2. Устозингиз кўп билим берадилар. 3. Устозингиз кўп билим берсалар, сиз кўп илм сирларини билиб оласиз.

III. 1. Мен ўқитувчи бўлай. 2. Мен ўқитувчиман. 3. Мен ўқитувчи бўлсам, орзуим ушалади.

Ёзиш

Топшириқлар.

Ж

1. Ҳар бир бўлимдаги гапларнинг майлларини аниқланг.
2. Сўзловчининг буйруқ ва истагини ифодаловчи гаплар тузинг.

88-машқ. Нуқталар ўрнига *-ай, -гин, -син, -айлик, -инг* қўшимчаларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг.

1. Терим суръатини куч... тир.... Бутун куч пахта теримиға сафар-бар этил... ! 2. Дўстим, бугунги ишни эртаға қўйм.... Ҳаммамиздан ўқитувчимиз хурсанд бўл.... 3. Карима ручкангни бериб тур.... Биз топшириқни ёзиб ол ... , бу талаблардан ишнинг давомида фойдалан... Сиз эса бу китобни ўқиб тур.... 4. Томошада биз ҳам қатнаш ... , – деди ўқувчилар. Майли, – деди синф раҳбаримиз, – тайёргарлик кўравериш ... 5. Ҳар бир иш пухта, режа асосида бажарил... 6. Мақолани ўзингдан бошқаларға ўқима... 7. Бошлаган ишингни охириға ўзинг етказа.... 8. Ҳар бир ишимизда бир янги талаб бўл... 9. Офтоб нур соч... , бутун борлиққа, яшна... олам, янгра... қўшиқ, бўл... доимо тинчлик! 10. Ўзгалар ғамин чекма... одам, Онга нолойқдир инсон деган ном.

Ёзиш

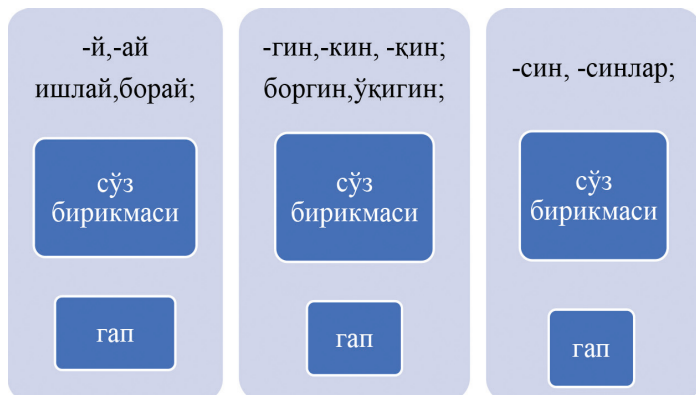
Топшириқлар.

Ж

1. Буюриш маъносини ифодалаган феълларни таърифланг.
2. *-ай, -гин, -син, -айлик, -инг* қўшимчалари ёрдамида **бормоқ, келмоқ** феълларини тусланг, яъни уларни шахс ва сон бўйича ўзгартириб ёзинг.
3. Феълларнинг майл муносабатларига мисоллар келтиринг.

89-машқ. Қуйидаги чизма билан ишланг.

Буйруқ-истак майллари-нинг хабар ва шарт майллари-дан фарқини таққосланг.

Топшириқлар.

1. Иккинчи гуруҳ буйруқ-истак майллари билан аввал сўз бирикмаларини ҳосил қилинг, кейин шу бирикмаларингиз иштирокида гаплар тузиб ёзинг.
2. Учинчи гуруҳ буйруқ-истак майллари-нинг ҳосил бўлишини мисоллар билан изоҳланг.

Ўқиш

90-машқ. Қуйидаги матнни давом эттиринг.

Зеҳнингни бир жойга қўйиб ўқигин. Тиришқоқликка амал қилгин. Ўқитувчининг тушунтиришларини диққат билан тингла, унинг топшириқларини сидқидилдан бажар. Машғулотларда ўзингни яхши, ишонч билан тутгин. Машғулотларга кечикма, диққат билан вазифани бажаргин.

Меҳнатда, ўз синфдошларингга ёрдамлашгин, ўртоқларинг орқада қолса, уларга яқиндан ёрдам бергин, ишларини енгиллаштирасан.

Ўқитувчи ва навбатчи ўқувчиларнинг талаб ва шартларини бажаришга интилгин.

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матнга сарлавҳа топинг, ўз сўзларингиз билан мазмунини сўзланг.
2. Буйруқ-истак муносабатини билдирган феълларни таърифланг ва ҳосил бўлишини тушунтириб ёзинг.
3. Ўқувчиларга қўйиладиган шартлардан яна қайсиларини биласиз, уларни матнга киритинг.

Ўқиш

Ёзиш

91-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Қўлингдан келса, қилар ишларингни бир нафас кечиктирма.
2. Олим бўлсанг, олам сеники.
3. Бори элга яхшилик қилғилки, мундин яхши йўқ...
4. Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ!
5. Ишинг бўлмаса, китоб ўқи, ҳуснихат олсанг, хатинг чиройли чиқади.
6. Ерни боқсанг, ер сени боқади.
7. Ер яхши ишланса, ҳосил мўл бўлади.
8. Ёлғон айтиб фойда кўрсанг, охирида зарар кўрасан.

Мулоқот

Топшириқлар.

1. Гапларни ўқинг ва феълларини аниқланг.
2. Шарт майли ва хабар майлларини бир-бирига таққосланг.
3. Феъл майллари иштирокида ўзингиз мустақил гаплар тузинг.

Ўқиш

92-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчиринг.

1. Ҳаёт сабоқларини этолмасанг ёд, уни ўргата олмас ҳеч бир устод.
2. Омон бўлсин оғайнилари, омон бўлсин дўстларнинг бари.
3. Мени кутгил ва мен қайтарман.
4. Фақат кутгил жуда интизор.
5. Муҳитни ўраган қалин зулматни фақат кураш машъали йўқотади.

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Гапларнинг кесимини топинг ва уларнинг майлларини аниқланг.
2. Феълларнинг шарт майли ҳақида маълумот беринг.
3. Ўзингиз мустақил гаплар келтиринг.

Иш-ҳаракатнинг бажарилиш шартларини билдиради, феъл майли ўзига хос қўшимчалар олиб, шахс-сонда ва замонда ўзгаради.

Ўқиш

Ёзиш

93-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва шарт муносабатли гапларни аниқлаб кўчиринг.

1. Агар ҳаёт узук бўлса, кўзи муаллим, Агар ҳаёт шоир бўлса, сўзи муаллим. 2. Мен сўзимнинг устидан чиқсам, барча муаммолар ҳал бўларди. 3. Биз бошқаларнинг ишларини бажарсак, режаларимиз осон амалга ошади. 4. Меҳнатдан қўрқма, миннатдан қўрқ. 5. Агар дўстларинг юз ўгирса сендан, демакки ўзингда мақтаниш, кибр-ҳаво бор. 6. Керак бўлса ҳақиқат учун, ўзингни фидо айларсан.

Сўзлаш

Топшириқлар.

1. Машқлардаги гапларни ўқинг ва улардаги феъл майлларини аниқлаб кўчиринг.
2. Шарт майли феълларининг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.

Қўшма гаплар таркибида шарт майли шакли, асосан, шарт ва пайт маънолари билан қўлланилади. Лекин маълум матний шароитда, чунончи, қани энди, кошки, кошкийди, қандай яхши, яхши бўларди каби тилак-истак ифодаловчи сўз ва бирикмалар билан бирга келган ҳолларда шарт майли мустақил содда гапнинг кесими бўлиб кела олади, тилак-истак маъноларини ифодалайди.

Ёзиш

94-машқ. Қуйидаги чизмаларни мисоллар билан тушунтиринг.

Мулоқот

Топшириқлар.

Г

1. Феъл майлларининг уч турига мисоллар келтиринг.
2. Феъл майлларининг бир-биридан фарқини изоҳланг.
3. Тузган гапларингиз асосида матн яратинг ва феълларнинг замонларини изоҳланг.

Ўқиш

95-машқ. Қуйидаги ҳикматли сўзларни ўқинг.

Гар иш ақлу тадбир билан ҳал бўлур,
Яраш ёв билан, жангдан афзал эрур.

Ҳарчанд ўқибсен – илмдонсан,
Агар амал қилмадинг – нодонсан...

Агарчи эсанг қанчалик паҳлавон,
Урушдан яраш яхшидир ҳар қачон.

Устига китоб ортилган эшак –
На олим ва на донодур, бешак.

«Тафаккур гулшани»дан

Сўзлаш

Савол ва топшириқлар.

У

1. Иш-ҳаракатнинг юзага келиш шартини ифодалаган феъллар ҳақида фикр билдиринг.

Г

2. Шеър мазмунини ўз сўзингиз билан тушунтиринг.
3. Илм ва унинг фойдаси ҳақидаги фикрларга сиз қандай қарайсиз?

49-дарс. ОВҚАТЛАНИШ ОДОБИ

Ўқиш

Ёзиш

96-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва феълларнинг шарт маъносини билдиришини изоҳланг.

1. Биз бормасак, сизлар келмасангиз, меҳр-оқибат йўқолади-да.
2. Жаҳлдан кексаясан, кулгидан яшарасан. 3. Жаҳлинг чиқса, ўзингни бос! 4. Ёғоч кессанг – узун кес: йўнса бўлур, темир кессанг – қисқа кес: чўзса бўлур. 5. Халол меҳнат билан дунё топсангиз, роҳатда яшайсиз. 6. Яхши бўлсанг – яшарсан, насибангни ошарсан. 7. Боланинг бармоғи оғриса, онанинг юраги ачийди.

Сўзлаш

Топшириқлар.

У

1. Шарт майлларининг ҳосил бўлишини мисоллар билан таърифланг.
2. Гапларнинг маъно ва мазмунига эътибор беринг ва уларнинг фойдали хусусиятларини таърифланг.
3. Ўзингиз мустақил шундай гаплардан мисоллар келтиринг.

Ўқиш

97-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва феълларини аниқланг.

Овқат ҳазм бўлиши мураккаб физиологик жараёндир. Овқатни иштаҳа билан есангиз, у танага яхши сингади.

Овқатланаётган пайтингизда китоб, газета ўқилса, ҳазм безлари иши ва меъда шираси ажралиб чиқиши тўхтайдиган, иштаҳа йўқолади, овқатдан лаззат ололмайсиз. Одам таомни еб туриб, бирор нарса ўқиганидан луқмани чала-чулпа чайнаб ютади. Чала чайналган овқат меъдага тушиб, яхши ҳазм бўлмайди. Бундан ташқари овқат пайтида одам пайқамай керак эмас нарсани ютиб юбориши ва ҳалқум, қизилўнгачни шикастлаб қўйиши мумкин.

Шуни унутмаслик керакки, дастурхон устида ўқиш атрофдагиларга ҳурматсизлик бўлади. Зеро, овқатланиш маданияти умумий маданиятнинг бир қисмидир.

Сўзлаш

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матннинг мазмунини ўз сўзингиз билан баён этинг.
2. Овқатланиш одоби, қоидалари юзасидан тақдимот ўтказинг.
3. Матндан феъл майлларини топинг ва уларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан таърифланг.

Феъл ўзак ёки асосга қўшилиб келган (-са) қўшимчаси шарт майли шаклини ясайди. -са қўшимчаси, феълда сўз ясовчи ёки нисбат ва бўлишсизлик қўшимчалари бўлса, шу қўшимчалардан кейин келади. Чунончи: кўрсам, ёзсам, ишласангиз, кўришмасам, ёздирмасанг, ишлатмасангиз каби.

Ўқиш

98-машқ. Қуйидаги жадвални диққат билан ўрганиб, шарт майли феълнинг шахс-сон маъноларини ўзгартирувчи қўшимчаларни аниқланг.

Шахс-сон	Бирлик	Кўплик
I шахс	Мен ўқисам, олсам	Биз ўқисак, олсак
II шахс	Сен ўқисанг, олсанг	Сиз ўқисангиз, олсангиз
III шахс	У ўқиса, олса	Улар ўқисалар, олсалар

Ёзиш**Топшириқлар.**

1. *Демоқ, кетмоқ, ишламоқ, кечикмоқ, келтирмоқ* каби туб ва ясама феъллар танлаб, уларни шарт майлида тусланг. Бу феъллар иштирокида гаплар тузинг.
2. Шарт майлларининг ўзига хос белгиларини мисоллар билан таърифланг.

-са+бўлмоқ, -са+керак каби шакллардаги бирикмаларда *-са* қўшимчаси шарт, истак маъноларига эга эмас. Бу бирикмалар имконият (*-са+бўлмоқ*) ва тахмин (*-са+керак*) маъноларини ифодалайди.

Ўқиш

Сўзлаш

99-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва феъл майлларига хос хусусиятларни изоҳланг.

I. Халқинг учун тўккали йўқми бир қошиқ қонинг?

Ватанинг тупроғидан ширин эканми жонинг?

Ўғлим, бу оғир кунлар бир кун ўтиб кетади.

Лекин қўрқоқнинг шаъни минг йилларга етади. (Ҳ. Олимжон).

II. 1. Барча олиш-беришлар бундан кейин тугаса керак. 2. Бу ишнинг бошланиши бўлса керак. Айнан ўзи шундай бўлмаса керак. Бунга ҳеч ким йўл бермаса бўларди. 3. Меҳнат қилсанг, роҳат кўрасан. 4. Олтин йўлда қолса ҳам, билим йўлда қолмас. 5. Билимли бўлай десанг, қунт билан ўқи. 6. Олим бўлсанг, олам сеники. 7. Камтар бўлсанг, ош кўп, манман бўлсанг, тош кўп. 8. Нонни катта тишласанг ҳам, гапни катта гапирма. 9. Ёв қочса, ботир кўпаяр. 10. Эл қочса бировдин, эл ёмони бил они, Аҳволида идбор нишони бил они, Феъл ичра улус балойи жони бил они, Олам элининг ямон ямони бил они. (А. Навоий)

III. 1. Кун совуқ. Қор ёғса керак. 2. Фикрингиз аниқ, буни келгусида исботлай олсангиз керак. 3. Беморнинг аҳволи яхши. Тез кунда тузалиб кетса керак. 4. Онамдан телеграмма келди. Эрта-индин ўзи ҳам келиб қолса керак. 5. Жангчилар шай. Буйруқ кутишаётган бўлса керак.

Буйруқ-истак майллари буюриш, илтимос мазмунини билдиради.

50-дарс. ҲИКМАТЛАР ВА ФОЙДАЛИ НАСИҲАТЛАР

Ўқиш

100-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва уларнинг феълларини аниқланг.

Интизомли бўлгин, ҳар бир нарсанинг ўз вақти бўлсин. Билимсизлик билан ишга киришсанг, Фойдаси бўлмайди қанча тиришсанг. (Асад Тусий).

Сўзлар эса сендан каттароқ бир оз, Яхшироқ билсанг-да, қилма эътироз. (Саъдий Шерозий).

Гулфурушга хушдир бўстону гулзор, Ўтинфуруш кўнглин хушлар тиканзор. (Хисрав Деҳлавий).

Ким агар дўстлар билан якдил бўлур, Барча мақсуди ҳосил бўлур.
(Фаридиддин Аттор).

Ёрқин юлдузли бўлмоқ сен – менинг қўлимизда, Ёмонлик истама-
санг, юлдузимиз ёруғдур (Н. Хисрав).

Офтоб қанчалик бўлса ҳам равшан, Бир парча булут ҳам беркитар
баъзан. (А. Санойй).

Ҳар сабрнинг охири зафар, ҳар аччиқнинг кетидан шакар. (Жало-
лиддин Румий).

Ёшликда биз шогирд, ўзгалар устод, Сўнгра устод бўлиб, дилни эт-
дик шод. (Умар Хайём).

Ёзини

Топшириқлар.

1. Гаплардан ўзингиз истаганларни кўчириб ёзинг ва улардаги феъл-
ларни таърифланг.
2. Берилган гаплар мазмуни асосида матн тузинг.

1. Буйруқ майли иккинчи шахс бирлик сон шаклининг -гин қўшимчали ва бундай қўшимчасиз (яъни, ўқи ва ўқигин) кўринишлари орасида маъно фарқлари деярли йўқ.

2. Буйруқ майли иккинчи шахс кўплик сон шаклининг -нг, -инг, (ишланг, ёзинг) кўриниши, асосан, ҳурмат маъно бўёғи билан иккинчи шахс бирлик сон маъносида қўлланилади. Сен ишла, – кўпол муносабат, сенсираш. Сиз ишланг – ҳурмат, -ингиз, -инглар (ишлангиз, ишланглар) қўшимчалари орасида маъно фарқи жуда оз. Ишланглар шакли сенсираш – кўплик маъно бўёғига эга. Ишлангиз шаклида кўтаринкилик, китобийлик, ҳурмат бўёқлари мавжуд.

3. Учинчи шахс кўплик соннинг -синлар кўриниши (ишласинлар) кўпинча ҳурмат маъно бўёғи билан бирлик сон маъносида қўлланилади.

Ўқиш

101-машқ. Матни ўқинг ва феълларини аниқланг.

Бу ботқоқликда тирикчилик қилиш осон бўлмас. Бир йил қийна-
лишади. Кейинги йиллар осон бўлса ажаб эмас. Уруш тугасин, саройлар
битиб кетади. Абдухалилни Қувасойга жўнатаман, шартнома қилиб
келсин. Ишчиларга нима зарур бўлса, биз юборайлик. Ғишт керакмас,
семон пойдеворнинг устига пахса урсак, антиқа девор бўлади. Ҳамма
ўз деворини ўзи уради. Бўлди. Иш битди... (Саид Аҳмад).

Ёзиш

Мулоқот

Сўзлаш

Топшириқлар.

Ж

Я

1. Матнни ўз сўзларингиз билан қайта ҳикоя қилинг.
2. Буюриш маъносини билдирган феълларни гаплар билан ёзинг ва феълларнинг ҳосил бўлишини изоҳланг.
3. Мустақил буйруқ-истак феъллари иштирок этган матн тузинг.

Мулоқот

102-машқ. Шеърни ўқинг ва изоҳланг.

Ким умрида сира билмаган тиним,
 Меҳнатсиз бир лаҳза туролмаган жим,
 Ғайрати бор бўла туриб, илоҳим,
 Белидан қуввати кетмасин унинг.
 Бир ишга қасд қилиб шоир ё олим,
 Хаёл суриб – кейин не бўлур ҳолим –
 Қудрати бор бўла туриб, илоҳим,
 Дилдан журъати кетмасин унинг.

Эркин Воҳидов

Топшириқлар.

Г

1. Шеърни ифодали ўқинг ва мазмунини тушунтиринг. Шоир мақсадини, истагини изоҳланг.
2. Шеърни ёд олинг.
3. Буйруқ-истак феълларнинг ясалишини изоҳланг.

Қўшма гаплар таркибида шарт майли шакли, асосан, шарт ва пайт маънолари билан қўлланилади. Лекин маълум матн шароитида, чунончи, қани энди, кошки, кошкийди, қандай яхши, яхши бўларди каби тилак-истак ифодаловчи сўз ва бирикмалар билан бирга келган ҳолларда шарт майли мустақил содда гапнинг кесими бўлиб кела олади, тилак-истак маъноларини ифодалайди.

Ўқиш

Ёзиш

103-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг.

1. “Биз ҳам йўл тайёргарликларини кўрсак (-айлик)”, – деди онам.
2. Садақайрағоч тагидаги супага жой солдириб, талабаларга шу ерда

дарс берсангиз (-инг), – илтимос қилди раис. 3. Тинчлик ва фаровонлик бўлса (-син), Ватан яшнаса (-син), диллар қувонса (-син). 4. Бу янгиликни ҳозирча айтмасангиз (-манг). 5. Одамларнинг ўзингизга қандай муомала қилишларини истасангиз (-санг), уларга шундай муомала қилингиз.

Топшириқлар.

1. Кесим таркибидаги шарт майли қўшимчаларини қавсларда берилган буйруқ майли қўшимчалари билан алмаштириб, гапларни кўчиринг.
2. Ўзингиз мустақил гаплар тузинг.

Ўқиш

104-машқ. Матни ўқинг ва буюриш маъносини аниқлашнинг фойдаларини топинг.

– Ҳув, худоё уруши бошига етсин. Қиёмат-қойим дегани шудирда-а, ўғригина болам. Ҳа, майли, шу етимларнинг ҳам пешонасига ёзгани бордир. Хўш, энди ўзингдан сўрай. Ахир, ноиложликдан-ку, шу ҳаром йўлга қадам босибсан, ўзига тўқроқ, бадавлатлироқ одамларникига борсанг бўлмайдами? Мана, шу маҳаллада Карим қори деган читфуруш бор, Одилхўжа деган пудратчи бор. Матёқуб деган кончи бор. Буларнинг давлати-ку, мил-мил. Бешиқдаги боласи ҳам четига байт ёзилган чинни косада ош ичади. Шуларнинг томини тешсанг бўлмайдами?...

– Эй, бувим тушмагур, соддасиз-да, содда, – деди ўғри. – Бойларнинг уйига тушиб бўладими, уларнинг пахсаси саккиз қават, эшиклари темирдан, ҳар биттасининг қўрасида эшакдай-эшакдай иккита, учтадан итлари бор. Бу итлар ҳовли саҳнидан битта капалак ўтса, бир ҳафта вовуллайди... Жонимдан кечибманми, ўлдирмаганда ҳам Сибир қилиб юборади.

– Бу гапинг ҳам тўғри, ўғригина болам. Аммо, лекин эҳтиёт бўл. Эл-юртинг олдида тагин бадном бўлиб қолмагин, – деди бизнинг кампир....

– Энди бу ёққа қара, ўғри болам, ҳадемай тонг ҳам ёришиб қолар. Ошхонанинг ёнидаги тутдан сирғалиб пастга туш, ўтинимиз йўқ. Ошхонадан бир замонлар боғдан келган бир-иккита тўнка бор, болтани олиб, шунинг бир чеккасини учираб бер, қумғон қўяман....

– Йўғ-е, буви, – деди ўғри, – тўнка ёриб-ку берарман, аммо чой ичолмайман, чунки кун ёришиб қолса, мени таниб қоласиз. Жуда юзимни сидириб ташлаганим йўқ, андишам бор, уяламан.

– Вой, ўлай, қутлуғ уйдан қуруқ кетасанми, болам. Бир нима олиб кет. Тўхта, нима олиб кетсанг экан, ҳа, дарвоқе, ошхонада битта ярим пудлик қозон бор. Аллазамонлар уйимизда одамлар кўп, катта қозонда ош ичардик. Худонинг ғашига тегдик шекилли, шундоқ катта, гуркираган хонадондан мана шу тўрттагина етим қолиб турибди. Эҳ-а, булар

қачон катта қозонни қайнатар эди-ю. Шунн олиб кета қол. Сотиб бир кунингга яратарсан, ўғригина болам.

Ғофур Ғулом

Ёзиш

Сўзлаш

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини ўз сўзингиз билан ҳикоя қилинг.
2. Сиз бола ва кампир суҳбатидан қандай фикрга келдингиз?
3. Буйруқ майлларни топинг ва кўчириб ёзинг.
4. Матн юзасидан гуруҳларда “Балиқ скелети” стратегиясини фойдаланиб фикр билдиринг.

Ўқиш

Ёзиш

105-машқ. Гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Сен ўқиб ололмадингми, аттанг! Майли, ўқиб олганингни айта бер.
2. Ўзига боқма, сўзига боқ. 3. Кўрпангга қараб оёқ узат. 4. Йўлингдан қайтма, ёвингдан қўрқма. 5. Шошилманг, мен бир суриштирай. 6. Масаланинг тагига етайлик. 8. Қўлингдан келмаган ишга уринма.

Топшириқлар.

1. Гаплардаги феълларни топинг ва майлларини изоҳланг.
2. Буйруқ-истак майлидаги феълларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.
3. Буйруқ-истак майли феълларининг гапдаги вазифасини аниқлаб, тагига чизинг.

Ўқиш

106-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва гуруҳларда топшириқларни ба- жаринг.

1.... замондаги иш-ҳаракат (ҳолат):

Ҳеч кутилмаган ҳодиса юз берди. Ҳаммаси жойида, ҳаммаси кўнгилдагидек кетаётган эди-я! Директоримиз тайинлаб кетганидек, ҳафтада укаларимиздан хабар олиб тургандик. Улар ҳам янги тарбиячиларга, янги ўртоқларига кўникиб қолишган эди. Билим юртидаги ишларимиз ҳам чакки эмасди. Икки марта паравозга тушиб яқин-яқин бекатларга саёҳат ҳам қилиб келдик...

2.... замондаги иш-ҳаракат (ҳолат):

Баҳор. Кунлар исияпти. Ариқлар тўлиб, сувлар оқяпти. Қушларнинг майин овози эшитилапти. Ойниса бувиникида сумалакка ҳозирлик кўришяпти. Сумалак атрофида бир неча ёш-яланглар қўшиқ ва лапарлар айтишяптилар. Болалар эса бир-бирларини қувалашиб, ҳар хил ўйинлар ўйнашмоқда.

3.... замондаги иш-ҳаракат (ҳолат):

Мен тўққизинчи синфни тугатиб, медицина колледжига ўқишга кирмоқчиман. У ерда кунт билан ўқиб, яхшигина ҳамшира бўлмоқчиман. Сўнгра халқимга сидқидилдан хизмат қилмоқчиман.

Ёзини

Топшириқлар.

1. Кесим ўтган, ҳозирги ва келаси замонларда бўла олишини эслаб, берилган гапларда иш-ҳаракат ёки ҳолат қайси замонга мансуб эканлигини ёзинг.
2. Кесимларнинг маъносини топинг.
3. Матнни давом эттиринг.

51-дарс. СОҒЛОМ ОЗУҚА

Ўқини

107-машқ. Матнни ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

Ҳозирги кунда одам организми учун 13 турдаги витаминлар зарурлиги фанда исботланган. Булар кальций, натрий, магний, калий, фосфор, йод, темир ва бошқа моддалар. Уларни биз, асосан, мева-сабзавотлар, кўкатлар ҳамда сут, гўшт, парранда, балиқ, тухум, дуккакли маҳсулотлардан оламиз. Умуман олганда, ёзги озиқ-овқатлар таркибини 28 фоиз ёғ, 55 фоиз оқсил, 17 фоиз углеводлар ташкил этиши керак. Шу боис ёз мавсумида окрошка, гўжа каби парҳезли таомларни истеъмол қилиш тавсия қилинади. Улар ҳам тўйимли, ҳам мазали.

Ёз фаслида кўпроқ суюқликлар ичиш тавсия этилади. Мутахассислар фикрича, бир кеча-кундузда инсон ўз вазнининг ҳар килограммига 30 миллилитрдан сув истеъмол қилиши керак. Масалан, 50 килограмм вазндаги одам суткасига 1,5 литр сув ичиши зарур. Суюқликлар инсон организмидаги захарли чиқиндиларни ювиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Ёзда дастурхонимизда тоблаб пиширилган сабзавотлар, янги узилган мевалар, дуккакли ўсимликлар, қайнатилган таомлар, қатиқ, творог каби сут маҳсулотлари бўлиши тавсия этилади. Бу каби минераллар ва оқсилларга бой маҳсулотлар организмда моддалар алмашувини яхшилайди, иммунитетни мустаҳкамлайди.

Газетадан

Сўзлаш

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини қайта сўзлаб беринг.
2. Матндан хабар майлидаги феълларни топинг, уларни буйруқ-истак майли феълларига ўзгартириб, матн мазмунини қисман ўзгартириб ёзинг.

Хабар майли нутқда кенг қўлланувчи замон шакллари дан иборат. Бу замон шакллари ўтган, ҳозирги, келаси замон гуруҳларига бўлинади. Ҳар бир гуруҳда бир неча замон шакллари мавжуд. Ҳар бир замон шакли ўзига хос қўшимчалар ёрдамида ҳосил қилинади, тусланиш ва маъно хусусиятларига эга.

Ўқинг

108-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва гапларнинг чегарасини аниқланг.

Ёзнинг дастлабки иссиқ кунлари бошланди Сардорнинг боғидаги қип-қизил гилос дарахтига бир гала чумчуқ учиб келиб қўнди Сардор чўнтагидан камалагини олди ва чумчуқларга кесаки отди Чумчуқлар дув этиб сайхонликка тушди

Орадан кўп вақт ўтмай чумчуқлар яна гилосга қўнди Бу гал Сардор камалакка тош қўйиб отди Шу пайт дарахт тепасидан бир чумчуқ пастга тушди Бошқалари шу вақтда-ёқ учиб кетдилар аммо биттаси орқага қайтиб ерда ётган чумчуқ устида айлана бошлади Бу чумчуқ ерга тушиб ётган чумчуқнинг шериги бўлса керак

Сардор сайхонлик этагидаги анҳорга қараб кетди Анҳорда болалар чўмилаётган эди Сардор ҳам болаларга қўшилиб чўмилди Сардор қайтаётганида ерда ётган чумчуқ устида ҳалигача чарх уриб чирқиллаб айланаётганини кўрди ва раҳми келиб кетди Сардор қилган ишидан афсусланди Кўз олдидан чумчуқнинг чирқиллаши кетмади Сардор ортига қайтди ва чумчуқни олиб парваришлади Чумчуқ тез орада қайта учиб ҳаракат қилди У соғайиб бошқаларга қўшилиб уча бошлади Энди Сардор хурсанд Сира камалак отиб қушларга озор бермасликка сўз берди

Ёзиш

Топшириқлар.

Ж

1. Матни ўқинг ва тиниш белгиларини қўйинг.

2. Боланинг қилган ишидан хурсанд бўлмаганини изоҳланг.

Я

3. Гапларнинг феълларини топинг ва майлларини аниқлаб, режа тузинг ва матн асосида ижодий баён ёзинг.

Ўқиш

109-машқ. Матни ўқинг ва феъл майлларининг турларини аниқланг.

Шоикром ухладими, йўқми, билолмади. Бир маҳал бола йиғладими ё ташқарида шамолнинг увиллаши аралаш даҳшатли бир фарёд қулоғига кирдими, англай олмай қолди. Сапчиб ўрнидан туриб кетди. Айвон чироғини ёқиши билан қулупнай пуштасида мук тушиб ётган одам гавдасини кўрди-ю, даҳшатдан қотиб қолди. Шу ондаёқ хато қилганини англади. Сим учини шартта илгакдан олиб, ҳовлига отилди. “Бошқалари қочди” деган фикри лип этиб хаёлидан ўтди. Пушталар устида сакраб-сакраб юриб бораркан, оёғи ботиб кетаётганини пайқади. Кейин букланиб ётган одамдан уч қадам берироқда тўхтади-ю, бирдан чўккалаб қолди. Бир лаҳза кўзлари олайиб тикилиб турди-да, кўксидан шамол ғувурини ҳам, ўз вужудини ларзага солувчи бир нидо отилиб чиқди:

– Ойи-и-и!

У бошидан ҳуши учиб бораётганини элас-элас ҳис қилиб ўзини ерга отди. Титроқ қўллари билан лой чангаллаганча чўккалаб кўксига муштлай кетди.

– Ойи! Ойижон!

Умри хола бир қўли билан униққан чит қўйлагининг этагини маҳкам чангаллаб ушлаб олган, этак ичидаги ҳовуч пишган-пишмаган аралаш қулупнайлар кўриниб турарди, бошқа қўли билан эса илондек симни ушлаб турарди. Шоикром унинг қулупнай қизири юққан, ёрилиб кетган бормоқларини, бўртган томирларини аниқ кўрди. Нарироқда, лойли ариқ ичида унинг калиши ётарди, чамаси, сим оёғига текканида юлқиб олмоқчи бўлган-у, у қўлига ўралашиб йиқилган эди.

Ўткир Ҳошимов

Ёзиш

Мулоқот

Тинглаш

Сўзлаш

Топшириқлар.

Ж

1. Матнни ўз сўзларингиз билан қайта ҳикоя қилинг ва сарлавҳа топинг.
2. Хабар ва дарак маъноларини билдирган феълларни аниқланг, гапдаги вазифасини изоҳланг.

Г

3. Матн юзасидан саволлар тузинг, уч гуруҳга бўлиниб ишланг.
4. Шоикромнинг иши тўғри деб ўйлайсизми? Она қотили ким?

Ўқиш

110-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва феълларини аниқланг.

Ҳар ёқдан ғам отган тошни кўраман,
 Кўзгуга берардим кечқурун сайқал.
 Кўз очсам чимирилган қошни кўраман,
 Боқдим унга тиниқ бўлган бир маҳал.
 Қачонгача поймол этиб фикримни,
 Шунча кўп кўринди ўз айбимки, мен.
 Тизза кўзгусида бошни кўраман,
 Ўзгалар айбини унутдим тугал.

Паҳлавон Маҳмуд

Ёзиш

Тинглаш

Топшириқлар.

1. Шеърларни ифодали ўқинг ва мазмунини қайта ҳикоя қилинг.
2. Шеърдан хулоса чиқаринг ва феълларининг замон, шахси-сон ва майлларини изоҳланг. Шеърни кўчиринг.

52-дарс. СУТ МАҲСУЛОТЛАРИ

Ўқинг

111-машқ. Матни ўқинг ва феълларини аниқланг.

Эчки сути

Янги соғилган эчки сути фақат мазали бўлиб қолмай, балки шифобахш ҳисобланади. У кўкрак ёшидаги болаларга ва қувватдан кетган беморларга ҳам тавсия этилади.

Эчки сутининг сизир сутидан устунлиги ҳам бор. Унда кальций, магний, темир ва марганец каби микроэлементлар кўпроқ бўлади. Эчкилар хима-хил ўтларни ейди. Шунинг учун унинг сутида витаминлар таркиби бой бўлади. Эчки сути оксидида сизир сутидаги каби аминокислоталар бор.

Эчки сутида сут қанди кам бўлганидан қорин дам бўлиб турадиган одамлар уни яхши кўтарадилар. Бу сут болаларга ҳам, катталарга ҳам фойдалидир.

Мулоқот

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини ўз сўзларингиз билан баён этинг ва феълларини топинг, майлларини аниқланг.

2. Гуруҳларда “Сут ва унинг фойдали томонлари” мавзусида тақдимот ўтказинг. Бу сутнинг сунъий сутлардан фарқларини аниқлаб тушунтиринг.

3. Хабар майли бор гапларни кўчиринг.

Ёзиш

112-машқ. Қуйидаги феълнинг ноаниқ шаклидан феъллар ҳосил қилинг.

Топшириқлар.

1. Қўришмоқ, етмоқ, термоқ, осмоқ каби феълнинг ноаниқ шаклларида -ди қўшимчали ўтган замон феъл шакли ҳосил қилинг.
2. Ҳосил қилинган феъллар иштирокида гаплар тузинг.
3. Замон шакли қўшимчаларининг имлосини изоҳланг.

Ўқиш

113-машқ. Матнни ўқинг ва феъл замонларини аниқланг.

Ота-бола орасидаги бемаъни уруш, адоват кун сари Навоийни эзарди. Ҳар икки томон қатъий узил-кесил жангларга ботинмасди. Гоҳ шиддатли тўқнашишлар рўй берар, лекин уруш тақдирини ҳал қилишдан ожиз эди.

Қари, касалманд Ҳусайн Бойқаро бир ўғлини бўйсундириб, озгина тиним олгунча, иккинчисининг устига юриш қилишга мажбур бўларди. Бундан ташқари Астрободдами, Балхдами, Марвдами, Машҳаддами бирон жойда исёнкор ўғилларнинг ёки ханжарини енг ичига яшириб турган бошқа бир ўғлининг исёнини кутарди.

Ойбек

Топшириқлар.

1. Матнни ўқинг ва мазмунини қайта ҳикоя қилинг, кўчиринг.
2. Матн асосида саволлар тузинг. Навоийнинг шоҳ ва унинг ўғиллари орасидаги муносабатни йўлга қўйишдан кўзда тутган мақсадини изоҳланг.

Иш-ҳаракат, ҳолат ўтган замоннинг **-б, -иб** қўшимчаси ҳамиша **-п, -ип** тарзида талаффуз этилади, лекин **-б, -иб** ёзилади.

1. **-ди** қўшимчасининг ўтган замонга мансуб эканлигини кўрсатиб, қўшимча маъно ифодалайди.

2. **-б, (-иб)** қўшимчаси ўтган замон маъносини ноаниқлик, ишончсизлик, хабардорлик ёки кутилмаганлик, ихтиёрсизлик маъно бўёқлари билан ифодалаб, жарангсиз ундошлар (**т, к, ч, ш, с, қ,**) дан кейин **-ди** қўшимчаси **-ти** тарзида талаффуз этилса ҳам, ҳамиша **-ди** ёзилади: *қучди, топди, этди, тўсди, боқди* каби.

-ди қўшимчаси таркибидаги **и** товуши қисқа, билинар-билинамас талаффуз этилади.

Ўқиш

114-машқ. Матни ўқинг ва феълларни аниқлаб, ёзиб олинг.

Шамол бирдан чироқни ўчирди. Кенжа ботир чироқ ўчганидан хавотирланди ва чироқ излаб йўлга чиқди. Узоқдан бир чироқнинг липиллаётгани кўриниб турарди, шу томон юрибди. Чироқ кўринган жойда катта қозон осилган ва гўшт пиширилари. Кенжа ботир уй деразасидан ичкарига мўралабди ва у ерда бир юзи оқ, бир юзлари қора одамларни кўрибди. Буларни ташлаб кетиш йигитликдан эмаслигини англаб етибди, ўз режасини амалга ошириш учун ичкарига бир неча қадам ортига қайтиб чопиб кирибди.

Ўзбек халқ эртаклари

Топшириқлар.

У

1. Матндаги асосий мақсадни англаб етинг ва мазмунини ҳикоя қилинг.

Ж

2. Кенжа ботирнинг ўғрилар тўпига қўшилишидан мақсади нима эди?

3. Воқеа нима билан тугади?

3. **-ган** қўшимчаси ўтган замон маъносини ҳаракат ёки ҳолатнинг натижаси сўзловчи ва тингловчига маълумлиги, аниқлик бўёғи билан ифодалайди: **-машқни ёзганман**. Қиёсланг: **-машқни бажарибман**. (Ўзим ҳам кутмаган эдим маъноси мавжуд).

4. Содда гаплар таркибида **-арди** қўшимчаси ўтган замон маъносини ҳаракат ёки ҳолатнинг такрорланувчанлиги, давомийлиги маъно бўёғи билан ифодалайди: *Тоҳир мактабга шу йўл орқали борарди*. Қўшма гаплар таркибида бу замон шакли ушалмаган режа, орзу, имкониятини ифодалайди: *Ёмғир ёғмаса, тоққа чиқардик*.

5. -ганди (-ган -эди) қўшимчаси ҳаракатнинг анча олдин содир бўлганлигини ифодалайди: *Шу куни борган эдик. Шаҳарга ҳам борган эдим.*

Ўқиш

115-машқ. Матнни ўқинг ва мазмунини ҳикоя қилинг.

Турсунбой қамиш қапа олдида тиззасини қучоқлаб дарвиш сифат ўтирарди. Бу ерларга одам қадами етмаган эди. У кўпдан бери биров билан гаплашмаган, дунёда нималар бўлаётганидан беҳабар эди. Совун тегмаган бетлари кир, ҳам кўрпа-тўшак ўрнини босган тўннинг титилиб кетган этаклари балчиққа беланганидан доғ босиб кетганди. Унинг маънос, бир вақтлар қизларни мафтун қилган қоп-қора кўзлари энди атрофга мунгли, маъносиз боқарди. У Зебини ёлғиз учратишни истарди. Овқат олиб келишини ялиниб сўрарди.

С. Аҳмад

Топшириқлар.

Ж

1. Матн мазмунини ўз сўзингиз билан тушунтиринг.

Я

2. Саволлар тузинг, феълларни аниқланг ва ёзиб олинг.

3. Матн мазмунига сизнинг муносабатингиз қандай бўлди?

Ўқиш

116-машқ. Мумтоз адабиётдан олинган намуналарни кузатинг ва унда -ар, -р қўшимчаларининг кўринишига эътибор беринг.

1. Оразин ёпқоч кўзимдин **сочилур** ҳар лаҳза ёш, Бўйлаким, пайдо **бўлур** юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш. (А. Навоий)
2. Ошиққан кўп **тойилур**, кўп тойилган кўп **йиқилур**. (А. Навоий)
3. Яхши дўстлар даврасида **очилурсан** ҳар замон. (Э. В.)
4. Очилса лаълингиз, шакар **сочилур**, кўриб гул ғунчанинг оғзи очилур. (Хоразмий)
5. Навоий дардлиғ назмингни аҳли дард **билур**. (А. Навоий.)

Ёзиш

Топшириқлар.

Я

1. Шеърини парчаларни ифодали ўқинг ва ажратилган сўзларни ёзиб олинг.

Ж

2. Ўзингиз шеър ёзинг ва уларни шарҳланг.

Ёзиш

117-машқ. Матни ўқинг ва мазмунини ҳикоя қилинг.

Қиш кунларининг бирида бир қўй туғиб, ўзи ўлиб қолди. Шу орада битта катта итим туққан эди. Қўзичоққа раҳмим келди-да, уни оч қолдиргим келмади. Ночор уни итга эмдириб катта қилган эдим. Бошқа қўзи қолмагани учун ўшани юборгандим.

Энди шоҳ боғбонни чақиради. Боғбондан ҳам шинни ҳақида сўрабди.

Ўтган ёзда, боғдаги узумзорга ҳар кеча бир одам ўғирликка тушиб, сизга олиб қўйган энг яхши узумдан олиб кета бошлади. Бир куни қўлимга тушса, ўлдириб, шу токнинг тагига кўмиб қўяй, деб қасд қилдим. Бир неча ой пойлаб ётдим. Шашпар тўқмоқ билан бошига урдим. Боши пачоқ-пачоқ бўлиб кетди. Буни ҳеч ким билгани йўқ. Шу ток тагига чуқур ковлаб кўмиб қўйдим, шу ток кучланиб, чунон ҳосил қилдики, баргидан ҳам узуми кўп эди. Мазасида бир оз ўзгариш ҳосил бўлди. Мен узумдан сизга юбормай, шинни қилгандим.

Халқ эртагидан

Сўзлаш

Мулоқот

Топшириқлар.

1. Матни -ди, -б, -иб, -ган, -арди, -ганди (-ган -эди) ўтган замон шакллари билан алмаштириб кўчиринг.
2. Бу ўзгаришлардан хулоса чиқаринг.

Ўқиш

Ёзиш

118-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва замон шаклларининг маъноларини аниқлаб, сўзларни кўчириб ёзинг.

Ул кетгач, кун чиқар ёруғлик сочиб,
Ундан-да сўраймен сенинг тўғрингда.
Ул-да ўз ўтидан бекиниб, қочиб,
Айтадир: бир кўрдим тушдамас, ўнгда.
Мен ўнгда кўрганда шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!
Мен йўқсил на бўлиб уни суйибмен,
Унинг-чун ёнибмен, ёниб-куйибмен,
Бошимни зўр ишга бериб қўйибмен,
Мен суйиб, мен суйиб, кимни суйибмен?

Мен суйган суюкли шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Чўлпон

-р, (ар), -моқчи, -гай, (-кай, -қай) қўшимчалари келаси замон маъноларини ҳамиша истақ, қатъийлик, гумон қаби шахсий муносабат бўёқлари билан ифодалайди. Бу шакллардан **-р, (-ар)** қўшимчаси, асосан, гумон бўёғини, **-моқчи** қўшимчаси истақ, мойилликни, **-гай, (-кай, -қай)** қўшимчаси қатъийлик, кўтаринкиликни ифодалашга хизмат қилади. Қўшимча бўёқларсиз келаси замон маъноси **-а (-й)** қўшимчалари шакли билан белгиланади.

Ёзиш

119-машқ. Гап кесимлари таркибидаги **-р, (-ар)** қўшимчасининг замон маъносини аниқланг.

1. Дарёлардан куйлаб ўтардим.
Эртакларга қулоқ тутардим.
2. Ўсар эди шоирда гоёя...
Ўпар эдим Ватан тупроғин... (Ҳ.О.)
3. Қўлларида оқ елпиғич, ой нурида ялтирар.
4. Онажоним имлаб мени, ёнларига чақирар. (А.О.)

Ўқиш

Сўзлаш

Топшириқлар.

1. Феълларни аниқланг ва кўчириб ёзинг.
2. Феъл замонларига таъриф беринг.

120-машқ. Қўйидаги шеърларни ўқинг ва фикр юритинг.

Мен Туроннинг қадим қўнғироғимен,
Жаранг берсам қир-даласи уйғонар...
Болам, кимсан, ким бобонгнинг қотили,
Билармисан туркнинг тўқсон зотини?
Томиримдан чиққудайин отилиб
Найман онанинг ноласи уйғонар.
Биров гўдак, бировлар ит боқиб боради,
Бировга гул, бировга кул ёғиб боради.

Бу бенаво дунёсидан наво тиланиб,
Мендек бир адашган дарё оқиб боради.

Ҳалима Худойбердиева

Ёзиш

Топшириқлар.

Ж

1. Шеър мазмунини ҳикоя қилинг ва феълларни аниқлаб ёзиб олинг.

Я

2. Шеърнинг таъсирли бандларини аниқланг ва изоҳланг.

3. Феълларнинг англатган маъноларини таърифланг.

Келаси замон маъносини ифодалаш билан алоқадор шаклларнинг барчаси -р, (-ар), -гай, -моқчи замон қўшимчалари, буйруқ ва шарт майллари (шакллари) эди тўлиқсиз феъли билан бирикканда армон-ушалмаган орзу, режа, тилак, имконият маъноларини ифодалаши мумкин.

Ўқиш

121-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг. Матн мазмунига мос саволлар тузиб ёзинг.

I. Қуёш уфққа ошиқарди. Узоқда, адирларнинг, сойларнинг бағрида кўланкалар тентирарди. Катта карвон йўли бўйлаб чўзилган экинзорларда шамол яшил-яшил тўлқинлар ясарди. Навоий ҳамроҳ навкарлари билан Балхга яқин сўнгги работдан чиқиб, бир неча кунлик йўлни босиб чарчаган отни зўрламай аста борарди. Бутун гавдасида ҳорғинлик сезарди, бошда эса турли хаёллар ўйнардди. Содик ҳамроҳларига гоҳо ғайри шуурий равишда бирон сўз деб қўяр, ёки бирон нарсаларга ишорат қилар, яна жим бўларди. Ҳаял ўтмай, йўловчилар Бадиуззамон бошлиқ истиқболига чиққан оломон билан учрашдилар.

Ойбек

Сўзлаш

Ёзиш

Топшириқлар.

Г

1. Навоийнинг ота-бола орасидаги муносабатларга аралашувининг сабабларини таърифланг.

2. Навоий уринишларининг натижасини изоҳланг.

3. Сиз ҳам хайрли ишлар қилганмисиз? Имконият маънолари билдирган феълларни топинг ва изоҳланг.

II. Ҳокимда ақл, виждон нишонаси қолмабди. Макрнинг, мунофиқликнинг деви ҳамма фазилатларни ўз қомига тортибди. На сўзларида маъно бор, на ишларида ҳаё бор.

Бадиузмамон бошини кўтарди, шоирнинг бутун сиймоси учқунланган алам ва ғазаб билан нафас оларди. Шаҳзода унинг юрагининг софлиги, мақсадларининг олийлигига ишонганини сўзларди. Аммо унга бўлган бутун муҳаббатига қарамай, энди сулҳ тўғрисида гап бўлиши мумкин эмаслигини қатъий билдирди.

Ойбек

Ёзиш

Топшириқлар.

У

1. Матндаги мазмунга эътибор беринг.

Я

2. Саволлар беринг ва ўзингизнинг муносабатингизни билдиринг.

3. Феълларнинг маъно муносабатларини изоҳланг.

Феъллар икки турга, яъни, от-кесим, феъл-кесимларга бўлинади ва бу феъллар шахс-сонда мослашади.

Ўқиш

122-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва от-кесимларни изоҳлаб кўчиринг.

1. Меҳнат қанчалик қийин бўлса, нони шунчалик ширин бўлади.
2. Бизда одат мана шу эди ва саодат мана шу эди. 3. Қиммат беҳикмат эмас, арзон беиллат эмас. 4. Бировда ишим бор эди, шуни кутиб турибман. 5. Бўлди қизиқ ҳангомалар, Арз этайин эмди ёзиб номалар... 6. Чойхона янги бинога кўчиб кириши ва байрамга очилиши керак эди. 7. Яхшининг гапи – мой, ёмоннинг гапи – лой. 8. Ҳосилнинг отаси – сув, онаси – ер. 9. Ҳаёт гўзал, ҳаёт мароқли, шунинг учун эрка кўнгил шод. 10. Менинг энг яқин дўстим – сен. 11. Сўз чертиб олиними ва ҳар ёқлама танланиши лозим.

Сўзлаш

Ёзиш

Топшириқлар.

Я

1. Гапларнинг кесимларини аниқланг ва уларнинг қайси сўз туркумлари билан ифодаланганлигини таърифланг.

Ж

2. От-кесимлар фақат от сўз туркумлари билан ифодаланишини далилланг.

Я

3. Ўзингиз от-кесимларнинг ифодаланишига мисоллар келтинг.

Ўқиш

Ёзиш

123-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва кесим турларини аниқланг.

– Танишайлик, мен – олма,
Номимга қулоқ солма.
Олавер, иккиланмай,
Иштаҳанг бўлсин карнай.

Рекламага ҳожат йўқ,
Таъмим роса ёқимли.
Ортганини қуритсанг,
Қишда ейсан қоқимни.

Ориф Тўхташ

Ўқиш

124-машқ. Мия фаолияти учун фойдали таомнома билан танишинг. Жуфтликда ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

Кун давомида организмнинг кераклича суюқлик қабул қилмас экан, гормонал ҳолатда ўзгариш бўлиб, зўриқиш келиб чиқади. Бу эса бош оғриғию ҳолсизлик, диққатни жамлай олмаслик каби безовталикларга ҳам сабабдир. Шу боис суюқликни канда қилманг. Газсиз сув, кўк чой, сутли чой ва

доривор гиёҳлар айна муддао.

Углеводлар миямиз «толиқмаслиги» учун «ёқилғи»дир. Сутли бўтқалар, йирик тортилган ундан тайёрланган нон ва макарон маҳсулотлари, маккажўхори, сабзавот ва дуккакли донлар углеводларга мўл.

Мева ва сабзавотлар – фикрлаш, диққатни жамлаш ва хотира учун асқотади. Булар – қорағат, маймунжон, қизил лавлаги, брокколи, қизғиш узум, қизил булғор қалампири, помидор ва кивилар.

Газетадан

Ёзиш

Топшириқлар.

Я

1. Матнни ўз сўзларингиз билан сўзланг ва кесимларни аниқлаб, турига изоҳ беринг.

Ж

2. От-кесимларнинг замон шаклини аниқланг ва таъриф беринг. Баҳор тасвирини бадиий изоҳланг.

От-кесимлар: от, сифат, сон, олмош, равиш, ҳаракат номи билан ифодаланади.

От-кесимлар тузилишига кўра икки турга бўлинади: 1. Содда от-кесимлар; 2. Мураккаб от-кесимлар.

Мураккаб от-кесимлар от, сифат, сон, олмош, равиш ва ҳаракат номларидан ташқари бўлмоқ феълини ҳам олиб келади.

Масалан: Мен ҳаммасидан хабардор бўлишим керак эди.

-а, (-й) қўшимчали ҳозирги ва келаси замон феъли билан боғлама вазифасида келган бўлмоқ феъли ҳам ҳозирги ва келаси замон маъноларига эга бўлади. Бу боғлама ҳозирги замон маъносида келганда тушиб қолиши ва шахс-сон қўшимчалари тўғридан тўғри от-кесимнинг ўзига қўшилиши мумкин:

Мен ўқувчиман. Сен ўқувчисан. У ўқувчи. Биз ўқувчимиз. Сиз ўқувчисиз. Улар ўқувчи. Бу маънода боғламали ва боғламасиз кесимлар ўзаро маънодош бўлади ва бир-бирини алмаштиради. Лекин -а, -й замон шакли замон маъносини ифодалаганда (Келаси йил бу кишига шогирд бўламан) боғлама зарур бўлади.

Ўқиш**Ёзиш**

125-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва от-кесимларни аниқлаб, гапларни ёзинг.

Лоланинг онаси шифокор. Дадаси эса мактабда – мураббий. Укаси бешинчи синф ўқувчиси. Лоланинг ўзи эса бу йил ўн биринчи синф ўқувчиси. Бу оила аъзолари жуда аҳил. Барча оила аъзолари биргалашиб дала-ҳовлиларида ишлайдилар. Лола ўзбек тили ва адабиётидан ўтказилган вилоят олимпиадасининг ғолибидир. Лолаларнинг оила аъзолари барчага ўрнақдир.

Сўзлаш**Топшириқлар.****Г**

1. Матнга саволлар тузинг ва матн мазмунини қайта ҳикоя қилинг.

Я

2. Оила аъзоларингиз аҳиллиги нимада эканлигини изоҳланг.

3. Оилангиз ҳақида матн тузинг.

53-дарс. МЕЪЁРГА ЭЪТИБОР БЕРИНГ

Ўқиш

126-машқ. Матнларни ўқинг. Қуйидаги топшириқларни бажаринг.

I. Ҳар бир киши овқатланиш миқдорини кам-кўплигига аҳамият бериши керак. Овқатланиш миқдори инсоннинг одат ва ҳазм қувватига боғлиқдир. Бунда истеъмолдан кейин қуйидаги ҳолатлар бўлмаслигига аҳамият бериш керак:

- қорин соҳасида оғирлик бўлмаслик керак;
- қорин кўпчимайдиган ва қулдирамайдиган бўлиши керак;
- қовурға бошлари чўзилмаслиги керак;
- кўнгил айнимаслиги керак;
- бир муддатдан кейин кекирганда овқатнинг мазаси келмаслиги керак;
- уйқусизлик келтириб чиқармаслиги керак.

Овқатнинг мўътадил даража ейилганлигига нафаснинг ўзгармаслиги ва томир уришининг катталашмаслигига далил бўлади.

Овқатланишда овқатланиш сонига риоя қилмоқлик керак. Агар бир кунда 2-3 марта овқат ейдиган киши кунига бир марта овқат еса ўзи заиф, қувватлари кучсиз бўлиб қолади. Шунинг учун бундай кишилар кунига уч марта овқатланиб, овқат миқдорини секинлик билан озайтирмоқлиги лозим.

II. Совуқ сув ичиш мумкин бўлмаган ҳолатлар:

- наҳорда (уйқудан турганда ичиш);
- иссиқ ҳаммом қабул қилгандан сўнг;
- иссиқ таом орасида;
- иссиқ об-ҳавода (терлаб турганда);

Бу ҳолатларда организмда ички иссиқлик кучайиб, баъзи аъзолар қизишиб туради. Масалан: жигар, ошқозон, тиш, оғиз бўшлиғи. Совуқ сув таъсирида қизиб турган аъзо ўзига совуқни кўп тортиши натижасида қуйидаги касалликлар келиб чиқиши мумкин:

- жигар циррози;
- ошқозон-ичак яллиғланиши;
- дизбактериоз;
- тиш кариеси;
- қизилўнгач ва оғиз бўшлиғи шиллиқ қавати шикастланиши.

Халқ табобати манбалари асосида тайёрланди.

Топшириқлар.

Г

1. Матнларнинг мавзу доирасини аниқланг, фикр алмашинг.

Ж

2. Матнни тажрибангизга асосланиб давом эттиринг.

3. Матнлардан от-кесимларни аниқлаб ёзиб олинг, тагига чизинг.

127-машқ. Шеърни ифодали ўқинг.

Ватан – она сўзи нақадар лазиз,
Сенсан ҳар нарсадан муқаддас азиз.
Ҳурматингни сақлар ҳар бир ўғил-қиз,
Муқаддас, мўътабар улуғ Ватаним,
Шарафлар, шонларга тўлиқ Ватаним,
Ўлсам айрилмасман қучоқларингдан.

Уйғун

Топшириқлар.

Я

1. Шеърни ифодали ёд олинг ва кўчириб ёзинг.

Ж

2. От-кесимларнинг ифодаланишини тушунтиринг.

Я

3. Ватан ҳақида шеър топинг ва ёд олинг.

От-кесимлар таркибида боғлама деб юритиладиган (-дир) кесимлик қўшимчаси бўлмоқ феъли билан бирга келади.

От-кесимлар ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замонларда ҳам келиши мумкин.

Масалан: Сизни кутиб ўтирар эдим. Улар билан кўришмоқчи эдим.

От-кесим ҳозирги-келаси замоннинг III шахсида -дир қўшимчасини олиши мумкин. Бунда ушбу қўшимча боғлама вазифасида келади. Агар гапнинг эгаси ҳам, кесими ҳам от туркумига мансуб бўлса, кесим таркибида -дир боғламаси

бўлмаса, эга билан кесим орасига тире (-) қўйилади. Акам – бригадир. Дугонам – цех бошлиғи.

Агар от-кесим таркибида -дир боғламаси бўлса (Дугонам цех бошлиғидир) ёхуд эга ва кесимдан бири отдан бошқа сўз туркуми билан ифодаланган бўлса, тире қўйилмайди: У соғувчи. У ошпаз. Гул қизил.

Ўқиш

128-машқ. Матни ўқинг ва топшириқларни бажаринг.

Бир бор экан, бир йўқ экан, жуда қадим замонда бир зағизгон бўлар экан. Ҳар йили зағизгон бир туп дўлананинг тепасига ин қўйиб, бола очар экан. Айёр тулки эса зағизгон болаларини ейиш пайида бўлар экан.

– Эй, зағизгон, агар битта болангни бермасанг, дўланангни тагидан ағдараман, – деб дўқ урар экан. Бечора зағизгон биттасини берсам бера қолай, бошқалари омон қолсин, – дер экан. Ҳар куни биттадан боласини йиғлаб-йиғлаб ташлар экан...

Ўзбек халқ эртаклари

Сўзлаш

Топшириқлар.

Ж

1. Эртакни ижодий давом эттиринг. Айёр тулкининг мақсадини таърифланг.

Я

2. Ўз мақсадингиз йўлида бировни камситиб, ҳақоратлаганмисиз?

3. Сиз одамларнинг ёлғонига ишониб, яқинларингизнинг кўнглига қаттиқ текканмисиз?

Ўқиш

129-машқ. Матни ўқинг.

Помидор ошхонамизда энг кўп ишлатиладиган сабзавотлардан биридир. Айниқса, ёз ойларида ундан тайёрланган салатларсиз тушлик ёки кечки овқатимиз кемтик бўлиб қолади.

Помидор таркибида кучли антиоксидант – ликопин бор. У бизнинг танамизни юрак қон-томир ва онкологик касалликлардан ҳимоя қилади. Ликопин помидордан кўра ундан тайёрланадиган маҳсулотларда кўп бўлади. Помидор қайнагани ёки буғда пиширилгани сари ундаги ликопин ортиб боради. Масалан, томат пастасида унинг миқдори сабзавотдагига қараганда бир ярим баравар кўп.

Бу сабзавот органик кислоталарга бой. Уни истеъмол қилган кишининг кайфияти кўтарилиб, турли асабийлашиш ва тушкунлик ҳолатларига қарши курашиш қобилияти ошади. Помидор таркибида “бахт гормони” – серотонин моддаси борлиги сабаблидир.

Ҳазм қилиш жараёнига ижобий таъсир кўрсатади. Айниқса, меъда шираси кислотаси етишмаслиги ва гастрит билан оғриган беморларга фойдали.

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Помидорнинг “ватани” ҳақида ахборот тўплаб, ёзиб олинг.
2. Бизнинг ошхонамизга яна қандай мева-сабзавотлар кириб келган?
3. Билимнинг тошга йўнилган нақшга ўхшатилиши ҳақида матн тузинг.

54-дарс. ФОЙДАДАН КЎП ЗИЁНИ ТЕГМАСИН

Ўқиш

130-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

Бир пайтда истеъмолга тўғри келмайдиган озиқ-овқатлар:

- сут билан ҳўл мевалар;
- товуқ гўшти ва сут;
- ёғли таомлар ва ширинлик;
- балиқ билан сут, қатиқ;
- балиқ билан ҳўл мевалар;
- балиқ билан сумалак;
- балиқ билан тухум;
- совуқ ичимликлар билан иссиқ таомлар;
- оғир ҳазм бўладиган таомлардан кейин тез ҳазм бўладиган таомлар ейиш.

Юқоридаги овқатлар мижоз жихатдан бир-бирига мос келмайди, яъни иккита ўта совуқ ёки ичида тез бузилувчи моддаси бор бўлиб, баъзилари ошқозонда бузуқ хилт пайдо қилади. Бунинг натижасида инсонда қуйидаги касалликлар юзага чиқиш эҳтимоли бор:

- тери касалликлари (терининг аллергия касалликлари, ҳар хил оқ-қора доғлар, песлик-витилиго);
- ошқозон ичак тизимида мижозининг ўзгариши, ҳар хил яллиғланишлар, дисбактериоз ва ич кетишлар;
- зеҳн пасайиши;

- умумий модда алмашинувининг бузилиши, камқувватлик, иммунопатия.

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини ўз сўзингиз билан таърифланг.
2. Матн мавзу доирасини кенгайтиринг.
3. “Соғлик – бебаҳо хазина” мавзусида эссе ёзинг.

Ўқиш

131-машқ. Қуйидаги шеърни ўқинг ва кесимларини топинг.

Жаҳон басту кушоди – илм бирла,
Надур дилнинг муроди – илм бирла.
Кўнгилларнинг сурури – илмдандур,
Кўрар кўзларнинг нури – илмдандур.
Керак ҳар илмдан бўлмоқ хабардор,
Бўлур ҳар қайси ўз вақтида даркор. (Фурқат)

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Шеър матнини ўз сўзингиз билан шарҳланг.
2. Кесимларини топинг ва изоҳланг.
3. Илм ҳақидаги ўзбек мақолларидан мисол келтириб ёзинг.

Ўқиш

132-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва кесимларини аниқланг.

Киши ўз олдида аниқ мақсадларини қўйиши керак. Бу мақсадлар кишида иродалилиқни тарбиялашга ёрдам бериши шартдир. Сизнинг ўз олдингизга қўйган мақсадингиз мактабни муваффақиятли тугатишдир. Демак, сиз ҳар бир дарсга тайёр туришингиз, ҳар бир ишни шошма-шошарлик қилмасдан бажаришингиз, жамоат топшириқларига жиддий қарашингиз ва фикрингизни чалғитадиган нарсалардан воз кеча олишингиз шарт. Агар шундай қила олсангиз, иродангиз мустаҳкамланади,

жасоратли бўлиб етиша олишингиз керак ва мақсадларингизга ета олишингиз шарт.

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини сўзлаб беринг.
2. Феълларни аниқланг ва кесимлик сўзларни топинг.
3. Ўзингиздаги хислатларни тарбиялашнинг йўлларини таърифланг ва матнни кўчириб ёзинг.

Ўқиш

133-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва кесимларини топинг.

Боланинг икки эртаги бўларди. Бири унинг ўзиники. Иккинчисини бобоси айтиб берган эди. Кейин биронтаси ҳам қолмади. Ўшанда у етти ёшга тўлиб, саккизга қадам қўймоқда эди. Ана бобоси унга портфель олиб берди. Бу айни пайтда оддий мактаб портфели эди. Бола буталар устидан сакраб ўтиб, бир дақиқа тўхтамай чошиб кетди. Бу ердаги тошлар ажойиб, булар ўзиники. Ҳар бир тош унга сирдош, ҳатто, мана бу чақиртиканак ҳам уники.

Ч. Айтматов

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини ҳикоя қилинг ва кесимлик сўзлари бор гапларни кўчиринг.
2. Матн юзасидан саволлар тузинг. Боланинг ҳаракатларини таърифланг.

-ники қўшимчаси матн ва нутқ шароитидан англашилиб турган нарса воқеа-ҳодиса, белги-хусусият кимга мансуб ёки алоқадор эканлигини билдирувчи сўзларни (бўлақларни) шакллантиради. -ники қўшимчали сўзлар гапда кесимдан бошқа бўлак вазифасида келганда қаратувчини эмас, балки қаралмишни ифодаб келади.

Ўқиш

134-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Мансурсга топширилган шартлар жуда оғир эди. Берилган топшириқларни бажариш эса шарт. 2. Керакли бу китобларни олиб юринг, —

деди Анвар. Дарс тайёрлашда бу китоблар жуда керак. 3. Зарур асбоб-ускуналарни жой-жойига қўйиш керак. Ҳар бир ишда тартиб зарур. 4. Мумкин сиз барвақтроқ келарсиз? Китобларни кўришингиз мумкин. 5. Муҳими, ҳар бир вазифани ўз вақтида бажаришдир. Ҳар бир тадбирни ўтказишда режасини тузиб олиш жуда муҳим. 6. Ҳозирги кўп тилларни билиш лозим.

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Гап жуфтликларидаги ажратилган сўзларни бир-бирига қиёсланг ва уларнинг фарқларини изоҳланг.
2. Кесимлик сўзларнинг маъноларини бир-бирига таққосланг.
3. Ўзингиз кесимлик сўзлар иштирок этган гаплар тузинг.

-ники қўшимчаси мен, сен олмошларига қўшилганда имло ва талаффузда бир н товуши тушиб қолади.

Ёзиш

135-машқ. Берилган гапларнинг кесимини аниқланг ва уларни ажратиб ёзиб чиқинг.

1. Ҳар бир ишда сабру тоқат керак ва матонат керак. 2. Инсон ўз олдидаги масъулиятни ҳис қилмоғи шарт. 3. Қонун олдида ҳамма бирдай жавобгар эканлигини билишингиз зарур. 4. Улуғлар даврасида айтилаётган ҳар бир сўзни илғаб олмоқ лозим. 5. Бизникидир бу чаман, бу боғлар бизники, булбуллар нағма соз этган, гуллаган бу диёр бизники. Келажак бизники, бизникидир илму фан, тараққиёт бизники. 6. Дарсларни ўз вақтида тайёрлаш зарурдир. Ваъда бердингми, ўз вақтида бажармоғинг шарт. 7. Ҳаммага бирдай муомалада, ҳурматда бўлишинг керак. Сенга қараб ўзларига тегишли хулоса чиқаришлари лозим. 8. Энди Турсунбой халқ олдида гуноҳларини ювиши керак. Икромжон Низомжонни ўз олдига чақириб масалани ҳал қилиши зарурдир.

Топшириқлар.

1. Ҳар бир гапнинг кесимларини топинг ва уларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Кесимлик сўзларнинг маъноларини изоҳланг.
3. Гапларни кўчириб, таҳлил қилинг.

136-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва кесимлик сўзларни аниқланг.

“Мажолис – ун нафоис” – бир неча шоирнинг ҳаётлари ва ижодларининг япроқларидан терилган бир гулдаста. Навоий Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшамоқда бўлган ёки дунёдан кўз юмган юзларча шоирларни, шеърига алоқа кўрсатган олим, фозилларни хотирага олади. Кўпларни танийди, кўплари билан мактублашган. Ораларида унга дўстлик ипи билан боғланганлар бўлганидек, душманлари ҳам бор. Навоий уларнинг ҳаётига, феъл-атворида, истеъдодига, юксак фазилатлари ва ожизликларига ҳолисона қарайди. Бир неча оғиз сўз билан ҳар шоирнинг ҳаёт дурдонасини, бир неча оғиз сўз билан унинг инсоний сифатини, ўзига хос аломатини кўрсатиш керак, ҳам бир неча оғиз сўз билан шоирнинг ижодига қиммат бериш керак. Инсон табиятининг порлоқ, хира, рангсиз, қора ва ҳоказо сонсиз жилвалари кўз олдида тажассумланади. Қанча ёрқин ва нодир сиймолар, қанча разил ва ожиз, қайғули ва кулгили қиёфалар унинг тасаввур ойнасида акс этади. Баъзан бир онгина шоирнинг юзидан маънодор табассум учиб ўтади. Шеър, санъат, илм аҳли – майли яхшими, ёмонми, оқилми, жоҳилми, инсонми, шайтонми – барибир сўзнинг торини чертган. Шунинг учун китобда унинг тўғрисида бир неча оғиз гапириш керак.

Ойбек

Топшириқлар.

1. Уч гуруҳ ҳосил қилинг: биринчи гуруҳ от-кесимли гапларни ёзиб, кесимнинг турлари ҳақида фикр билдирадилар.
2. Иккинчи гуруҳ: кесимлик сўзлари бор гапларни алоҳида ёзиб, уларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтирадилар.
3. Учинчи гуруҳ: матн мазмунини қайта ҳикоя қилиши ва матн асосида “Бир асар дунёга келади” мавзусида ижодий иш ёзадилар.

Сўз шакллари маънолари торайиши гапларнинг мазмунига ҳам таъсири бўлади.

Ўқиш

137-машқ. Матни ўқинг ва сўз шакллариинг маъноларини изоҳланг.

Бир замонларда шоир ўзининг кучи билан йўл ҳозирлигини кўрган эди. Бу ерлар унга жуда таниш бўлди. Бу кун шоир Ҳофиз Кўйкий юз шамли муҳташам саломхонага кирди. Бобур тўрдаги кумуш лавҳ ортидаги барқут болишларга ёнбошлаганича мутолаага берилган эди. Олим лавҳ устидаги китобга разм солар экан, ўзи топширган тортиқни таниди. Бу фавқулодда ҳадя туфайли Бобурнинг дилида қўзғалган ўша ботиний ҳаяжон, ўша ўтли таассурот ҳамон сўнмаган эди. У дўстона жилмайиб, сассиз бир ҳаракат билан жой кўрсатди. Бобур “Насойим – ул муҳаббат”нинг очиқ турган саҳифасига кўз ташлади. Бир зум ўтмай, саломхонадан шоҳнинг очиқ чехрали тиниқ овози янгради...

П. Қодиров

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Матннинг мазмунини ўз сўзингиз билан ҳикоя қилинг.
2. Гапларнинг кесимларини аниқланг ва матнга саволлар тузинг.
3. Матндаги биринчи, иккинчи, учинчи гапларни кўчириб ёзинг ва таҳлил қилинг.

Ўқиш

138-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг, бирликларнинг маъносини аниқланг.

1. Бу ердаги ўтлар ҳамиша зангори бахмални эслатади. Бу ер – Бахмал қишлоғи (Ш. Р.). Бахмал қирлар, кенг далалар кўм-кўк, Кўклам нафаси билан суғорилгандир. 2. Нима, бу уйда сени бир кимса эзаяптими, хўрлаяптими? Бир кимсанинг сўзини кўтаролмасанг, – деди онаси. (Ч.). 3. Шоира нарсаларини йиғиштириб, синфдан чиқиб кетди. Унга бир нарса бўлдимми? 4. Шундай одамлар борки, бир гапда-ёқ ўз фикрини тўла баён этади. 5. Собиржон унга бир гап айтибди. Бир гапнинг таъсир кучини ўзида сезгандай бўлди. 6. Сардор ўзининг умрини болаларга бағишламоқда. 7. Бир умр яхшилигингизни унутмайман. 8. Бу ишлар, бу ижод бир умрга татийди.

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Бирликларнинг маъноларини бир-бирига қиёсланг ва маъноларнинг кенгайишини тушунтиринг.
2. Гапларни ёзинг ва гап бўлаклари юзасидан таҳлил қилинг.
3. Ўзингиз мустақил гаплар тузинг ва сўз маъноларининг торайиши ва кенгайишини таърифланг.
4. Қуйидагилар билан танишинг, мулоҳаза юритинг. Сиз ушбу қоидаларга риоя қиласизми?

Овқатланишнинг умумий одоблари

Азиз болалар, қуйидагилар овқатланишнинг умумий одобларига киради:

1. Ейиладиган таом ҳалол йўл билан топилган, яхши ва тоза бўлиши керак.
2. Таом ейишдан олдин қўлларни ювиш ва оғизни чайиш.
3. Таомни ўнг қўли билан ейиш.
4. Ўртадаги идишдан овқатланаётганда ўз олдидан олиб ейиш, бошқалар олдидagi нарсаларга қарамаслик ва ҳожатидан ошиғини емаслик.
5. Дастурхон атрофида тоза ва покиза кийимда ўтириш.
6. Луқмани кичикроқ олиш, катта луқма олиш ва яхши чайнамай ютиш ўта одобсизлик ва соғлиқ учун зарардир.
7. Бошқа бир кишининг еяётган таомига ва олган луқмасига қарамаслик.
8. Оғзига солинган овқатдан суяк ва бошқа нарсалар чиқса, оғиздан олиб дастурхонга қўймаслик. Ўзгалар эътиборини қаратмаслик учун шундай қилинади. Нонни ерга ташламаслик, нон устига товоқ ва бошқа идишларни қўймаслик.
9. Бир хил овқат билан кифояланиш ва ошқозон тўлиб кетгунгача овқат емаслик. Агар шундай қилинса, овқат ҳазм бўлиши оғирлашиб, касаллик келтириб чиқариши мумкин. Агар мактаб ошхонасида ўтирилса, тўполон қилмаслик ва ўз насибасидан кўпроқ овқат ейишга уринмаслик.
10. Агар ошхона хизматчисидан пиёла, қошиқ ва салфетка (қўл сочиқ) каби бирон нарса сўрамоқчи бўлса, мулойимлик билан сўраш.

Кўпинча отлар ноаниқлиқ маъносидаги бир сўзи билан бирикиб, маъносини яхлитлайди, олмош ва равишларга маънодош бўлади.

55-дарс. ТИНЧЛИК ВА ОСОЙИШТАЛИК – ОЛИЙ НЕЪМАТ

Ўқиш

139-машқ. Матн асосида қуйидаги топшириқларни бажаринг.

450 мингдан кўп, бедарак кетганлар билан 500 мингдан зиёд ўзбек фарзандларининг онаизорлари «Ризқу насибанг соғ-омон қайтариб келсин, болам» дея тишлатиб қўйган кемтик нонлари. Булар 500 минг яхлит, оғир ва узлуксиз бонгга айланиб ер юзини қоплайди. Чексиз-чеғарасиз, мовий ва ғуборли кенгликлар узра, Европада қолган сон-саноксиз қабрлар, туманли шаҳарлару нотинч ўлкалар устида оғир-оғир янграб, безовта ва сертахлика дунёни залворли акс-садолари ила ларзага солиб урушни, уруш оловини ёқувчиларни лаънатлайди. Ҳар йили 9 Май арафасида шу 500 минг дардли-изтиробли таваллодан ўн бир бонг алоҳида ажралиб чиқиб, ўн бир оқ турнага айланади-да, сокин-сокин парвоз этиб, бобомнинг қишлоғи, бизнинг Ҳисор тоғлари бағридаги қишлоғимизга ёндош ям-яшил Шўртепага келиб қўнади. Ўн бир бонг тоғу тошлар узра аста таралганча, дара ва қояларга урилиб, тепалик ва пастликларда зору нолон акс садо беради. Сойлар-сўқмоқлардан ўтиб, боғу боғчалар узра, лойшувоқ томлар билан деворлар оша сассиз-садосиз, куйсиз-навосиз, интизор-мунтазир ҳовлиларга тушади. Тунги еллар мисол, тонгги насимлар янглиғ ўчоқ-тандирлар атрофини, лойшувоқ уйлар, тупроқ супаларни айланиб, остона, эшикларга зор-зор бош уради-да, яна узук-юлуқ бонгларга айланиб ҳавога кўтарилади. Ҳавода сокин-сокин ўн бир оқ-ҳаворанг турнага эврилиб, оғир-оғир қанот қоққанча хотира ва мангуликдай чексиз мовий осмону фалаклар қаърига сингиб кетади. Садолари ила ларзага солиб урушни, уруш оловини ёқувчиларни лаънатлайди.

Ўқиш

Ёзиш

Топшириқлар.

Г

1. Матнни ўқинг, гуруҳингизда матн юзасидан диалог тузинг ва саҳналаштиринг.
2. Диалогда қўлланган сўз-гапларни ёзинг.
3. “Тинчлик учун курашиш керакми?” мавзусида эссе ёзинг

Ўқиш

140-машқ. Матнни ўқинг.

Жаннат хола чайла олдига келганда, Турсунбой қимирламай ўтирарди. У шошиб она қўлидан тугунчани олди-ю, ҳеч қаёққа қарамасдан ўзини овқатга урди. У бир умр овқат кўрмагандек пишиллаб, шалоплатиб қуймоқни еб бўлди...

Турсунбой қўлларини тўнининг этагига артиб, онасига қаради.

(С. Аҳмад)

Ёзиш

Топшириқлар.

Г

1. Асар қаҳрамонларининг диалогини давом эттиринг.
2. Матннинг мавзу доирасини аниқлаб, асосий мазмунини қисқача сўзланг. Блум кубидан фойдаланинг.
3. Сўз-гапларни ёзиб олинг.

56-дарс. БУЮК ҒАЛАБАГА ТАЪЗИМ

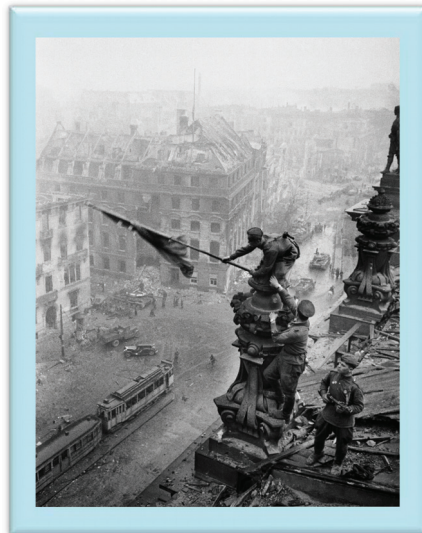
Ўқиш

141-машқ. Шеърни ўқинг.

Рейхстаг устига ғалаба туғин
Қадашда отилган жангчининг ўқи
Ялт этган умри-ла барқарор қилди
Башарнинг муқаддас, олий ҳуқуқин.

Ғалаба амри-ла мағлуб немиснинг
Генерали қўл қўйди. Уч секунд фақат...
Шу малъун имзода одамлар ўқур
Миллион йил фашистнинг умрига лаънат.

(F. F.)

Ўқиш

Сўзлаш

Топшириқлар.

1. Шеърнинг мавзу доирасини аниқлаб, “очиқ ва ёпиқ” мазмундаги саволлар тузинг.
2. Саволларингиз асосида диалог тузинг ва диалогингизда:
 - а) сўзловчининг баён этилаётган фикрга муносабатини, яъни фикрнинг аниқ, тахмин, гумон эканлигини ифодаловчи сўзлар;
 - б) сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини, ички ҳолатини (хурсандлиги, хафалигини) ифодаловчи сўзлар;
 - в) тасдиқ, инкор, розилик, маъқуллаш маъноларини ифодаловчи сўзлар;
 - д) ишора қилиш усули билан маълум бир иш-ҳаракатни бажаришга ишорани ифодаловчи сўзлар иштирок этсин.

Ёзиш

142-машқ. *Албатта, эҳтимол, дарҳақиқат, эй, киш-киш, баракалла, ҳа, йўқ, манг* сўзлари якка ҳолда гап бўлиб келган кичик-кичик матнлар тузинг ва дафтарингизга кўчиринг. Якка ҳолда ва жуфтликда ишланг. Инсерт стратегиясини қўланг.

Суҳбат нутқида (диалогда) якка ўзи гап бўлиб кела оладиган, боғламалар ва шахс-сон қўшимчалари билан бирика олмайдиган сўзлар сўз-гаплардир. Маъно ва вазифасига кўра сўз-гаплар тўрт

гуруҳга бўлинади: 1) модал сўзлар; 2) ундов сўзлар; 3) тасдиқинкор сўзлар; 4) таклиф сўзлар.

Ёзиш

143-машқ. Гапларни кўчиринг.

1. – Хўп, болам, хўп. Ишқилиб, касалимни даданг билиб қолмасинда, дарров қишлоққа жўнатворади. (С. А) 2. Дарҳақиқат, Вали ака ўғлига бир отагина бўлиб қолмай, унинг энг яқин ҳамдарди ҳам эди. (М. И) 3. Эҳтимол, кўп келарсиз, аммо Тўрткўз эканини аниқ биламан. (А. Қ) 4. Шарофат ерга қараганча ўтирар, афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. (А. Қ) 5. Дарҳақиқат, бу армонли рақамлар каттайиб, кенгая бориб, аввалига 20 миллион, кейин 30 миллион, сўнг эса 40-50 миллион муттасил чинқириққа – Ер курраси шаклини олган улкан, баҳайбат бонгга айланади. 6. Дарвоқе, биз бу жароҳатлар билан бирга ўсиб-улғайдик. Демак, бу жароҳатлар бизни тарбиялади. 7. Хуллас, отам умр бўйи урушни унутиб яшашга ҳаракат қилди. Эҳтимол, уни бутунлай инсонийлигини йўқотган дейиш унчалик тўғри бўлмас. 8. Демак, охириги пайтда кўнглимда пайдо бўлган хавотир бежиз эмас экан-да.

Топшириқлар.

1. Гапларнинг мавзу доирасини аниқланг, модал сўзларнинг қандай маъно англатишини айтинг.
2. “Онажонлар кутган ғалаба”, “Кўплар кўрмаган ғалаба” мавзусида матн тузинг.
3. Модал сўзларни гапнинг бошида, ўртасида ва охирида қўллаб, 3-4 тадан гаплар тузинг.
- 4-топшириқ. Модал сўзлар якка ёки такрорланган ҳолда алоҳида гап бўлиб келган кичик матнлар тузинг.

Намуна:

- Маррага биринчи бўлиб келган ғолибни алоҳида тақдирлайсизми?
- Албатта, албатта.

Сўзловчининг баён этилаётган фикрга муносабатини – қатъий ишонч, тахмин ёки гумонини ифодалаб келадиган сўзлар модал сўзлардир.

Модал сўзлар якка ўзи ҳам гап бўлиб кела олади, гап таркибида келса, гапнинг бошқа бўлаклари билан боғланмайди. Шунинг учун модал сўзлар бошқа гап бўлакларидан ҳамма вақт ажратиб ёзилади. Чамаси, эртага ҳаво очилади. Ҳаво, чамаси, эртага очилади. – Эртага ҳаво очилади, чамаси.

57-дарс. ТИНЧЛИК – ҲАЁТ УСТУНИ.

Ёзиш

144-машқ. Берилган модал сўзларни қуйида берилган устунчалар бўйига жойлаштиринг, ҳар бир гуруҳдаги сўзлар қаторини давом эттиринг. Якка ва жуфтликда ишланг.

Демак, менимча, албатта, мутлақо, хуллас, кошки, қанийди, айтишларича, сизнингча, ахир, ажабмас, табиий, чамаси, дарвоқе, айтгандай, айтмоқчи, бор, майли, ҳўп, эссиз, аттанг, афсус...

Ишонч

Гумон

Хулосали

Якунлаш

Нисбатлаш

Ҳавола

Маъқуллаш

Тасдиқ

Ачиниш

Ёзиш

145-машқ. Гапларни кўчиринг. Кўчирма гаплар қандай сўзлар билан ифодаланганлигини аниқланг.

1. Зулхумор опа келинига қараб «вой-бу», – деб қўйди. 2. Бир кесим қовунни иштаҳа билан еяётган Мўминбой ота «бай-бай-бай» бу қовуннинг ширинлиги тилни ёради-я, – деди. 3. «Ҳой, ким бор?» – дея девор оша сўради қўшни аёл. 4. «Пишт», – деди оёғига суйкалган мушугига Давлатбек. 5. «Жим», уканг ухляпти, деди онаси катта ўғлига. 6. – «Вой», у чаён! – деди Машҳура туфлаб.

Ёзиш

146-машқ. Гапларни кўчиринг. Топшириқларни бажаринг.

1. О, дўстлар, бу меҳр нақадар улкан! (Ш.)

2. Вой шўрим, фойда қиламан деб зарар қилибсиз-ку?

3. Балки, энди сўрашимнинг ҳожати қолмагандир (Ҳ. Асқар).

4. Майли, йилларнинг шафқатсиз шамоли сочларимни эринмай оққа бўлса бўяйверсин (Ҳ. Асқар).

5. Эй соҳибқирон, ҳеч шубҳасиз сиз ҳақсиз!

6. Бояги гаплар бу қулоғингдан кириб, у қулоғингдан чиқиб кетди, шекилли.

7. Эҳ, бу ғалаба матонатнинг мевасидир!

Топшириқлар.

1. Гаплардаги модал ва ундов сўзларни аниқланг.
2. Якка ва жуфтликда мисоллар келтириб ёзинг.

Ўқиш

Сўзлаш

147-машқ. Берилган сўзларни ҳис-ҳаяжон (хурсандлик, хафалик, қўрқув...) ва бирор ҳаракатни бажаришга чақириш, ундаш каби маъноларни ифодалашга кўра гуруҳларга ажратинг, қаторларни давом эттиринг.

Вой-вой, пишт-пишт, эҳ-ҳе, оббо, хил-хил, эҳ-ҳа, ў-ў, ҳай-ҳай, беҳ-беҳ, қурей-қурей, ия, чух-чух, бай-бай, баҳ-баҳ, оҳ-оҳ, вой-бўй, уф, туф, баҳ-баҳ ...

Кишиларнинг ҳис-туйғуларини, ҳайдаш, тўхтатиш каби хитобларни, буйруқларни ифодаладиган сўз-гаплар ундовлардир. Ундовлар ҳис-туйғу ундовларига (оҳ, вой, бай-бай, эҳ, вой-бу, аттанг, баракалла) ва буйруқ-хитоб ундовларига (киш-киш, пушт-пушт, беҳ-беҳ) бўлинади. Лаббай, ҳа жавоб ундовлари бу тизимда ўрин эгаллайди.

58-дарс. КЎПЛАР КУТГАН ҒАЛАБА

Ўқиш

148-машқ. Матни ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

Ихтиёржон уйда буваси билан суҳбатлашиб ўтирганда, ташқаридан ўртоғи Бахтиёрнинг овози эшитилди.

- Ихтиёржон, ҳой Ихтиёр.
- Ҳа, ҳозир, – деб Ихтиёр эшикка югурди. Орадан анча вақт ўтгач, қўшни уйдан синглиси Бахтиёрни чақириб қолди.
- Лаббай, сингилжон, ҳозир чиқаман, – деб Бахтиёр дарров ўрнидан турди.
- Биз енгдик, Онажон! Эшитяпсизми, ғалаба!
- Ҳа, болам, нима гап?
- Онажон, ғалаба, ғалаба!
- Эҳ, бу кунларни кўриш насиб этибди-ку, болам! Шукур!

Топшириқлар.

1. Ҳа ва лаббай жавоб ундовлари орасидаги маъно фарқини тушунтиринг.
2. Мавзу танлаб, жуфтликда диалог тузинг.

Ёзиш

149-машқ. Гапларда қўлланилган ундовларни қавсда берилган маъно-дошлари билан алмаштириб, гапларни кўчиринг. Ундовли ва отли гапларни қиёслаб ундов ва от туркумига мансуб сўзларнинг маъно хусусиятлари ҳақида хулоса чиқаринг.

1. Болажоним, сенга оҳ-оҳ (ширинлик) олиб бераман, – деди онаси.
2. Манзура ая қўрққанидан кўкрагига туф-туф (туфлаб) деб қўйди.
3. Оҳ урарман, оҳ урарман (нолам) оҳларим тутгай сени... (Қўшиқдан).
4. Қизалоқнинг «жип-жип»ига (чақиришга) жавобан жўжалар унинг олдига югуришди.

Топшириқлар.

1. Қуйида берилган гаплардаги тақлид сўзларни гапдаги вазифасига кўра ажратинг (эга, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол, кесим)
 - а) Тоғ-тошни тасир-тусур, хўр-хўр босиб кетди. (С. Анорбоев)
 - б) Ғорнинг ичи бирпасда кичкина отряднинг ғолибона ғовур-ғувурига, қуроолларнинг шақир-шуқурига тўлди. (С. Анорбоев)
 - в) Қирдан ғир-ғир шабада эсади. (О.)
 - г) Юраги ҳам тўхтовсиз дукур-дукур уради. (С. Анорбоев)
 - д) Душман... ғуж-ғуж, булар қаердан пайдо бўлди?

150-машқ. Ўқинг. Тиниш белгиларининг қўлланилишини тушунтиринг.

1. Эй дўстим, бу яхшилигингни ҳеч қачон унутмасман! 2. Эҳ, отини айтишганда эшитолмай қолдим-да! 3. Ў-ў, бу боғлар нақадар гўзал! 4. Эҳ, меҳрибон, қалби дарё онажоним! 5. Ҳорманг, ота! Биз боғнинг кузги кўринишини кузатгани келдик. 6. Оббо, қизларим-эй, ҳамма гапни билиб олибсизлар-ку, аттанг.

Ҳой, ҳей, эй ундов сўзлари от билан ифодаланган ундалмадан олдин келса, улар вергул билан ажратилмайди. **Ҳой бўрилар, сўзларингдан қайтинглар. (Ҳамза).** **Ҳой, одамлару одамлар, эшитмадим деманглар. Эй турналар, Турон сари учинглар. (Я. Мирзо.)**

Бошқа ҳолларда ундов сўзлар вергул билан ажратилади. Таркибида ундовлар қўлланилган қўшма феъллар ва уларнинг имлоси қуйидагича:

Оҳ демоқ, оҳ-у воҳ демоқ, оҳ-воҳ демоқ; уф тортмоқ, вой-дод солмоқ, дод урмоқ, оҳ урмоқ; *Кимдир уйни бошига кўтариб, вой-дод солди.*

59-дарс. НОМИ ЎЧСИН УРУШНИНГ!

151-машқ. Расмларни шарҳланг.

Топшириқлар.

1. Гуруҳларда “Оқилнинг олти қалпоғи” стратегияси асосида “Мардлик нима ва у нимада намоён бўлади?” мавзусини ёритинг.

2. “Тинчлик хати” мавзусида эссе, “Фронтдан онамга хат” мавзусида хат, “Урушнинг дастидан етимлар йиғлар” мавзусида монолог ёзинг.

152-машқ. Ундовлар қўлланилганда талаффузнинг эмоционаллиги, қўл, юз, тана ҳаракатлари билан алоқадорлиги ҳақида нималар айта оласиз? Гуруҳларда тақдимотини ўтказинг.

Сўзлаш

153-машқ. Гапларни ўқинг. Тасдиқ ва инкор маъносини ифодалайдиган сўз-гапларни топиб ёзинг.

1. – Қоровул хотинни урди, – шивирлади ўғлим. – Йўғ-е!
2. – Менга ўғил бўласанми? – Йўқ.
3. – У ҳам роса йиғлаб бергандир? – Йўқ, унчалик эмас. Остонадаги ит сизларникими? – Ҳа, бизники. – Кечаси итни уйга киритманглар, хўпми? – Хўп. – Чироқни ўчириб ётинглар. – Хўп – дедик яна.
4. – Ҳуштакнинг овозини ҳам чиза оласанми? – Чиза оламан. – Хўш, қани чиз-чи! Ваҳ-ваҳ-ваҳ – бу гал Пакана бува шундай қаттиқ кулдики, орқада судралиб келаётган кучугимиз ҳам бир ириллаб қўйди.

Ҳа, майли хўш, хўп сўзлари тасдиқ сўз-гапларидир, йўқ, мутлақо, асло, сира сўзлари эса инкор сўз-гапларидир. Майли, хўш, хўп сўз-гаплари билан ҳа сўз-гапи орасида нозик маъно фарқи бор. Майли, хўш, хўп сўз-гапларида тасдиқ билан бирга сўзловчининг баён этилаётган фикрни маъқуллаши унга хайрихоҳлиги ифодаланади. Худди шундай муносабатни йўқ инкор сўз-гапи билан мутлақо, сира сўз-гаплари орасида кўриш мумкин.

Ўқиш

154-машқ. Ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

- Йўлдан адашмадикми? – сўради Тоға.
- Йўқ, от адашмайди. Келган йўлдан кетяпмиз.

Лейтенант келиб унинг кўкрагига орденни тақиб қўйди... Залда яна ғовур-ғувур, тўполон, қарсак бўлиб кетди.

- Майли, – деди Жаннат хола.

Икромжон бир чеккада ғариб бўлиб ўтирган Низомжонга қаради:

- Бу ёққа кел, бола. Ўз ташвишларимиз билан бўлиб, ҳолингдан хабар ололмай қолдик. Хўш, энди сен нима қилмоқчисан? Кунботардан кўтарилган булутни шамол ҳайдаб келди-да, шатир-шутур қилиб жала қуя бошлади.

С. Аҳмад

Ёзиш

Мулоқот

Топшириқлар.

1. Гапларни ўқинг, мавзу доирасини аниқланг.
2. Мавзулар юзасидан очиқ сўроқлар тузиб ёзинг, гуруҳларингиз орасида саволларни муҳокама қилинг.

155-машқ. Матни ўқинг.

Дарҳақиқат, бу аёвсиз уруш юртимизда қанча-қанча бева-бечора ва етим-есирларни қолдириб, қандай оғир азоб-уқубатлар олиб келганини яна ва яна бир бор эслаймиз. Шулар ҳақида гапирганда, яна бир муҳим вазифамиз бўлмиш – бугун сафимизда омон бўлиб, ҳаётимизга файз бағишлаб келаётган уруш қатнашчилари, муҳтарам фахрийларимизга муносабат ҳақида алоҳида сўз юриштишни истаймиз.

Халқимиз томонидан нишонланадиган анъанавий бир байрами борки, у ҳам бўлса, 9 Май – Буюк Ғалаба кунидир. Бу сананинг алоҳида мазмуни, моҳияти ва аҳамияти бор. Зеро, бу кун ўтмишдаги барча аждодларимизга ва ўз ҳаётини Ватанимиз озодлиги ва халқимизнинг фаровон ҳаёти йўлида фидо қилиб, бугунги ёруғ кунларимизни кўрмай ўтиб кетган барча фидойи юртдошларимизнинг ўчмас хотираларига бўлган ҳурмат ва эҳтиромнинг ёрқин ифодасидир.

Топшириқлар.

1. Гуруҳларда матн режасини тузинг, давом эттиринг.
2. Матннинг хулоса қисмида ғалаба ҳақида тўхталинг.
3. “Ғалаба рамзлари” мавзусида (Интернет манбаларидан фойдаланиб) тақдимот ўтказинг.

156-машқ. Кўчиринг. Гаплардаги сўзларнинг маъно ва вазифасини тушунтиринг.

1. Зухрахон, илтимос, шу китобни бериб туринг.
2. Қани, дастурхонга қаранг, дея мулозамат қилди мезбон.
3. Марҳабо, азиз дўстлар, хуш келибсиз. (У.).

4. Пулемётни фашистларга қарата: “Қани, газандалар, яқинлашларинг!”
– дея қичқирди сержант.
5. Шу чоқ кун ботиш томондан “ура” товушлари эшитилди... Қани, йигитлар, ғалаба учун, олғааа! Ватан учун!
6. Марҳамат, Шохруз, давлатимиз мадҳиясини айтиб бер-чи.
7. Капитан ялт этиб Достонга қаради:
– Ма, ол, граната, жанг бошланади.

Ма, манг, қани, марҳамат каби сўз-гаплар таклиф сўз-гаплардир. Улар тингловчига қаратилган бўлиб, уни бирор иш-ҳаракатни бажаришга ундайди.

Топшириқ. Қуйидаги расмларда берилган қаҳрамонлар ҳақида маълумотларни Интернет манбаларидан тўплаб, тақдимот тайёрланг.

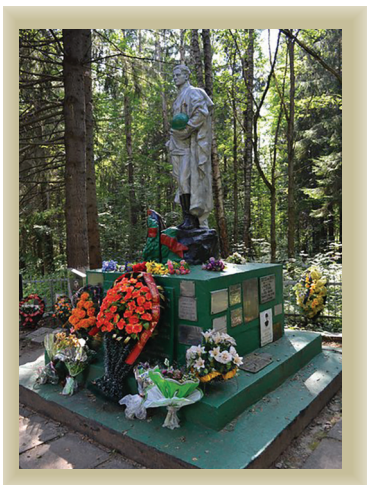
УЛУҒ ВАТАН УРУШИ ҚАҲРАМОНЛАРИ

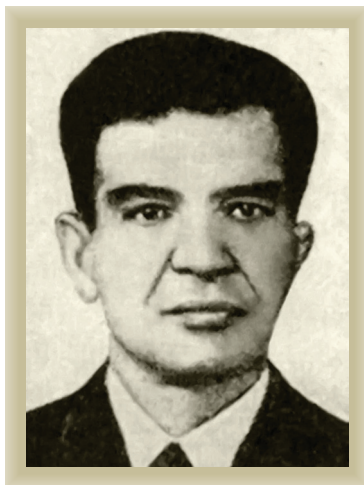
Жамбул Жабаев

Алия Молдагулова

Тоштемир Рустамов

Зиёмат Ҳусанов

Бауржан Мўмишўгли

Ҳеч ким ҳеч қачон унутилмайди!

60-дарс. СИРЛИ КЕЛАЖАК

157-машқ. Қуйидаги илмий-фантастик матни ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

Дафтарчанинг 2155 йил 15 майга тегишли саҳифасида шундай дейилган эди: «Бугун Томми уйдан китоб топиб олди!»

Унақа мактаб ҳақида ҳеч нима билмаслиги Марига жуда алам қилди. У Томмининг елкалари оша китобга кўз югуртирар экан:

– Нима бўлганда ҳам у ерда ўқитувчилар бўлган-ку. Уларнинг нимасини ёзиш мумкин? – деди бўш келмай.

– Ҳа, албатта, у ерда ўқитувчилар бўлган. Аммо улар одам бўлган!

– Одам?! – Энди Мари чинакамига ҳайратда қолди. – Қандай қилиб одам ўқитувчи бўлади?

Томми кулгудан ёрилай деди.

– Мен бегона одамнинг уйимизда менга дарс беришини истаман бўлардим, – деди Мари бидирлаб.

Томми энди жиддий тортди.

– Сен билмайсан, Мари. Ўқитувчи ўқувчиларининг уйида яшаман. Мактаб учун алоҳида, махсус бинолар қурилган. Ҳамма болалар ўша ерга бориб таҳсил олишган.

– Улар бир хил сабоқ олганларми?

– Албатта, тенгдошлар бир синфда бир хил сабоқ олишган...

Энди Мари ўша қизиқ мактаблар ҳақида кўпроқ билиш иштиёқига тушиб қолди. Томмидан китобни овоз чиқариб ўқишини ялиниб сўрай бошлади.

Уларнинг онаси «Болалар! Мактабга!» деб чақирганда улар китобни ҳали ярмигача ҳам ўқиб улгуришмаган эди. Мари Томмига ёлворган оҳангда деди:

– Дарсдан сўнг китобни яна ўқиймиз-а?

– Бўпти, – деди Томми. Унинг ўзи ҳам китобда ёзилганлар таъсирида ғалати аҳволга тушиб қолганди.

Мари уйларидаги мактаб деб номланадиган хонага кирди. Бу хона унинг ётоқхонаси рўпарасида эди. Ичкарида робот «ўқитувчи» қизни кутиб турган экан, Мари киргач, унинг экрани ёришди ва «Илтимос, кечаги уй вазифаларини керакли жойга киритинг», деган совуқ темир овоз янгради. Мари хўрсиниб, кўрсатмани бажарди. У ҳамон бобосининг бобоси бола бўлган пайтлардаги қадимий мактаб ҳақида ўйларди. «Барча болалар кулишиб, ўйнаб-кулиб мактаб ҳовлисига кириб келишган, – ўйларди қизча ҳавас билан энтикиб. – Синф хонаси деган жойда

барчалари бирга ўтиришган, уларга бир хилда сабоқ берилган. Кун охирида барча ўқувчилар уйга ҳам бирга қайтишган. Уй вазифаларини бирга тайёрлашган, бир-бирларига кўмаклашишган, баҳслашишган... Ўқитувчилари ҳам одам бўлган экан. Демак, у билан бемалол гаплашиш, маслаҳат олиш, ҳатто дўстона суҳбатлашиш мумкин бўлган...

Мари ўша вақтда болалар ўз мактабларини қанчалик севганларини тасаввур қилишга уринар, «Мактаб ҳам, ўқитувчилар ҳам шунчалик яхши бўлиши мумкин экан-да! Ўша вақтларда болаларга қандай мазза бўлган экан-а!» дея ўйларди.

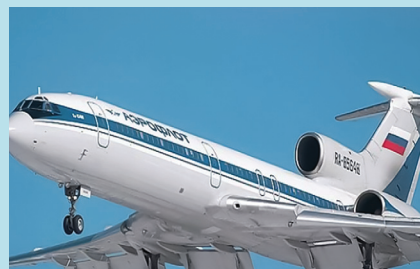
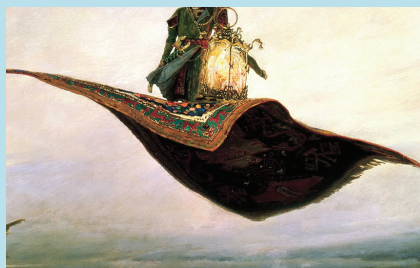
А. Азимов

Топшириқлар.

1. Гуруҳингиз билан матнга сарлавҳа қўйинг.
2. Матнни қайта ҳикоя қилиш йўли билан ўзгартиринг ва *ма*, *манг*, *қани*, *илтимос*, *марҳамат* сўз-гапларини қўллаб сўзланг.
3. “Ўқитувчи ҳам одам...” мавзусида Мари монологини ёзинг (эссе)

158-машқ. Машқ юзасидан қуйидаги топшириқларни бажаринг.

1. – Йўқ... Кўпинча хуфия учоқларга ҳеч қандай белги қўйилмайдик-ку?!

– Тушунарли. Дарҳол ҳарбий ҳолат эълон қилинг. Учоқ қўнишни мўлжаллаётган жой зудлик билан қуршовга олинсин. Учувчиларни тириклай ушлашга урининглар. Мен ярим соатда етиб бораман.

– Маъқул, жаноб генерал.

2. – Ҳа-да. Ерликлар азалдан шунақа: уруш-жанжални пулга сотиб олишади. Қоинотда бунақа сайёралар ҳамон мавжуд экан, ҳар хил му-тантларни олиб юришга мажбурмиз-да...

3. – Демак, унга бизлардан бурун хабар етибди-да. – Хўп, яхши. Лекин уни қайси даштга бошлаймиз?

4. – Ҳали у нафас ҳам оладими?

– Албатта-да. Ҳар ҳолда биологик мавжудот-ку.

5. Пича сукутда қолган президент яна олимни саволга тутди:

– Дарвоқе, маҳлуқ нега энди арчага бунча ишқибоз?

– Чунки арча ўзидан бошқа ўсимликларга нисбатан кўпроқ кислород чиқаради. Боз устига унинг таркибида мутамах учун ўта тўйимли ҳар хил ёғсимон, мутаген таъсирга эга моддалар ҳам мўл-кўл-да.

6. Академик Холмуродовнинг кўзлари бирдан чақнаб кетди.

– Жуда соз! – деди у ҳаяжонини аранг босиб. – Емирилиш бошланди. Президент унга томон кескин бурилди:

– Емирилиш?

– Ҳа, танаси емирила бошлади. Фанда буни автолиз дейилади. Энди орқага қайтишга интилмаса гўрга эди. (*“Мутамах” илмий-фантастик ҳикоя. Ҳожиакбар Шайхов*)

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Гапларни ўқинг, мавзу доирасини аниқланг.

2. Сўз-гапларни аниқлаб, қандай маънода қўлланганлигини айтинг (йўқ-инкор).

3. «Кластер» стратегияси асосида ундов, тақлид, модал сўз-гапларнинг турларини, ишлатилишини, гапдаги вазифасини тушунтиринг, тақдирот қилинг, баҳоланг.

4. Гаплардан хоҳлаган учтасини ёзиб олинг.

61-дарс. КЕЛАЖАК ЮТУҚЛАРИ

Ўқинг

159-машқ. Матни ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

Жюль Верн романининг қаҳрамони Филиас Фогг ер шарини ғарбдан шарқигача 80 кун мобайнида кесиб ўтиш мумкин дея инглиз академиклари билан баҳслашади. Шу давр техниканинг ривожланиш даражасини ҳисобга олсак, бу осон иш эмас эди.

Босиб ўтган йўли	Фойдаланган техник воситалар	Муддат
Лондон – Суэц	Поезд ва пакетбот	7 кун
Суэц – Бомбей	Пакетбот	13 кун
Бомбей – Калькутта	Поезд ва слон	3 кун
Калькутта – Гонконг	Пакетбот	13 кун
Гонконг – Йокогама	Поезд ва слон	6 кун
Йокогама – Сан-Франциско	Пакетбот	22 кун
Сан-Франциско – Нью-Йорк	Поезд ва чана	7 кун
Нью-Йорк – Лондон	Пакетбот ва поезд	9 кун
Жами	80 кун	

Ёзиш

Топшириқлар.

Г

1. Гуруҳингиз билан матни давом эттиринг, мавзусини аниқланг.
2. Кластерга нотаниш сўзларни ёзиб чиқинг, асар қаҳрамонининг саёҳатининг харитасини чизинг.

Г

3. Гуруҳларда бажаринг:
 - а) муаллиф ўрнида сўзлаб беринг;
 - б) асар қаҳрамонлари орасида диалог тузинг.
 - в) асар муаллифи ҳақида маълумот тайёрланг.

Ёзиш

160-машқ. Берилган расмлар (фантастик сайёралар, тасвир, манзара, воқеа-ҳодиса) асосида 2-3 турли хил матн тузинг ва уларга сарлавҳа топинг.

Ўқиш

161-машқ. Берилган гапларни ўқинг. Бу гаплар ким томонидан тузилганини айтинг.

1. Жалолиддин Румий айтади:

– Саломатликни истасанг, мағрур, мутаккабир бўлма, адоват, гина сақлашдан йироқ бўл. Қаноат туганмас бир хазинадир, бунинг ҳақиқатини яхши тушунишга ғайрат қил.

2. Фаридиддин Аттор бундай дейди: Ўзгалар қадрини бил, эй муҳтарам, токи билгайлар сенинг қадрингни ҳам.

3. Ақл-хуш эгаси бўлган одам халқ билан дўстона яшайди.

Матнни ёзган, тузган шахс матн муаллифидир.

Муаллиф матни ўз номидан ҳам ёзиши мумкин.

62-дарс. ФАНТАСТИК АСАРЛАР

Ўқиш

162-машқ. Матнни ўқинг. Унинг муаллифи ва кимнинг тилидан ёзилганини айтинг.

«Регистон майдони чорсу шаклида қурилган. Майдоннинг учала томонида болаларга диний билимлар берувчи учта мадраса қад кўтариб турибди. Самарқандда 17 мадраса ва 85 та масжид бўлган экан. Мадра-са бинолари бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Қаёққа қараманг, сарғиш ва кўкиш рангга бўялган ғиштлардан терилган ва араб ёзуви услубида

битилган жимжимадор безакларга кўзингиз тушади. Дунёда бундан чиройли ранг бўлмаса керак...»

...Биз Бибиҳоним масжидига етиб келдик. Гарчи бу бино жойлашган майдон Регистонга ўхшаш тўғри тўртбурчак бўлмаса ҳам, нақш безакларининг бойлиги жиҳатдан кишини ҳайрон қолдиради. Масжид харобаларида сақланиб қолган гумбазлар, арklar, ярим очиқ бўлиб қолган қуббалар ҳалига қадар ўзининг жимжимали бўёқларини сақлаган эди. Кўм-кўк осмон фонида кўзни қамаштирувчи ва нилуфар кўкатлар рангини эслатувчи бу қадимий ёдгорликлар қаршисида бизнинг артистларимиз мақташган опера театрининг сахна безаклари беллашувга арзимаслиги кўриниб турарди.

Жюль Вернинг «Клодиус Бомбарнак» романидан

Муаллифлик ҳуқуқи

Барча ҳуқуқий, демократик давлатларда бўлгани каби Қозғистонда ҳам муаллифлик ҳуқуқи ҳимоя қилинади. Муаллифлик ҳуқуқи бошқа кишилар томонидан яратилган матнни ўзлаштиришни, ундан ўринсиз ёки нотўғри фойдаланишни жазолаш билан тайинланади. Матнни ўзлаштириш, яъни бошқа биров яратган матнни ўзиники деб кўрсатиш кўчирмачилик деб баҳоланади ва жиноий жавобгарликка тортилади. Матн муаллиф руҳсати билан матбуот, радио, телевидение, матбаа орқали эшиттирилганда ёки оммалаштирилганда муаллифга келишилган ёки қонун билан белгиланган миқдорда қалам ҳақи тўланиши керак. Муҳтарам ўқувчилар! Сиз иншо, тавсиф каби ёзма матнлар тузар экансиз, олим ва фозилларимиз, адиб-у шоирларимиз шеърларидан, илмий-бадий ишларидан олинган мисра ва байтлар гап ва фикрлар сўнггида уларнинг муаллифларини кўрсатишингиз шарт.

Муаллифлик ҳуқуқининг таркибий қисмларидан бири муаллифнинг ўз матни учун жавобгарлигидир.

Матн муаллиф дунёқарашининг маҳсули бўлганлиги сабабли, у матнда баён этилган фикр ва ғоялар, саводилик ва аниқлик учун масъулдир.

Яратилган матн муаллифнинг мулкидир. Уни бузиб айтиш, ўқиш, ёзиш мумкин эмас.

Муаллиф матни кўчирилганда бирор сўз ёки бўлак туширилиб қолдирилса, у кўчирмада кўп нуқта билан алмаштирилади, аксинча, бирор сўз ёки гап (изоҳ) қўшилса, у қавс ичида берилади.

163-машқ. Матн билан танишиб чиқинг. Қуйида берилган топшириқларни бажаринг.

– Бу ёш яратиклар рекорд ўрнатишди, – деди у. – Онг пайдо бўлганидан то етукликкача бўлган йўлни бошқа ҳеч ким бу қадар тез босиб ўтмаганди. Умид қиламанки, ҳисоб-китобларимизда хатолик йўқдир-а?

– Йўқ, жанобим, – деди хабарчи.

– Улар термоядро қувватини олишга эришдилар-да?

– Ҳа, жанобим.

– Ахир, бу асосийси-ку, – Нарон жилмайди. – Яқин орада уларнинг фазо кемалари борлиқни ўргана бошлаб, Федерация билан мулоқотга киришадилар.

– Гап шундаки, Ягона Буюк, – хабарчи истамайроқ давом эттирди. – Кузатувчиларнинг хабар беришларича, улар ҳалиям фазога чиқишмабди.

– Қанақасига? – Нарон ҳайратланди. – Ҳалиям чиқишмабдими? Хатто фазовий стантсиялар даражасигаям-а?

– Ҳозирча йўқ, жанобим.

– Аммо, агар уларда термоядро қуввати мавжуд бўлса, унинг синов тажрибаларини қаерда ўтказишмоқда?

– Ўз сайёраларида, жанобим.

А.Азимов

Топшириқлар.

Г

1. Матнни кичик гуруҳда ўқиб чиқинг. Сарлавҳа қўйинг.

2. “Биз ўзга сайёраданмиз” мавзусида сўз-гаплар иштирок этган диалог тузинг (саҳналаштиришингиз мумкин).

3. “Бизнинг сайёрамиз” мавзусида гуруҳларда тақдимот ўтказинг.

4. Бошқа гуруҳнинг тақдимотини сўзлаб беринг.

164-машқ. Матнни ўқинг. Матндаги қисқартирилган ва тўлдирилган ўринларни, кўчирма гаплар, сўзловчини ва матн муаллифини аниқланг.

– Иштаҳа қурғур ҳам карнай бўлиб турган экан, кўз очиб-юмгунча икки коса мошхўрдани пок-покиза тушириб олдим. Мамарозиқ ака ёғоч оёқларини боғлаб, эски аравадек ғичирланиб, машинага чиқа бошлади.

– Агар янглишмасам, (сиз Рўзиев бўласиз), шундайми?– деб сўради машина қўзғалгач.

– Қаёқдан билдингиз?

– Овқатдан қайтмаганлигингиздан, кулиб юборди ҳамроҳим,– (сизни менга шундай таърифлашган эди).

– Тўғри айтишибди, жони-дилим овқат.

– Очиғини айтсам, ука, сиз билан танишишни орзу қилиб юрган эдим.

– Йўғ-е,– дедим сал-пал уялиб.

– Одил Аббосов группасини қўлга туширганингиздан кейин, ука, сиз билан танишишни орзу қилмаган биронта милиция ходими қолмаган бўлса керак.

– Ростданми?

– Рост. Чинакам қаҳрамонлик кўрсатдингиз, лекин мана бу ишларинг...

– Қайси ишимиз?

– Жамоатчиликни қўзғаш учун кўрган тадбирларингда.

– Бу Салимжон акамдан чиқди.

– Йўқ, ука, бу ҳукуматнинг талаби.

– Бир хиллар, фойдаси бўлмайди, деяпти.

– Кейин уялиб қолишади... (Х. Т)

Ёзиш

Топшириқлар.

1. Асар, унинг муаллифи ва матн мазмунини ёдингизга туширинг.
2. “Мен сенга, сен менга” стратегияси асосида савол-жавоб ўтказинг.

63-дарс. СИРЛИ ОЛАМГА САЁҲАТ

Ўқиш

165-машқ. Матни ўқинг. Матни хатбошига ажратинг.

Жюль Верн – француз ёзувчиси. Илмий-фантастик роман жанри асосчиларидан бири. Ижодини 1849 йилдан кичик пьесалар ёзиш билан бошлаган. 1863 йил биринчи романи – «Ҳаво шарида беш ҳафта» нашр қилинган. Верн «Ер марказига саёҳат» (1864), «Ердан Ойга» (1865), «Ой атрофида» (1869), «Капитан Грант болалари» (1867-68), «Сув остида 20000 километр» (1869-70), «Ўн беш ёшли капитан» (1878), «Сузиб юрувчи орол» (1895) каби 65 дан зиёд илмий-фантастик, саргузашт ва ижтимоий-танқидий роман, қисса ва ҳикоялар муаллифи. Ўрта Осиёда ҳеч қачон бўлмаган Верн «Клодиус Бомбарнак» романида

унинг тарихини, географик ўрни ва иқлимини, маҳаллий халқларнинг урф-одатларини ҳақиқатга яқин қилиб тасвирлайди. Асар қаҳрамони тилидан Тошкент, Самарқанд, Бухоро шаҳарлари тасвирига тўхталади, Бухорони «Туркистон Рими» дея таърифлайди, Самарқанднинг тарихий обидаларини, кўча ва маҳаллаларини, боғу роғларини, одамларини тавсифлайди. Вернинг «Сирли орол» (1941), «Капитан Грант болалари» (1957), «Антифер тоғанинг ажойиб ва ғаройиб саргузаштлари» (1969), «Сув остида 20000 километр» (1973) ва бошқа асарлари ўзбек тилида нашр қилинган. Вернинг асарлари асосида (масалан, «Ўн беш ёшли капитан», «Капитан Грант болалари» ва б.) кинофильмлар яратилган, улар ўзбек тилига дубляж қилинган. Ойнинг орқа томонидаги бир кратер Верн номи билан аталган.

Миллий энциклопедиядан

Топшириқлар.

1. Юқорида берилган матнни муҳокама қилинг.
2. “Жигсо” стратегиясини қўллаб ўқинг.
3. Очiq саволлар тузинг.
4. Илмий-фантастик асарларнинг номини ёзиб олинг.

166-машқ. Берилган матнни хатбоши (абзац)ларга ажратиб ёзинг.

Акбар ака Носиров унақанги эзма директорлардан эмас экан, гапни чўзиб, мени ҳам, ўзини ҳам қийнаб ўтирмади-ю, шартта агроном қилиб тайинлади-қўйди. Ўша куни икковимиз унинг «виллис»ига ўтириб, дала айландик. Тўртинчи бўлимга тайинланган эканман, ихтиёримда 200 гектар пахта майдони-ю, 12 бригада. Акбар ака мени жамики бригада бошлиқлари, мен раҳбарлик қилишим керак бўлган одамлар билан бирма-бир таништириб чиқди. Миниб юринг деб «ИЖ» маркали мотоцикл бериб, 120 сўм ойлик ҳам тайинлади. – Энг муҳими, ўртоқ Рўзиев, – деди у таъкидлаб, – одамлар билан ишлаш. Агар кишилар билан яхши муомала қилсангиз, уларнинг қалбига йўл топа олсангиз, иш ўз-ўзидан юришиб кетаверади. Тушунарлими?(Х. Т.)

Хатбоши матн режаси билан белгиланади. Матн режаси мўлжалланган матнда берилиши лозим бўлган асосий фикрлар (маълумотлар) ва уларнинг тартиби (бирин-кетинлиги)дир.

167-машқ. Матни ўқинг, қуйидаги топшириқларни бажаринг.

Кўп ўтмай, ёрқин совуқ тонг отди. Қовурилган колбасачаларнинг иштаҳани қитиқлайдиган ҳиди ва қизиқарли томошани кўз олдига келтирганча, лаззатланиб гап сотиб ўтирганларнинг ғовури Катта Зални бутунлай қамраб олган.

- Сен, албатта тамадди қилиб олишинг керак.
- Иштаҳам йўқ.
- Лоақал бутерброд еб олсанг-чи, – хиралигини қўймади Гермiona.
- Ҳеч нарсa ўтмайди.

Бир соатдан сўнг, ўйингоҳга чиқишини ўйлаб ҳаяжонланган Гарри ўзини жуда ёмон ҳис этди.

– Гарри, овқат еб олмас экансан, курашга кучинг етмай қолади, – деди Симус Финниган, – Сайёдларни рақиб жамоа ўйинчилари доимо уриб-туртиб ўйнашади.

– Ғамхўрлик кўрсатаётганинг учун раҳмат, Симус, – миннатдорлик билдирди Гарри колбасачага кетчуп суртиб узатган ўртоғига.

Соат ўн бирга яқин жамики мактаб квидиш майдонининг томошабинлар ўтирадиган намоишгоҳларини эгаллади. Аксарият болалар дурбин билан куролланиб олишган. Намойишгоҳлардаги томошабинлар ўтирадиган курсилар зарур бўлган фурсатда ўзидан ўзи юқорига кўтарилиб ёки пастлаб боради, лекин шунга қарамай, ўйин жараёнини дурбинсиз тўлиқ кузатиш қийин кечади.

Рон билан Гермiona юқори қатордаги ўринларга, Невилль, Симус ва Вестхэм футбол жамоасининг ашаддий мухлиси Дин ёнида жойлашиб олди. Синфдошлар Гаррига билдирмаган тарзда, Касмок ғажиб, тешиб ташлаган чойшабдан «Поттерни Президентликка!» сўзлари битилган катта плакат тайёрлашди. Рассомлик истеъдодига эга Дин, ушбу ёзув остига «Гриффиндор» факультетининг тимсоли бўлмиш шер тасвирини туширди, Гермiona эса афсун қўллаб, плакатни, ранг ўзгартирганча, пирпираб турадиган қилиб қўйди.

Дўстлари плакатни намоишгоҳга маҳкамлаётган вақтда, Гарри, эг-нидаги кийимини квидиш кийимига, яъни тўқ қизил коржомага жамоа билан бирга алмаштирди.

Слизеринчилар яшил кийимда ўйнашади.

– Хўш, жаноблар, – сўз олди Древ, жамоа ўйинчиларининг эътиборини ўзига жалб этиш учун томоқ кириб олгач.

– Ва хонимлар, – Древнинг гапини бўлди жамоа Овчиси Ангелина Жонсон.

– Ва хонимлар, – тасдиқлади Древ, – Мана ниҳоят кутилган фурсат етди.

– Буюк фурсат, – гап қистирди Фред Уэсли.
 – Интизорлик билан кутилган фурсат, – кўшиб қўйди Жорж.
 – Оливернинг нутқини ёддан биламиз, – тушунтирди Фред Гарри-га, – Ҳар қалай жамоада ўтган йилдан буён ўйнаймиз.

... Рон ёки Гермiona бирор-бир маълумот топганига умид боғлаган Гарри, умумий кутубхона йўлаклариди ўртоқларини қидириб юрди. Болалар икки ҳафтадан буён уринишаётган бўлса ҳам, қидирув амалларини онда-сонда бажаришга улгурмоқдалар, табиийки натижа ҳам сезиларли самара бермаяпти. Қани эди кутубхонада истаганча вақт ўтказиш имкони бўлса-ю, Шипц хоним халал бермаса!

Беш дақиқадан сўнг, бош силкитганча, ҳеч нарса топилмаганини ишора қилган Рон билан Гермiona кўринди. Учовлон тушлик қилгани Катта Зал томон йўл олди.

– Мен йўқлигимда қидирув ишларини тўхтатмайсиз-ку, а? – сўради Гермiona, – Агар бирор-бир қизиқроқ маълумот топсангиз, бойқуш йўллашни унутманг.

– Гермiona, балки ота-онанг Николас Фламел тўғрисида бирор нарса билишар, сўраб кўрмайсиз-ми? – фикр билдирди Рон, – Бунинг қўрқинчли жойи йўқ-ку, шундайми?

– Қўрқинчли жойи йўқ. Улар иккаласи ҳам тиш докторлари, – жавоб қайтарди Гермiona, «Иккаласи ҳам магл бўлса, Фламел тўғрисида қаердан билади» дейишдан ўзини тийиб...

Джоан К. Роулинг

Топшириқлар.

1. Гуруҳингизда матннинг режасини тузинг.
2. Асар ва унинг муаллифини аниқланг (Интернет тармоқларидан фойдаланинг).
3. “Мен ҳам сеҳргар”, “Сеҳргар бўлганимда” мавзусида кичик сценарий тузинг, саҳналаштиринг.

Муфассал ёки тўлиқ режада «Кириш», «Асосий қисм», «Хулоса» (якун) қисмларида баён этилиши кўзланган фикрлар тартиб билан кўрсатилади ва араб рақамлари билан (ёки алифбо ҳарфлари тартиби билан) белгиланиб борилади.

Ҳар қандай режа қуйидаги қисмларни ўз ичига олади:

Мавзу. Режа: 1. Кириш. 2. Асосий қисм. 3. Хулоса.

Бундай режа ихчам ёки қисқа режа деб аталади.

Араб рақамларидан ёки алифбо ҳарфларидан кейин ярим қавс белгиси қўйилган, ундан кейин келган гапнинг биринчи сўзи

(атоқли от бўлмаса) кичик ҳарф билан ёзилади, гап охирида нуқтали вергул қўйилади.

64-дарс. ТАКРОРЛАШ

Ўқиш

168-машқ. Матнларни ўқинг. Услубларини аниқланг.

Таржимаи ҳол

Мен, Хайруллаева Сарвиноз Хошимовна, 2004 йили 27 сентябрда Чимкент шаҳрида, хизматчи оиласида туғилдим. Отам – Абдуллаев Ҳошим. Маиший хизмат кўрсатиш корхонасида бўлим бошлиғи бўлиб ишлайди. Онам – Абдуллаева Салима дўконда сотувчи. Иккита акам ва битта синглим бор. Катта акам Мухтар Аюезов номли Жанубий Қозоғистон Давлат университетининг ўзбек тили факультетида ўқийди. Синглим учинчи синфда ўқийди.

Мен етти ёшимда Чимкент шаҳар, Қоратов туманидаги 57-мактабнинг 1-синфига ўқишга қабул қилиндим. Ҳозир шу мактабнинг 7-синфида ўқияпман. Ўқув фанларидан кўпроқ расм ва чизмачиликни яхши кўраман. Келажакда шу соҳанинг мутахассиси бўлиш орзусидаман.

2016 йилда шаҳар «Ёш рассомлар» кўригида чизган расмларим билан қатнашиб, 2-ўринни эгалладим ва фахрий ёрлиқ билан тақдирландим.

Мен жамоат ишларида ҳам фаол қатнашаман, мактабимизда чиқариладиган «Бинафша» деворий газетасининг таҳририяти аъзосиман.

Таржимаи ҳол Республика «Ёш рассомлар» кўрик-танловида қатнашиш учун ёзилди.

Хайруллаева С. Х.

2017 йил 19 январь.

Тушунтириш хати (матн намунаси)

Ал-Форобий туманидаги
13-мактабнинг кутубхона мудир
Атажанова Дилафруз Баҳодир қизига

Тушунтириш хати

Синфимиз ўқув йили бошида фойдаланиш учун олган мактаб дарсликларидан 9 таси ўқув йили охирида таъмирга муҳтож ҳолга келиб қолган. Уларнинг таъмирини 25 майгача режалаштирганмиз.

7-«А» синф сардори М. Сайпуллаева.

2001 йил 20 май.

Маълумотнома

Бу маълумотнома Ойбек Жумабоевга мактабимизнинг 10-«Б» синфида ўқиётганлиги ҳақида берилди.

Маълумотнома Чимкент шаҳар 1-спорт мактабига тақдим этиш учун берилди.

Мактаб директори:

Қ. Садиков

15. 11. 2016 йил

Мухри

Топшириқлар.

1. Юқорида келтирилган намуналар асосида сиз билган фантастик асар қаҳрамонлари номидан таржимаи ҳол, маълумотнома, тушунтириш хати ёзинг (“Сариқ девни миниб” Ҳошимжон Рўзиев, Жоан Роулинг “Гарри Поттер”, Жон Толкин “Узуклар ҳукмдори”, Эдгар Берроуз “Марс маликаси” Жон Картер ва ҳақ.) яқка тартибда ишланг, жуфтликда муҳокама қилинг, синфга тақдимот қилинг.

Бошқалар томонидан ёзилган (тузилган) матндаги фикрларни янада аниқроқ ва чиройлироқ ифодалаш, қайтариш, ортиқча такрорларни йўқотиш мақсадида матнни тузатиш ва тўлдириш жараёнини матн таҳрири ёки матн таҳлили дейилади.

Матн икки хил бўлади:

1. Таҳрир қилинмаган (қоралама), хомаки матн.

2. Таҳрир қилинган, тузатилган матн.

Хомаки матн (қоралама) таҳрир этиб тузатилгач, оққа кўчирилади ва шундан кейингина текшириш, танишиш, ўрганиш бошланади.

Хомаки матнни бировга бериш ёки нашрга топшириш ҳам масъулиятсизлик, ҳам ўзига ва бошқаларга ҳурматсизлик саналади.

169-машқ. Ўқитувчингиз ёрдамида «Ўзга сайёраларда ҳаёт», “Мен шу сайёрада яшагим келади” мавзуларида хомаки ва таҳрир қилинган матнлар тузинг. Бу мавзунини ёритиш учун муфассал (тўлиқ) режа тузинг. Ўз сайёрангиз ҳақида тақдимот тайёрланг.

Ўқиш**Ёзиш**

170-машқ. Матнларни ўқинг, кесимларни равишдош ёки сифатдошлар, бошқа майл ва замон шакллари билан, такрор сўзларини маънодош ва вазифадошлари билан алмаштиринг.

1. Уч оғайни ботирлар энди доим бирга юрар эдик, бирга ишлар, ҳатто бир жойда ухлар эдик. Бу орада кичкина деҳқонлар деган ном ҳам орттирдик. Қайси уйга бормайлик, уйнинг тўри бизники эди. Топган-тутганларини бизга беришар эди. (Ўзбек халқ эртаклари).

2. Ўртоғингиз бошимга битган бало бўлди. Қариган чоғида самоварчилик қиляпти. Билмаган одам нима дейди? – Ўғли боқолмабди демайдими? Шу пайт Асрорқулнинг ўзи келиб қолди. Унинг тетиклиги, шаҳдам қадам ташлаши, ёш болага чиққан соқолдай кишининг кулгусини қистатар эди. (А. Қаҳҳор).

Берилган саволларга тест тузинг ва жуфтликда ечинг.

Намуна

Қайси олмошлар кўплик маъносини англатади?

А. Белгилаш.

Б. Сўроқ олмош.

В. Гумон.

Г. Кишилиқ.

Д. Ўзлик.

1. Жуфт олмошлар қайси қаторда тўғри берилган?

2. Олмошлар қайси жавобда берилган?

3. Қайси қатордаги гапда белгилаш олмоши бор?

4. Қайси гапда боғловчи қўшма гап таркибидаги содда гапларни боғлаб келган?

5. Қайси гапда тенг боғловчи қўлланган?

6. Қайси гапда зидлов боғловчи қўлланган?

7. Боғловчиларнинг қайси тури гапларни ҳам, уюшиқ бўлақларини ҳам боғлаб келиши мумкин.

Ёзиш

171-машқ. «Ариза», «Билдириш», «Маълумотнома», «Ишонч қоғози» матнларини тузинг ва уларни текширинг, таҳрир қилинг.

172-машқ. Қуйидаги жадвалга қараб тил фанининг ўрганилган бўлимларини айтиб беринг. Бу бўлимларнинг ҳар бирида нима ўргатилади?

Тил фанининг бўлимлари:

1. Фонетика
2. Лексикология
3. Сўз ясалиши
4. Грамматика
5. Морфология
6. Синтаксис

Саволларга жавоб беринг.

1. Графика нимани ўргатади?
2. Орфоэпия нима?
3. Мактабда имло тил фанининг қайси бўлимларига боғлаб ўргатилади?
4. Имлони ўрганишнинг нима аҳамияти бор?

Ёзиш

173-машқ. Берилган гаплардаги сўзларни фонетик таҳлил қилинг.

1. Қуёш ғуборсиз кўкда порлар эди. Ҳаво кўзни оладиган даражада тиниқ ва ёрқин. 2. Мустақил юртимнинг келажаги порлоқ. 3. Кўк ювилган, артилган шиша. Сувлар тиниқ, япроқлар олтин (У.).

Ёзиш

174-машқ. Берилган гап ва шеърий парчалардан сўзларни сўз таркиби юзасидан таҳлил қилинг.

1. Гулираънонинг гулзоридаги гуллари чамандай очилди.
2. Айланганинг айланган,
Кетолмайсан узоққа,
Ўз оёғингдан ўзинг,
Тушибсан-да тузоққа.

3. Қўлимга олган чоғим,
Тўғри чиз, деб турасан,
Атрофда эгрилик кўп,
Сен қаердан биласан? (*Қизиқарли грамматика*) китобидан

МОРФОЛОГИЯ ВА ИМЛО

1. Мустақил сўз туркумларининг номини айтинг.
2. Ёрдамчи сўз туркумларини айтиб беринг.
3. Ундовлар мустақил сўз туркумларидан ва ёрдамчи сўз туркумларидан нима билан фарқ қилади?
4. Қайси сўз туркумига хос сўзлар турланади, қайсилари тусланади?
5. Мустақил сўз туркумларининг фарқи нимада?
6. Ҳар бир мустақил сўз туркумини қатнаштириб гап тузинг.

Ўқинг

Ёзинг

175-машқ. Шеърни ўқинг. Матнда берилган от-сўз туркумларини бош келишиқда кўчириб ёзинг.

Аскарларга насиб этмас сокин ўлим,
Улар насибаси – жанггоҳдаги хоч.
Йиқилган жангчининг боши устида
Хочдай тупроғига тиқилар оғоч.
Аскар йўталади, букчаяр, ўқчир,
Тўрт томон – аланга, оташ, дод-вой, сас...
Тоқим жанглар тўхтаб, тун тушмас экан,
Аскар тирик қолганига ишонмас.

Ёзинг

Э. Хемингуей

176-машқ. Берилган шеърй парчадаги олмошларни топинг ва турларини изоҳланг. Гапдаги вазифасига кўра тагига чизинг.

... Зўр жангларни шиддати,
Қилди уни ганг ва лол
Қўрқиб қолди у, ҳатто,
Қочмоқни қилди ҳаёл.

... Яна бир дўстингга айт,
Сенинг ёнингда борсин.
Қон бўлган кўйлагингни
Олиб менга юборсин.

Ҳамма десин, бу ўтган,
Бир ботирнинг онаси
Ватан учун ўлибди,
Унинг ёлғиз боласи...

Ҳ. Олимжон

Топшириқлар.

1. Шеърнинг мавзу доирасини аниқланг ва мавзуга муносабатингизни эссе шаклида билдиринг.

2. “Уруш”, “Ғалаба” мавзусини «Фишбоун» («Балиқ скелети») стратегияси ёрдамида гуруҳларда муҳокама қилинг.

177-машқ. Берилган олмошларни маъновий турларга ажратинг. Олмошнинг ҳар бир турига қуйидаги сўзлардан қатнаштириб гаплар тузинг.

Аллаким, кимдир, мен, сен, ҳамма, ўз, ўзи, у, мана, мана шу, шундай, бундай, аллақаер, ким, нима, ўша, ҳар ким, қанақа, ҳеч ким, ҳеч нарсa.

Нутқ маданиятини шакллантириш учун матнлар

Дарднинг давоси

Бир ўқувчи касал бўлиб қолди ва унинг касали оғирлашди. Доктор келиб касалини текшириб кўргач, овқат ва ҳолвани ҳаддан зиёд кўп еб қўйгани учун ошқозони ишдан чиқиб, соғлиги ёмонлашганини аниқлади. Тасодифан доктор шу ўқувчининг қўлида пул тўла ҳамён борлигини кўриб қолиб унга деди:

– Агар сенга яна шунча миқдорда пул берсам, шу ҳамёнга сиғдира оласанми?

– Унга ичидагидан ортиқ пул сиғдириш мумкин эмас, – деб жавоб берди ўқувчи.

– Зўрлаб сиғдир.

– У қимматбаҳо ҳамён. Йиртилиб кетишидан қўрқаман.

Шунда доктор деди:

– Билгинки, эй ўғлим! Сенинг ошқозонинг ҳам шу ҳамёнга ўхшайди. Агар қорнингга сиққанидан ошиғини есанг, ҳар хил касалликларга чалинасан.

Фойдали насиҳатлар

1. Кўп ейиш оз ейишдан ҳам маҳрум қилади.
2. Баданнинг қуввати овқат, руҳнинг қуввати илмдир.
3. Қорин ейишдан завқ олади, ақл эса ҳикматдан.

Бекинмачоқ ўйини

Шокир дўстлари билан бекинмачоқ ўйини ўйнаётган эди. Бекиниш учун ҳар томонга тарқаб кетганларида Шокир йўл четидаги улкан каштан дарахтининг орқасига бекинмоқчи бўлди. Бу ўйинда бирор боланинг уни топиб олиши қийин эди. Шу пайтда оппоқ соқолли мусофир киши шаҳарга келиб, Шокир бекиниб турган каштан дарахтига яқинлашиб қолди ва унга деди: “Ўғлим, сендан бир манзил ҳақида сўрамоқчи эдим”. Шокир бироз шошилиб қолди ва ундан жим бўлишини сўраб қўллари билан ишора қилди. Ҳалиги киши Шокир нима учун жим бўлишини талаб қилаётганига тушунмади ва унга ажабланиб қараб деди: “Сендан бир нарса ҳақида сўрагандим. Агар билсанг, хабарини бер, билмасанг, ўзинг жим бўл!” Сўнгра таажжубланиб деди: “Шаҳар болалари соғсаломат экан-ку, аммо уларнинг аҳволи кулгили ва қизиқ!” Ўйиндаги болалар анави ерда бир кекса ёшли киши дарахт ортига бекинган ўртоғи билан гаплашиб турганини кўргач, ўша бола Шокир эканини билишди.

Оёқ учида юриб секин-аста ўша дарахтга яқинлашишди. Улардан қаттиқ норози бўлган қария келган томонига қайтиб кета бошлади. Шунда Шокир қаттиқ хижолат бўлиб ўйинини ташлади, бекинган жойидан чиқди. Нуроний қариянинг ортидан югурди ва ундан кечирим сўради. Кейин қарияни кетаётган манзилига олиб бориб қўйди.

Бахил савдогар

Қадимги замонда ёмон феълли хасис савдогар бозорда айланиб юриб, саккиз юз тилла тангаси бор ҳамёнини йўқотиб қўйди. Ҳар томонга зир югуриб, ҳамёнини сўраб-суриштирди, лекин ҳеч кимдан дарагини эшитмади. Шунда у ким ҳамёнимни қайтариб берса, унга юз тилла мукофот беришини эълон қилиш учун бозорга жарчи юборди. Йўқолган бу ҳамённи Вали исмли бир этикдўз топиб олганди. У ниҳоятда ҳалол киши эди. Эгаси топилгунча ҳамённи сақлаб қўйишга қарор қилди.

Жарчининг гапи рост эканига ишонч ҳосил қилгач, савдогарнинг олдига бориб унга ҳамённи топширди. Савдогар бахил, ёлғончи ва бировга яхшилиқни раво кўрмайдиган ярамас одам эди. У йўқолган ҳамёни топилганига қанчалик хурсанд бўлмасин, буни билдирмади. Дарҳол ҳамёнини очиб санаб кўргач, бечора этикдўзга тухмат қилиб шундай деди:

“Шундоқ ҳам оладиган пулингни аллақачон олиб бўлибсан!”.

Вали этикдўз савдогарга шундай дебди: “Оғзингизга қараб гапиринг! Мен фақир кишиман, аммо ёлғончи, ўғри эмасман! Ваъда қилган пулингизни беролмасангиз, мени ўғрилиқда айбламанг”.

Нопок савдогар Вали этикдўзга тухмат қилиб, ҳатто иккови маҳкамага (қозихонага) боришди. Икки томон сўзини эшитган қози савдогарнинг алдаётганини сизди ва уни қаттиқ жазоламоқчи бўлди. Қози ғазабини билдирмай ўз қарорини эълон қилиб деди: “Савдогар ҳамёнидан юз олтин танга олинганини даъво қилаяпти, этикдўз эса ҳамёндан ҳеч нарса олмаганман, деб айтаяпти. Мен ҳар иккисининг сўзига ишонаман, икковининг ҳам гапи рост. Шунинг учун этикдўз топиб олган бу ҳамён бошқа одамники, ҳамён то эгаси чиққунича маҳкамада туриб туради”. Бахил савдогар этикдўзга қилган ишидан афсусланди, аммо энди кеч эди...

Чироқ

Ҳазрати Умарнинг халифалик даврларида уйларига маккалик бир дўсти меҳмон бўлиб келди. Қоронғи кеча эди. Ҳазрати Умар уйида давлат ишлари билан машғул эди. Дўстидан узр сўраб, бироз кутиб туришини айтди. Давлат ишини битирганидан кейин, ёниб турган чироқни ўчирди ва бошқа чироқни ёқди. Дўсти бундан ҳайратланиб, сабабини суриштирди. Ҳазрати Умар шундай жавоб берди:

– Ўчирилган чироқнинг ёғи хазинаникидир, яъни давлатники. У давлат ишлари кўрилаяётган пайтда ёнса, менга ҳалол бўлади. Сен эса менинг ошнамсан, суҳбатимиз ҳам ўзимизга тегишли бўлади. Шу сабабли ўз пулимга олинган иккинчи чироқни ёқиб қўйдим. Давлатнинг моли хусусий ишларга қўлланилса, ёруғлик ўрнига қоронғилик ва уят бўлади.

Устоз ва шогирд

Ривоят қиладиларки, бир куни шогирд устози пири комилдан сўради:

– Қандай кишилар билан дўстлик йўлини тутиш мақсадга мувофиқдир?

Устоз жавоб қилди:

– Уч гуруҳ кишилар билан дўст бўлсанг, ҳаётинг мазмунли ўтади: Биринчиси илм аҳли бўлиб, улар ўз ҳаётларини илму-одоб билан ўтказган ва ҳаётнинг барча аччиқ-чучугини тортган бўладилар; Иккинчиси бахтиёр табиатли, саодатманд кишилар бўлиб, улар ўз дўстлари айбларини одамлардан яширадилар ва ҳеч қачон ошкор қилмайдилар, хилватда дўстдан содир бўлган хатоларни юзларига айтиб берадилар ва улардан ҳеч бир насиҳатларини аямайдилар; Учинчиси беғараз ва бетаъма кишилар бўлиб, уларнинг дўстликлари ҳақиқий бўлади. Бирон-бир фойда топиш эвазига қурилмаган бўлади.

Насиҳатталаб шогирд яна устозидан сўради:

– Бундай хислатли кишиларни қандай топайин?

Устози деди:

– Анбар сотувчининг олдидан ўтсанг, либосинг анбар ҳидин олади, темирчи ёнидан ўтганин замон қора дуди сенга юқиб қолади.

Минг бир ривоят

Ота ва бола

Бир пайт дарахт шохига чумчуқ қўнди. Ота ўғлидан: «Бу нима?» – деб сўради. Ўғил бошини кўтариб, чумчуқни кўрди, сўнг отасига қараб: «Чумчуқ», – деди ва яна газета ўқишда давом этди. Орадан пича вақт ўтиб, яна бир чумчуқ келиб қўнди. Ота чумчуққа ишора қилиб яна: «Бу нима?» – деди. Йигитнинг энсаси қотди: «Чумчуқ дедим-ку?!» – деди жеркиганнамо оҳангда ва газетасини ўқийверди. Бироз ўтмасдан бошқа бир чумчуқ келиб қўнди. Ота: «Бу нима?» – деди. Ўғил газетасини ғижимлаб, отасига ўқдай қаради: «Қанақа одамсиз, дада, гапга тушунасизми ўзи, йўқми?! Чумчуқ дедим-ку, чу-ум-чу-уқ! Энди тушундингизми?» – дея бақирди.

Ота ўғлига термулди, хўрлиги келди. Сўнг ўрнидан туриб, кета бошлади. Ўғил асабийлашди: «Қаёққа? Ўтиринг жойингизга!» – деб бақириб

берди. Ота ўғлига қараб: «Сен ўтириб тур, мен ҳозир чиқаман», – деди-да, уйига кириб кетди. Хиёл вақтдан кейин қайтиб чиқди. Қўлида бир дафтар бор эди. У отанинг кундалиги бўлиб, ёшлигидан айрим воқеаларни ёзиб юрарди. Шу ўғли уч яшарлигида, бир воқеани ёзиб қўйган экан. Ўша жойини варақлаб топиб, ўғлига узатди-да: «Ўқи», – деди. Ўғил ўқишни бошлади... «Уч яшар ўғлим билан бирга боғда ўтирган эдик, дарахтга бир чумчуқ келиб қўнди. Ўғлим мендан: «Дада, бу нима?» – деб сўради. Мен: «Чумчуқ», – дедим. Яна битта чумчуқ келиб қўнди. «Дада, бу нима?» – деб яна сўради. Мен: «Чумчуқ», – дедим. Учинчи чумчуқ дарахтга қўнганида ўғлим саволини учинчи марта қайтарди. Мен ҳам ўша жавобимни бердим. Шу билан ҳар чумчуқ қўнганида ўғлим мендан сўрайверди, мен ҳам эринмай жавоб беравердим. Ҳар гал сўраганида ўғлимни эркалаб, бағримга босиб, юз ва пешоналаридан ўпиб қўярдим. Санаб кўрсам, ўғлим мендан йигирма уч марта сўрабди. Мен ҳам эринмасдан йигирма уч марта жавоб берибман...»

Ҳикоя охирлагани сари йигитнинг қўли қалтираб борарди. Ниҳоят, дафтарни ёпиб, ёнига қўйди. Аста ўрнидан туриб, отасини қучоқлаб олди ва: «Дадажон, мени кечиринг! Мен аҳмоқлик қилдим. Ҳаддимдан ошдим. Кимлигимни унутиб қўйибман. Кўзимни очдингиз. Мени кечиринг, кечиринг...» – дер эди.

“Ҳидоят” журналидан

Ҳалолликдан адаштирмасин

– Чиптангиз борми?

Шундай дея автобусдаги тиқилинчни ёриб, йўловчилар орасидан ўтиб бораётган назоратчи ҳамма қатори нуроний отахонга мурожаат қилди.

– Ҳа, – деди отахон салмоқ билан, – йўлқира ҳам бировнинг ҳақи. Фалокатдан асрасин, тўртта ғилдирак устида кетяпмиз, ахир.

Бу сўзларни эшитиб ўйга толдим. Устозлардан бири сўзлаб берган воқеани эсладим. Айтишича, у кишининг отаси ва бобоси Қўқон аравада узоқ сафарга чиқишибди. Ўғил отларни бошқарар, ота эса аравада ухлаб кетаётган экан. Бир маҳал арава йўл четида тўхтабди. Уйғониб кетган ота қараса, ўғли дала четидаги тутга тирмашаётган экан.

– Ҳа, болам, нима гап? – деб сўрабди.

– Қамчим синиб кетди, – жавоб берибди ўғил, – хипчин учун новда кесмоқчиман.

– Эгасидан сўрадингми?

– Қизиқчимисиз, ота, каттакон дала бўлса, эгасини қандай топаман?...

– Эгасини рози қилмай олган нарсанг билан манзилга омон етаман, деб ўйлаяпсанми, нодон! – дея ўғлини урушибди ранжиган ота. – Отга мин, анави арқонни кесиб, қамчи қил!

Шу ўйлар билан борарканман, дилимда ифтихор туйғулари уйғонди – қандай улуг аждодларга авлодмиз! Ҳалоллик ҳамиша миллатимизнинг бош фазилати бўлиб келган.

Илоҳим, умр йўлимизни ҳалоллик билан босиб ўтиб, саодат манзилига саломат етиб бориш барчамизга насиб этсин.

*Собиржон Отабоев,
“Ҳидоят” журналидан олинди.*

Ўргатиб бўлмайдиган илм

Басра шаҳрида бир киши бор-будини ёлғизгина ўғлининг яхши таълим-тарбия олиши учун сарфлар экан. Ёш йигит неча йиллар мобайнида номдор илм даргоҳларида энг машҳур устозлардан таълим олибди.

Ниҳоят, бола уйга қайтибди. Кексайиб қолган отаси унга пешвоз чиқибди, ўғлининг кўзларига тикилиб, кўнгли тўлмабди ва:

– Ўғлим, нималарни ўргандинг? – деб сўрабди.

– Отажон, ўргатилиши мумкин бўлган барча нарсани ўргандим, – деб жавоб қилибди ўғил.

– Лекин ўғлим, сен ўргатиб бўлмайдиган нарсани ҳам ўргандингми? Бор, ўргатиб бўлмайдиган нарсани ўрганиб кел, – деб ота уни ортига қайтарибди.

Йигит устозининг ёнига қайтиб, отасининг талабини айтибди. Шунда устози жавоб ўрнида:

– Мана бу тўрт юз қўйни олгин-да, сони то мингтага етгунча тоғларда яша, – дебди.

Йигит қўйларни олиб тоғлар бағрида чўпонлик қила бошлабди. У ҳаётида биринчи марта сокинликка дуч келибди. Ҳеч суҳбатдош тополмай сиқилган вақтларида қўйларга гапирар, улар борлигидан ҳам таскин оладиган бўлибди. Йигит секин-аста ўзидаги «мен»ни, манманликни, ғурурни унута бошлабди... Бора-бора сокин ва ҳокисор инсонга айланибди. Унда сабрлилик ва донишмандлик белгилари пайдо бўлибди.

Орадан икки йил ўтиб қўйларнинг сони мингтага етгач, у устозининг ёнига қайтиб бориб ҳурмат билан таъзим қилибди. Шунда устози:

– Мана энди ўргатиб бўлмайдиган нарсани ҳам ўргандинг, – дебди.

“Ҳидоят” журналидан

Илм – эзгулик манбаи

Илм ўрганиш энг мўътабар ишдир. Илм одамнинг қадрини оширади. Илмли кишилар дунёда энг иззатли, энг ҳурматли бўладилар. Илм дунёда одамлар учун энг севимли, энг ширин неъматдир. Шундай экан,

сиз дунёда роҳатда яшашни истасангиз, ҳамма мени севсин десангиз, бор кучингиз билан ўқишга, илм олишга ғайрат қилинг.

Инсонлар илмни эгаллаб олишлари, унинг маъносини чуқур тушунишлари керак. Қуёшнинг нури ер юзини ёритгани ва ҳаётга абадий нур бағишлагани каби илм ҳам қалбларни нур билан ёритади.

Билимли бўлиш ҳар нарсадан олдин инсонга ўз ҳурматини оширмоқ ва иззатини сақламоқ учун керакдир. Илм бошқаларга ўргатиш учунгина қўлга киритилса, одам ундан бирор фойда кўрмаса, у сувидан ҳамма фойдаланадиган, лекин бундан ўзи бебаҳра бўлган булоққа ўхшайди.

Икки нарсадан, яъни илм ва мол дунёдан одам аввал ўзи фойдаланиб, сўнгга бошқаларга улашиб бериши керак. Яхши натижа берган тажрибаларни одам аввал ўзига, сўнгга бошқаларга татбиқ этиши лозим. Одам аввал ўзини, ундан кейин бошқаларни даволаши керак.

Кимки бу сўзларнинг маъносига етмаса ва уларни бекорчи гаплар деб ҳисобласа, у нодондир. Ақлли одам қиладиган ишининг охири нима билан ва қандай тугашини кўз ўнгига келтириши керак. Акс ҳолда, у йўлнинг ярмида сарсон бўлиб қолади. Аждодларимизнинг ҳаётидан ибрат дарси олиб, уларнинг тажрибасидан фойдаланган инсон ақлли ҳисобланади.

Сабр-қаноат

Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги қаноат бобида қуйидаги ҳикояни келтиради. Форс мамлакатаида икки дўст Чин сари йўлга тушдилар. Бири азалдан қаноатли киши бўлиб, иккинчиси унинг акси эди. Йўлда борар эканлар, бир катта тошни кўрдилар. Унинг ярми ерда-ю, ярми юқорида эди. Унга «Ким меҳнат қилса, тошни айлантариб ўз жойига қўйса, ёзилган бир ёзувни кўради ва бу водийдаги бир остона остида катта бойлик яширинганидан хабардор бўлиб, унга эга бўлади. Кимки меҳнат қилиб, алам тортишни истамаса, унинг учун сабру қаноат барида яхшироқ», деб ёзиб қўйилган экан. Қаноатсиз одам бу хабарни ўқигач, бойликка эга бўлиш учун тош остини қазишга тушди, қаноатли бепарво бўлиб ўтирарди. У ўша атрофни томоша қилиш билан банд бўлди, «Менинг қаноат бойлигидек бойлигим бор, бу меҳнатдан қандай нафъ тегарди? Тангри эҳсон бераман деса, тош ёрилиб ҳам бойлик чиқаверади», деб хаёл сурди-да, эрта туриб шаҳар томон йўналди, шаҳарга кирадиган бир неча дарвоза бўлиб, шаҳарга биринчи бўлиб кирди. Ҳамма ўша дарвоза – у биринчи бўлиб кирган дарвоза томон интиларди. Бу элда шундай бир одат бор эканки, мамлакат подшоси нариги дунёга рихлат қилган бўлса, аъёнлар бу гапни шаҳар халқидан яширин тутишар экан-да, кимки саҳарда шаҳарга ҳаммадан бурун кирса, уни подшоҳ сайлаб, бошига тож қўйдиришиб, бармоғига олтин

узук тақишар экан. Бу сафар ҳам худди шундай ҳол юз бериб, ҳалиги мусофирни шоҳ кўтардилар.

Унинг тош остини қазийтган дўсти эса оғир меҳнатни бажариб бўлгач, тошни ёнига ағдариб қараса, ундаги хатда «Хомтамаъ бу дунёда алам чекади», деб ёзиб қўйилган экан. Хуллас, қаноат қилгани подшоҳ бўлди, бунисини эса тамаъ ранжи хоксор қилди.

Қилма, Навоий, тамаъ элдин дирам,

Бор эса, берсанг худ эрур ул карам.

Сабр-қаноат одамни нафс қайғусига тушишдан, ҳаётини ўткинчи ҳою-ҳавасига, ҳузур-ҳаловатига берилиб, енгил-елпи умр кечиришидан, эл-юрт олдидаги бурчига бефарқ бўлиб яшашдан асрайди.

“Одобнома” дан

Қўшничилик – олий қадрият

Халқимизда азалдан қўни-қўшничилик қадрланиб келган. Яхши-ёмон кунларида қўшнилар билан ҳамжиҳат иш кўрган элимиз қўшничилик одоби ва одатларига қаттиқ риоя қилгани боис, «Узоқдаги қариндошдан яқиндаги қўшни афзал», «Ховли олма, қўшни ол», деган ҳикматларга амал қилади.

Йиллар давомида бир маҳаллада яшаб, бир-бирига елкадош бўлган қўшнилар бора-бора ўзаро қадрдонга айланадилар. Мабодо яшаш манзили ўзгарганда ҳам бир-бирини қўмсайди, меҳр ришталар узилиб кетмаслигига ҳаракат қилади. Бундай муносабатлар асрлар оша сайқалланиб, қадриятга айланган.

Ота-боболаримиз хонадонларида бирор тансиқ таом пиширилса, албатта, қўшниларига ҳам илинганлар. Ҳақиқатдан ҳам, уйда пиширилаётган таом ҳиди қўшниникига чиқдими, унинг насибасини ҳам ажратиб қўйиш одати эзгу анъаналар сирасига киради. Шунингдек, байрамлар арафасида, ҳашарларда маҳалла аёллари йиғилиб сумалак, ҳалим каби тансиқ таомларни тайёрлаши ҳам ибратли тадбирлардан саналади. Бундан кўзланган мақсад, фақат таом ейиш эмас, маҳалла аҳлини шу баҳона бир жойга йиғиш, уларни бир-бирига янада яқинлаштиришдир.

Агар қўшни сафарга кетса, оиласидан хабар олиб турилади, уй-жойи, мулки, хонадон аҳли ҳимоя қилинади. Ўзи рухсат бермаса иморатни уникдан баланд қилиб қурмайди ёки бошқа йўсинда унга зарар етказмайди. Қўшнининг боласи хархаша қилмаслиги учун болаларнинг қўлига бирор нарса бериб, кўчага чиқарилмайди. Қўшнининг ҳовлисига қаралмайди, изнсиз кирилмайди. Бир одам вафот этса-ю унинг уч қўшниси баравар ундан рози бўлишса, у одамнинг гуноҳлари кечирилади.

Расул алайҳиссалом буюрдилар:

– Биласизми, қўшнининг ҳаққи нима? Ёрдам сўраса, ёрдам берасиз. Қарз сўраса, қарз берасиз. Камбағаллашса, рўзгорига мадад бериб турасиз. Хасталанса, зиёратига борасиз. Вафот этса, жанозасига қўшиласиз.

Омад кулиб боқса, уни қутланг. Бошига мусибат тушса, таъзиясида бирга бўлинг. Ундан рухсат бўлмаса, уйингизни унинг уйидан баланд қилиб қурманг. Чунки уйингизни баланд қилиб қурсангиз, унинг нимасигадир тўсқинлик қилган бўласиз. Унга азоб берманг. Бирон мева олган пайтингизда унга ҳам беринг. Агар бермоқчи бўлмасангиз, уйга олиб келганингизни кўрмасин. Болангизнинг қўлига бирон мева бериб ташқарига чиқариб юбормангки, қўшнининг боласи шундай нарсага эга бўлмагунча бундан ўпкаланиб юрмасин. Қозонингизда қайнатган эт ҳиди билан уларни нотинч қилманг. Агар келтирган этингиздан бир парчасини унга кесиб берган бўлсангиз, эт ҳиди таралишининг айби йўқ.

Можаролар одатда, кўпроқ қўни-қўшнилари нинг ёш болалари ўрталарида содир бўлиб туради. Шундай пайтда, болаларнинг ўртасига тушиб ота-оналар айбни бир-бирларига ағдаравермасдан, ҳар бирлари ўз фарзандларига танбеҳ бериб, одобга чақириб борсалар, айни савоб иш қилган бўладилар.

Нуроний отахонларимиз яхши эслашади, авваллари ҳовлиларда, кўча дарвозасидан ташқари, қўшнилари нинг боғловчи даричалар бўларди. Буни «оқибат даричаси», «меҳр даричаси» десак адашмаймиз. Тандирда ёпилган икки дона иссиқ нон, бир коса овқат билан қўшнилари ўша дарича орқали бир-бирини йўқлаб туришган. Қолаверса, дарича вақти бемаҳал қўшнига кўмак бериш, унинг ҳолидан тез хабар олиш имконини ҳам берарди.

“Одобнома”дан

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I бўлим. Иқлим ва ундаги ўзгаришлар

1-дарс. Кириш.....	5
2-дарс. Инсоний фазилатлар	7
3-дарс. Глобал иқлим ўзгариши	9
4-дарс. Шамол.....	11
5-дарс. 16 сентябрь – Халқаро озон қатламини ҳимоя қилиш куни	13
6-дарс. Иқлим ўзгариши	15
7-дарс. Ҷамият ва табиат.....	18
8-дарс. Она табиатни асрайлик.....	20
9-дарс. Иқлим ва экология	22

II бўлим. Кўчманчилар маданияти

10-дарс. Ярим кўчманчи маданияти.....	24
11-дарс. Ўрта осий маданияти	27
12-дарс. Моддий ва маънавий хазина.....	29
13-дарс. Моддий мерос	31

III бўлим. Тани соғлиқ – туман бойлик

14-дарс. Соғлигинг – саодатинг	33
15-дарс. Ибн Сино мероси – бебаҳо хазина	34
16-дарс. Саломатлик – туман бойлик	38
17-дарс. Соғликни сақлаш	39

IV бўлим. Меҳр-оқибат ва дўстлик

18-дарс. Меҳр-оқибат ва оила.....	41
19-дарс. Донолар хислати	43
20-дарс. Ота-боболар ўғитлари.....	44
21-дарс. Ота-онага ҳурмат.....	46
22-дарс. Хулқи хуш.....	48
23-дарс. Ҳақиқий дўстлик қадри.....	53
24-дарс. Дўстона баҳс.....	56
25-дарс. Ҳаёт соғлиқ билан гўзалдир	57
26-дарс. Табиатни эъзозлаш.....	59
27-дарс. Нон – буюк неъмат.....	61
28-дарс. Сўз сеҳри	63

V бўлим. Мусиқа санъати ва ўзбек халқ чолғу асбоблари. Муқаддас рубоб

29-дарс. Мусиқа санъати тарихи	65
30-дарс. Мусиқа санъатининг ёрқин юлдузлари	67

31-дарс. Ўзбек эстрадаси	69
32-дарс. Дардларга даво мусиқа	71
33-дарс. Ўзбек миллий чолғу асбоблари	74
34-дарс. Меҳнатдан топасан роҳат	75
35-дарс. Мусиқа сеҳри.....	77
36-дарс. Халқ ардоғидаги санъаткор.....	80

VI бўлим. Интернет ва ижтимоий тармоқлар

37-дарс. Виртуал олам.....	82
38-дарс. Мен ва ижтимоий тармоқлар.....	82
39-дарс. Интернет – ахборот манбаи	85
40-дарс. “Ўргимчак тўри”дан эҳтиёт бўлинг	86

VII бўлим. Қозоғистондаги миллатларaro дўстлик

41-дарс. Дўстлик пойдевори.....	89
43-дарс. Дўстлик – тил ва дил бирлиги.....	92

VII бўлим. Тўғри овқатларини. Генетик ўзгаришга учраган таомлар

44-дарс. Соғлом бўлай десанг.	93
45-дарс. Дардларга дармон	95
46-дарс. Эҳтиёткорлик соғлиқ ғарови	97
47-дарс. Нон бўлса бас, ўзгаси ҳавас.....	99
48-дарс. Режали иш бузилмас	101
49-дарс. Овқатланиш одоби.....	107
50-дарс. Ҳикматлар ва фойдали насиҳатлар	109
51-дарс. Соғлом озуқа	114
52-дарс. Сут маҳсулотлари.....	118
53-дарс. Меъёрга эътибор беринг.....	128
54-дарс. Фойдадан кўп зиёни тегмасин	131

IX бўлим. Ғалаба куни. Буюк жасоратга таъзим

55-дарс. Тинчлик ва осойишталик – олий неъмат	138
56-дарс. Буюк ғалабага таъзим.....	140
57-дарс. Тинчлик – ҳаёт устуни.	142
58-дарс. Кўплар кутган ғалаба	143
59-дарс. Номи ўчсин урушнинг!	145

X бўлим. Илмий фантастика

60 -дарс. Сирли келажак	149
61-дарс. Келажак ютуқлари.....	152
62-дарс. Фантастик асарлар	153
63-дарс. Сирли оламга саёҳат.....	156
64-дарс. Такрорлаш	160
Илова	166

Учебное издание

**Шахло Джамаловна Наралиева
Нуриниса Джамаловна Досметова
Навфал Наматжанович Абдалиев
Мукарам Хайруллаевна Абдураупова
Фаррухбек Наматжанович Абдалиев**

ЎЗБЕК ТИЛИ

**Умумтаълим мактабларининг
7-синфи учун дарслик**

(на узбекском языке)

**Редактор Ш. Шарафуддинова
Художественный редактор Н. Тазабеков
Техн. редактор З. Бошанова
Дизайн и компьютерная верстка: Д.К. Мансурова**

ИБ №7342

Подписано к печати 10.07.2023 г. Формат 84×108¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура «SchoolBook Kza». Печать офсетная.
Физ. печ.л. 11,0. Усл. печ.л. 18,48 Усл. кр. от. 73,92.
Тираж 300 доп. экз. Заказ №

Қазақстан Республикасы “Жазушы” баспасы, 050009.
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.
E-mail: Zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-575-2

9 786012 005752